

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Маріупольський державний університет

ВІСНИК

МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Головний редактор чл.-кор. НАПН України, д. політ. н., проф. К. В. Балабанов

Засновано у 2011 р.

ВИПУСК 4-5



МАРІУПОЛЬ – 2012

УДК 3(05)

Вісник Маріупольського державного університету
Серія: Історія. Політологія
Збірник наукових праць
Видається 3 рази на рік
Заснований у 2011 р.

Затверджено до друку Вченою радою МДУ (протокол №2 від 31.10.2012 р.)

Видання включено до міжнародної, спеціалізованої, наукометричної бази даних
Index Copernicus International sp.z o.o.

Головна редколегія:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов
Заст. головного редактора – к.е.н., проф. О. В. Булатова

Члени редколегії: д.ю.н., проф. М. О. Баймуратов, д.ф.н., проф. С. В. Безчотнікова,
д.і.н., проф. В. М. Романцов, д.культурології, проф. Ю. С. Сабадаш,
д.е.н., проф. І. Г. Яремчук

Редакційна колегія серії:

Відповідальний редактор – д.і.н., проф. В. М. Романцов
Заступник відповідального редактора – к.філос.н., доц. С. В. Янковський
Відповідальний секретар – к.і.н., доц. С. П. Пахоменко

Члени редакційної колегії: д.політ.н., проф. В. А. Войналович,
д.і.н., проф. А. В. Гедьо, д.і.н., проф. О. І. Гуржій, д.політ.н., проф. Г. І. Зеленко,
д.і.н., проф. Ф. Ігуменіду (Республіка Кіпр), д.політ.н., проф. І. Г. Онищенко,
д.політ.н., проф. М. І. Панчук, д.і.н., проф. І. С. Пономарьова,
д.і.н., проф. Ю. Д. Пряхін, д.політ.н., проф. С. Ю. Римаренко,
д.і.н., проф. В. М. Романцов, д.політ.н., проф. А. Романо (Італійська Республіка),
д.і.н., проф. О. П. Реєнт, д.і.н., проф. Н. Р. Темірова

Засновник Маріупольський державний університет
87500, м.Маріуполь, пр.Будівельників, 129а
тел.: (0629)34-60-93; e-mail: istfak_mdgu@ukr.net

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ №17802-6652Р від 24.05.2011)
Тираж 100 примірників. Замовлення №469.4

Видавець МФ ТОВ «Друкарня "Новий світ"»
87510, м.Маріуполь, Красноякська, 2; тел.: (0629)41-35-13
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК №1792 від 20.05.2004

ЗМІСТ

АРХЕОЛОГІЯ ДОІСТОРИЧНОЇ ДОБИ

Качмар О.В. ПРОБЛЕМА ПЕРЕХОДУ ВІД СЕРЕДНЬОГО ДО ПІЗНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ НА ТЕРИТОРІЇ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ	10
Цеунов І.А. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЯМНИХ ПЛЕМЕН ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я	13
Заворотна Г.В. ТОПОГРАФІЯ ЗРУБНИХ ПАМ'ЯТОК ПРИАЗОВ'Я	16

АРХЕОЛОГІЯ АНТИЧНОСТІ ТА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Воронова М.Ю. КУЛЬТУРА АНТИЧНОГО ХЕРСОНЕСУ ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ	19
Третяк М.О. ФЕОДОСІЯ – МІЛЕТСЬКЕ МІСТО В СХІДНІЙ ТАВРИЦІ (АРХЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ).....	22
Гузь О.Є. АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ НІЖИНЩИНИ..	26
Різниченко Я.В. ДО ПИТАННЯ ПРО ІДЕНТИФІКАЦІЮ САЛТІВСЬКО- МАЯЦЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ З ХАЗАРСЬКИМ КАГНАТОМ.....	30
Прищепа Б.А. ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ВОЛИНСЬКИХ МІСТ ЕПОХИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ У 1991–2010 РР.	34

ГЕНДЕРНА АРХЕОЛОГІЯ

Кищенко В.В. ЗНАКОВІСТЬ СТРЕЛЫ В КОНТЕКСТЕ ЖИЗНЕННОГО ПУТИ (НА ПРИМЕРЕ ЭТНИЧЕСКОЙ СРЕДЫ СИБИРИ)	49
Панкова А.І. ЖІНОЧИЙ ФАКТОР У МІНОЙСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ ЕПОХИ БРОНЗИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АНТРОПОМОРФНОЇ ПЛАСТИКИ).....	57
Вахрамеева А.В. КУЛЬТ ДЕМЕТРЫ В БОСПОРСКОМ ЦАРСТВЕ (ПО МАТЕРІАЛАМ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ).....	61
Демідко О.О. ГЕНДЕР І СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ В ПОЛОВЕЦЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	65

ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Забавін В.О. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОХОВАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК ЗРУБНОЇ КУЛЬТУРИ НАДАЗОВ'Я.	73
Соколова П.Ю. ИССЛЕДОВАНИЯ Н.Е. МАКАРЕНКО В СЕВЕРНОМ ПРИАЗОВЬЕ В 30-Е ГГ. XX В.....	87

Нікольченко Ю.М.

АРХЕОЛОГІЧНІ ТА ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ І.К. СВЄШНІКОВА.....92

АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ МДУ

З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ
МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ. НАКАЗ
РЕКТОРА МАРІУПОЛЬСЬКОГО ГУМАНІТАРНОГО
ІНСТИТУТУ ДОНЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
№69а ВІД 03.09.2002100

Небрат С.Г.

АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ МДУ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ102

ІЗ НАУКОВОГО ДОРОБКУ В. К. КУЛЬБАКИ

Кравченко Э.Е., Кульбака В.К.

О НАХОДКЕ СОСУДА С ГРАФФИТИ В МАРИУПОЛЕ112

Кульбака В.К.

УКРАЇНСЬКА КОЛИСКА ІНДОЄВРОПЕЙЦІВ.....121

Кульбака В.К.

ДО ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЖЕРТОВНОГО КУЛЬТОВОГО КОМПЛЕКСУ ІЗ
ЧОРТОМЛИЦЬКОГО КУРГАНУ126

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

ІНФОРМАЦІЙНО-БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ВІДДІЛ ІНФОРМУЄ

ІНДОЄВРОПЕЇСТИКА129

БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ ВОЛОДИМИРА КОСТЯНТИНОВИЧА КУЛЬБАКИ
(1954-2009).....130

**АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

ЗВІТИ131

ПУБЛІКАЦІЇ СПІВРОБІТНИКІВ132

НА ШПАЛЬТАХ МІСЦЕВОЇ ПЕРІОДИКИ133

REVUE

ПРАЦІ В.К. КУЛЬБАКИ В ФОНДАХ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ МДУ135

АРХЕОЛОГІЯ ВОЛИНИ137

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ139

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ НАУКОВИХ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ
В ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ140

CONTENTS

PREHISTORIA

- Kachmar O.**
TRANSITION FROM THE MID TO THE LATE PALEOLITHIC AGE ON THE
TERRITORY OF DONETSK REGION.....10
- Tseunov I.**
GENERAL CHARACTERISTICS OF THE NORTH AZOV PIT TRIBES.....13
- Zavorotna G.**
TOPOGRAPHY OF «SRUBNA» TIMBER-GRAVE CULTURE SITES
OF THE AZOV AREA16

ANCIENT AND MEDIEVAL ARCHEOLOGY

- Voronova M.**
CULTURE OF ANTIQUE CHERSONESE ACCORDING TO ARCHEOLOGICAL
SOURCES19
- Tretyak M.**
THEODOSIA AS A MILESIA NOOK IN EAST TAURICA
(ARCHEOLOGICAL ASPECT)22
- Guz' O.**
ARCHEOLOGICAL FINDINGS IN NEZHIN REGION.....26
- Riznichenko Y.**
ADDRESSING THE PROBLEM OF COMPARISON OF SALTOVO-MAYAKI
ARCHEOLOGICAL CULTURE WITH KHAZAR KHANATE30
- Prishchepa B.**
MAIN RESULTS OF ARCHEOLOGICAL RESEARCH OF VOLYN
CITIES OF KIEVAN RUS OF 1991–2010.34

GENDER ARCHEOLOGY

- Kishenko V.**
THE IMPORTANCE OF THE ARROW IN THE CONTEXT OF «LIFE JOURNEY»
(BASED ON SIBERIAN ETHNIC ENVIRONMENT).....49
- Pankova A.**
WOMAN FACTOR IN MINOAN SOCIETY OF THE BRONZE AGE (BASED ON
ANTHROPOMORPHIC PLASTIC ARTS).....57
- Vakhrameyeva A.**
CULT OF DEMETER IN THE KINGDOM OF BOSPORUS (BASED ON
ARCHEOLOGICAL SOURCES).....61
- Demidko O.**
GENDER AND SOCIAL STRATIFICATION IN POLOVTSI SOCIETY.....65

THE HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL SCIENCE

- Zabavin V.**
HISTORY OF RESEARCHING BURIAL SITES OF THE UPPER AZOV
«SRUBNA» CULTURE.73
- Sokolova P.**
RESEARCH CARRIED OUT BY N.E. MAKARENKO IN THE NORTH AZOV
IN THE 1930S87

Nikolchenko Y.

I.K SVESHNIKOV'S ARCHEOLOGICAL AND HISTORICAL STUDIOS.....92

ARCHEOLOGICAL EXPEDITION MSU

FROM THE HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL EXPEDITION
MARIUPOL STATE UNIVERSITY. RECTOR'S ORDER OF MARIUPOL
HUMANITARIAN INSTITUTE, DONETSK NATIONAL UNIVERSITY
NUMBER 69A FROM 03.09.2002100

Nebrat S.

MSU ARCHEOLOGICAL EXPEDITION: HISTORY AND THE PRESENT TIME.....102

THE SCIENTIFIC HERITAGE OF V. K. KULBAKA

Kravchenko E.E., Kulbaka V.K.

THE FINDS OF VESSELS WITH THE GRAFFITI INCISED ON IT
IN MARIUPOL112

Kulbaka V.C.

THE UKRAINIAN CRADLE OF THE INDO-EUROPEANS121

Kulbaka V.C.

THE PROBLEM OF THE SACRIFICIAL CULT COMPLEX FOUND
IN THE CHORTOMLYK MOUND126

SCIENTIFIC LIBRARY OF MARIUPOL STATE UNIVERSITY

INFORMATION AND BIBLIOGRAPHICAL DEPARTMENT INFORMS

INDO-EUROPEAN STUDIES.....129

BIBLIOGRAPHY OF WORKS BY VLADIMIR K. KULBAKA (1954-2009).....130

ARCHAEOLOGICAL EXPEDITION OF MARIUPOL STATE UNIVERSITY

REPORTS131

PUBLICATIONS OF EMPLOYEES132

ON THE PAGES OF LOCAL PERIODICALS133

REVUE

THE WORK OF V.K. KULBAKA IN THE FUNDS

OF SCIENTIFIC LIBRARY OF MSU.....135

ARCHAEOLOGY OF VOLYN137

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS139

REQUIREMENTS FOR THE SCIENTIFIC PAPERS FOR PUBLICATION IN THE
COLLECTED WORKS140

Шановні колеги!

Статус будь-якого класичного університету, а до таких належить і Маріупольський державний, окрім всього іншого, визначається якістю і рівнем розвитку в його стінах гуманітарних знань, зокрема й історичних. А серед цих історичних знань на першому місці, безперечно, знаходяться класичні дисципліни (стародавня історія, медієвістика, класичні мови тощо), традиція викладання і наукових студій з яких своїм корінням заглиблюється ще у часи існування європейських середньовічних університетів і, особливо наголошу, відтоді ніколи не переривалась, а навпаки, набуваючи все більшої значущості, успішно розвивалася. В області історичних знань університетська наука від початку XIX ст. збагатилася таким спеціальним напрямком, як археологія. З часом археологія набула і продовжує зберігати статус чи не обов'язкової дисципліни для всіх поважних університетів і навіть закладів середнього рівня (коледжів, профільних шкіл). Іншими словами, університет, що претендує на статус солідного навчального закладу, зазвичай докладає належних зусиль для створення й розвитку на своїй базі структури археологічного профілю – інституту, кафедри, лабораторії тощо. На превеликий жаль, модерна Україна демонструє відмінні від цивілізованого світу тенденції, одним із проявів яких, що його зумовлено комерційним ставленням до освіти й науки, стали безпрецедентні за своєю недалекоглядністю і навіть шкідливістю факти ліквідації в класичних університетах кафедр археологічного (які й без того в Україні рахували по пальцях) і класично-історичного профілю на догоду створенню більш «модних» (читай «дохідних») кафедр і відповідних спеціальностей, на кшталт «міжнародні відносини». Тішить те, що ці хибні тенденції не охопили, і, сподіваємося, не охоплять усі вітчизняні виші. Будучи однолітком молодій українській державності, Маріупольський державний університет (МДУ), не в останню чергу завдяки жвавим міжнародним контактам і співпраці, демонструє прихильність до сучасних європейських стандартів вищої гуманітарної освіти, що проявляється, крім іншого, також в стані й тенденціях розвитку археологічного напряму освітньо-наукової діяльності. Попри свій молодий вік, археологія в МДУ вже встигла пройти період становлення і має певні досягнення, які хотілося б окреслити нижче.

1997 року до Маріупольського гуманітарного інституту (згодом Маріупольського державного університету) влаштувався на роботу Володимир Костянтинівич Кульбака – відомий, хоча й не титулований, досвідчений археолог-практик, що свого часу пройшов польову археологічну школу знаного українського вченого С.Н. Братченка, працюючи в експедиціях Інституту археології АН УРСР на Луганщині. Набувши відповідного досвіду ще за так званої «новобудовної доби» 1970-х рр., вже після цього отримавши професійну освіту на історичному факультеті Донецького держуніверситету, В. Кульбака від середини 1980-х рр. продовжив самостійні археологічні дослідження на теренах рідного Приазов'я і Донеччини, створивши Маріупольську археологічну експедицію, яка пізніше увійшла до складу КП «Археолог» при Інституті археології АН України. З відходом у літу Радянського Союзу, майже нанівець зійшли й новобудовні розкопки, а відтак археологові довелося шукати інші сфери прикладання своєї енергії та здібностей.

Після певного періоду невизначеності й поневірянь В.К. Кульбака нарешті потрапив до нещодавно створеного гуманітарного вишу. І одразу, паралельно з підготовкою до викладання навчальних курсів, він активно підключився до організації практичної археології, якої до цього часу в інституті явно бракувало. Відтепер шолита в межах проведення археологічної практики студенти-історики під орудою свого

наставника здійснювали розвідки й розкопки пам'яток, якими так багате Надазів'я: 1998 р. археологічна експедиція МГІ дослідила курганний могильник на східній околиці Маріуполя; 1999 р. – продовжила розкопки великої могили під назвою «Дід», що стоїть в межах самого Маріуполя й, нажаль, продовжує руйнуватися; 2000 р. – завершила розкопки великого ґрунтового некрополя золотоординського часу на східних підступах до Маріуполя. Наступними роками очолювані В.К. Кульбакою студенти-історики приймали участь у археологічних розкопках деяких донецьких експедицій. Саме на інститутський період діяльності припадає активна творча і публікаційна діяльність В.К. Кульбаки, який підготував і, за сприяння українського американця В. Качура (Археологічне товариство штату Огайо, США), видав серію з чотирьох невеличких книг індоєвропейських студій. Окреслювалися нові плани і задуми. Але ... сталося непередбачене, людське серце не витримало: 15 лютого 2009 року Володимир Кульбака відійшов у засвіти.

2009 р. археологічну естафету в МДУ від Володимира Костянтиновича Кульбаки перейняв В'ячеслав Олегович Забавін. Вочевидь, така зміна є не випадковою, можливо навіть закономірною. Адже обох їх поєднували давні зв'язки, відтоді, коли в далеких уже 1980-х школяр В. Забавін відвідував очолюваний В.К. Кульбакою археологічний гурток, а пізніше працював штатним співробітником Маріупольської експедиції, де під настановами того ж начальника набирався першого досвіду розкопок могил-курганів. Однак дійсну можливість реалізувати закладену ще тоді й закріплену згодом у стінах Донецького університету любов до археології В. Забавін знайшов набагато пізніше, пов'язавши себе, як уже було сказано, з історичним факультетом Маріупольського держуніверситету. Потрапивши до потоку університетського життя, В.О. Забавін жваво взявся за налагодження археологічної справи у виші, виведення її на якісно новий рівень. Причому робота йде паралельно по кількох ключових напрямках – організація і проведення щорічних польових археологічних практик студентів-першокурсників, діяльність студентського наукового археологічного товариства, а також розв'язання вкрай необхідної за таких умов задачі – створення археологічної лабораторії на факультеті. Одним з перших практичних результатів цієї роботи стало обстеження разом зі студентами-істориками двох поселень бронзового віку поблизу с. Кременівка Володарського р-ну (2010 р.), а також дослідження кургану в урочищі Гайдамацький Кут в околицях сіл Піщовик і Черненко Новоазовського р-ну (2011 р.). Звичайно, що успішний поступ в реалізації означених та й багатьох інших завдань був би неможливим без сприяння і підтримки з боку декана історичного факультету проф. Пономарьової І.С., а також завідувача кафедри історичних дисциплін проф. Романцова В.М. Також можна сподіватися на те, що розвиткові археологічного напрямку в університеті та його подальшій перспективі сприятиме завершення В.О. Забавіном роботи над кандидатською дисертацією, що її присвячено актуальним проблемам археології пізньобронзового віку Північного Приазов'я.

Протягом окресленого періоду розвитку археології в стінах Маріупольського держуніверситету його експедиціями досліджено чимало стародавніх пам'яток і накопичено неабиякий фонд джерел, серед яких переважна більшість репрезентує добу бронзи, зокрема зрубну культуру пізньобронзового віку. Таку перевагу зумовлено об'єктивними обставинами, що полягають у значній поширеності зрубних поселень і могильників на теренах Східної Європи, а відтак характерній для багатьох регіонів кількісне домінування цих пам'яток над археологічними свідченнями інших епох. Насиченість пам'ятками зрубної культури теренів Лівобережної України взагалі, а Надазів'я зокрема, створюють сприятливі умови для їхніх археологічних дослідів з перспективою побудови узагальнених реконструкцій праісторичного минулого давньоіранських скотарських племен, що залюднювали обшири Надчорноморсько-Доно-Волго-Уральських степів і лісостепів за часів існування давньогрецької

Мікенської цивілізації, або, скажімо, розквіту малоазійського Хетського царства. Відтак можна лише підтримувати й вітати зусилля викладачів і студентів МДУ з підготовки та публікації наукової збірки, що пропонується увазі читача. Видання містить цікавий і ґрунтовний нарис із історії дослідження курганних могильників зрубної культури Північного Приазов'я, а також вводить до наукового обігу серію матеріалів поселенських і поховальних пам'яток зрубної культури, що їх було досліджено експедиціями Маріупольського державного університету протягом 1990-х – 2000-х років. З огляду на нинішній динамічний стан і окреслені перспективи розвитку маріупольської університетської археології, можна сподіватися, що видання подібних збірок перетвориться у добру і життєздатну традицію.

*доктор історичних наук,
професор
Донецького національного
університету*

Р.О. Литвиненко

АРХЕОЛОГІЯ ДОІСТОРИЧНОЇ ДОБИ

УДК 902(477.6)

О. В. Качмар

ПРОБЛЕМА ПЕРЕХОДУ ВІД СЕРЕДНЬОГО ДО ПІЗНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ НА ТЕРИТОРІЇ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Проблема походження homo sapiens sapiens, його розповсюдження по земній кулі, долі homo neandertalensis як біологічного виду, становлення пізньопалеолітичної техніки – до цих пір актуальні і носять дискусійний характер. Через територію України проходили важливі шляхи розповсюдження homo sapiens sapiens. Донецький регіон дозволяє дослідити процес переходу від середнього до пізнього палеоліту. Сировинною основою усіх комплексів є місцеве верхньомілове каміння. Індустрії з делювія вітачевських почв і бугського льосу надзвичайно схожі за технологічними і типологічними параметрами. Техніка первинного розщеплення з бугського горизонту бере за основу ті ж самі методи площинного розщеплення, але є доповнення пізньопалеолітичної техніки. З археологічної точки зору індустрія з бугського льосу може бути визначена як перехідна між середнім та пізнім палеолітом з домінуванням середньопалеолітичного компонента. Про це свідчать переважно відщепова (з плоских і невитуклих поверхонь) техніка первинного розщеплення і переважання обужкових ножів і скребел у наборі знарядь. Можна говорити про запізнення донецького середнього палеоліту, що співпадає з моделями «неандертальських анклавів» чи «неандертальських рефугіумів». Донецькі матеріали можуть свідчити підтвердженням кримської чи іберійської моделі згідно з якими неандертальські анклави довгий час існували в оточенні людей з новими системами культурної адаптації, тобто з homo sapiens sapiens.

Ключові слова: палеоліт, неандертальський анклав, неандертальці, відщеп, скребло.

Проблема походження homo sapiens sapiens, його розповсюдження по земній кулі, долі homo neandertalensis як біологічного виду, становлення пізньопалеолітичної техніки – до цих пір актуальні і носять дискусійний характер.

Через територію України проходили важливі шляхи розповсюдження homo sapiens sapiens. Донецький регіон дозволяє дослідити процес переходу від середнього до пізнього палеоліту [1, с. 106–116; 2; 3]. Реконструйований генетичний зв'язок між бугським і вітачевським комплексами Білокузьминівки, такими дослідниками О. В. Колесник, Герасименко.

Білокузьминівка розташована на правому березі річки Біленька (лівобережний приток Казеного Торця), у Костянтинівському районі Донецької області [4, с. 168]. Досліджувати пам'ятник розпочала у 1968–1970 рр. Доротея Самойлівна Цвейбель [5, с. 108–113; 6, с. 5–20; 7, с. 119–130]. У 1970 році геологічні розрізи консультувала І. К. Іванова. У 1972 – матеріали досліджувалися В.П. Любіним, а у 1974 – Прасловим. У 1986 році були проведені додаткові роботи Колесником О.В. і Герасименко [4, с. 169–170].

Кремневі матеріали з бугського лесу однорідні не тільки за техніко-типологічними показниками, а і за ступенем збереженості [8; 9]. Горізonti концентрації кремнів – (0,6 і 0,8, і 1,4 – 1,6 м) усього у цьому шарі знайдено 9764 кремня (9203 – у розкопках 1968–1970 рр., і 561 у 1986 році) [4, с. 176]. Пластини і пластинчастих відщепів багато, індекс

пластин – 22,5% по відношенню до усіх зколів більш 3 см у довжину (711) [4, с.186]. Техніка первинного розщеплення застосовувалася на утилізації плоских і об'ємних нуклеусів. Застосовувалася чешуйчаста, чешуйчасто-ступенева, субпаралельна ретуш [4, с. 187]. Переважала чешуйчаста багатоядрова ретуш. З формально-типологічної точки зору до категорії знарядь треба включити 334 предмети (гостроконечники, різці, атіпічні різці, обушкові ножі, тронкіровані зколи, долотовидні знаряддя, різце видні зкребки, дисковидні вироби) [10]. Вироби з ядровою обробкою утворюють типологічне ядро усієї цієї індустрії [4, с. 196].

Колекція з делювія вітачевських почв (1,9 – 2,7 м) нараховує 521 кремень [4, с. 204]. Усі кремінці покриті портцеляною, глянцевою і молочною патіною, окатані і залощені. Забиття і механічних пошкоджень небагато, менш ніж у бугському льосі. Техніка первинного розщеплення засновувалася на застосуванні декількох основних методів – кубовидного, центробіжного і паралельного розщеплення [4, с. 205]. Найбільш розповсюдженим був паралельний метод зколювання з нуклеусів. Склад знарядь: гостроконечник, пряме скребло, продольні зкребла, тронковані знаряддя, оріньяковидне скребковидне знаряддя.

Сировинною основою усіх комплексів – місцеве верхньомілове каміння, воно у великій кількості зустрічається на правому березі Біленька [11].

Індустрії з делювія вітачевських почв і бугського льосу надзвичайно схожі за технологічними і типологічними параметрами. Техніка первинного розщеплення з бугського горизонту бере за основу тиж самі методи площинного розщеплення, але є доповнення пізнопалеолітичної техніки [4, с. 210]. Зростає індекс пластин при приблизно рівному показнику фасетажу і коефіцієнту масивности сколів. Набір знарядь зберігається однаковим і у вітачевському і у бугському горизонті, проте гостроконечники зникають, розвивається розмаїття пізньопалеолітичних типів, зростає питома вага обушкових ножів. Тобто можна зробити висновок про дві ступені в еволюції одного культурного феномену [12]. З археологічної точки зору індустрія з бугського льосу може бути визначена як перехідна між середнім та пізнім палеолітом з домінуванням середньопалеолітичного компонента. Про це свідчать переважно відщепова (з плоских і невивуклих поверхонь) техніка первинного розщеплення і переважання обушкових ножів і зкребел у наборі знарядь [4, с. 210]. Пізньопалеолітична складова виражена у сплющеному об'ємному зколюванні пластин і частині пізньопалеолітичних типів знарядь (атіпічні зкребки, проколки, різцевидні вироби) [4, с. 210].

Якщо і надалі підтвердяться дані про генетичний зв'язок між бугським і вітачевським комплексами [13, с. 148], то можна говорити про запізнення донецького середнього палеоліту, що співпадає з моделями «неандертальських анклавів» чи «неандертальських рефугіумів» [13, с. 145]. Донецькі матеріали можуть свідчити підтвердженням кримської чи іберійської моделі згідно з якими неандертальські анклави довгий час існували в оточенні людей з новими системами культурної адаптації, тобто з *homo sapiens sapiens* [14].

Список використаної літератури

1. Колесник А.В. Тафономическая вариабельность среднего палеолита Донбасса / А.В. Колесник // Вариабельность среднего палеолита Донбасса. – К., 2003. – С. 106–116.
2. Колесник А.В. К определению функциональной вариабельности памятников среднего палеолита Донбасса / А.В. Колесник // Археологический альманах. – Донецк : Апекс, 1996. – Вып. 5. – С. 49–70.
3. Гладилин В.Н. Различные типы каменной индустрии в мустье Русской Равнины и Крыма, и их место в раннем палеолите СССР / В.Н. Гладилин // VII

Международный конгресс до- и происториков. Доклады и сообщения археологов СССР. – М., 1966. – С. 14–17.

4. Колесник А.В. Средний палеолит Донбасса / А.В. Колесник // Археологический альманах. – Донецк : Апекс, 2003. – Вып. 12. – 292 с.

5. Цвейбель Д.С. Стоянка с «зубчатым мустье» у с. Белокузьминовка на Донеччине / Д.С. Цвейбель // Археологические исследования на Украине в 1968 г. – К., 1972. – С. 108–113.

6. Цвейбель Д.С. Техника первичного расщепления мустьерской стоянки Белокузьминовка в Донбассе / Д.С. Цвейбель, А.В. Колесник // Советская археология. – 1987. – № 1. – С. 5–20.

7. Цвейбель Д.С. Вторичная обработка камня на стоянке Белокузьминовка в Донбассе / Д.С. Цвейбель, А.В. Колесник // Советская археология. – 1992. – № 4. – С. 119–130.

8. Герасименко Н.П. Археологические и стратиграфическое изучение стоянки Белокузьминовка в 1986 году / Н.П. Герасименко, А. В. Колесник // Российская археология. – 1992. – № 3. – С. 127–135.

9. Веклич М.Ф. Палеографические этапы и детальная стратиграфическая схема плейстоцена Украины / М. Ф. Веклич, Н.А. Сиренко, М.И. Адаменко и др. – К. : Наук. думка, 1984. – 360 с.

10. Кулаковская Л.В. Микокские ножи: определение и классификация / Л.В. Кулаковская, Я. Козловский, К. Сабчик // Археологический альманах. – Донецк : Апекс, 1994. – Вып.3. – С. 59–71.

11. Герасименко Н.П. Природная среда обитания мустьерского человека в Донбассе / Н.П. Герасименко // Археологический альманах. – Донецк : Апекс, 1993. – Вып. 2. – С. 5–12.

12. Колесник А.В. Восточный микок – миф или реальность? / А.В. Колесник // Археологический альманах. – Донецк : Апекс, 1999. – Вып. 7. – С. 37–50.

13. Археологический альманах. – Донецк : Апекс, 2005. – Вып. 17. – 166 с.

14. Чабай В.П. Средний палеолит Крыма / В.П. Чабай. – Симферополь, 2004.

Стаття надійшла до редакції 10.09.2012.

О. Kachmar

TRANSITION FROM THE MID TO THE LATE PALEOLITHIC AGE ON THE TERRITORY OF DONETSK REGION

The origin of the term «homo sapiens sapins» as well as its spread all over the Globe also referred to as «neandertalensis» and formation of the late Paleolithic technologies are still of vital importance and debatable character. The most important ways of the spread of Homo sapiens sapins covered the whole territory of Ukraine. Donetsk Region makes it possible to study the whole process of transition from the mid to the late Paleolithic Age. The source of all those studies is the local Upper Cretaceous stones. The technology of extracting glacial clay from Vitachevo soils as well as that of extracting Bug loess are very much similar with reference to both technological and typological parameters. The technology of primary splitting from Bug Horizon is based on the technology of flatbed splitting. But there is an appreciable upgrade contributed by the late Paleolithic technology. From the archeological point of view, Bug loess technology can be defined as the transitional one from the mid to the late Paleolithic Age, the mid Paleolithic component being the dominant one. This is evidenced (judging by flat and conformal surfaces) by the technology of primary splitting as well as by the preferences given to knives and scrapers as it comes to the typical kit of tools. Here we can say that the mid Paleolithic Age came much later to Donetsk Region, this process coinciding with the so called «Neanderthal enclaves» also referred to as «Neanderthal Refugio». The materials obtained from Donetsk Region can evidence either the Crimean or

the Iberian pattern under which the Neanderthal enclaves existed for a long among people who had brand new systems of cultural adaptation, i.e. among the Homo sapiens sapiens.

Key words: *the Paleolithic Age, Neanderthal enclave, the Neanderthals.*

УДК 902'1(477.7)

І. А. Цеунов

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЯМНИХ ПЛЕМЕН ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я

Ямна культура відноситься до раннього періоду бронзового віку. Поширення ямної культури - від Дністра до Зауралля. Основні ознаки поховань в Північному Приазов'ї: розміри поховальної ями (могили) коливаються від 1,2 м довжини (найменше) та 0,7 м ширини до 2,8 м довжини та 2,2 ширини. З оброблених поховань - 35 % основні, 65 % - впускні. Важливо відмітити високий відсоток основних поховань, які відносяться до ямної культури. З 65 % впускних більшість впуцені в енеолітичні поховання. Поховання орієнтовані: на схід - 26 %, на північний схід - 25 %, на південний схід - 5 %, на південь - 2 %, на захід - 2 %; крім того, кенотафів - 8 %, кістяків, які розчленовані в такій мірі, що не виявляється можливим виявити орієнтацію - 12 %, кістяків, які настільки погано збереглися, що неможливо виявити їх орієнтацію - 20 %. Традиція розчленування трупів була пов'язана з божеством родючості, якого було розчленовано та розкидано по полям. Він робить припущення, що такі дії населення племен ямної культури були націлені на задобрення богів та сподівання на гарний врожай. Північне Приазов'я є типовим регіоном розселення ямної культури. Фактично цей регіон знаходився у центрі проживання ямної культурно-етнічної спільності.

Ключові слова: *бронзова доба, ямна культура, Північне Приазов'я.*

Археологія вивчає історію людства дописемного періоду. Ямна культура є культурою епохи ранньої бронзи. Чому для нас історія племен ямної культури є актуальною? Вона актуальна тому, що вивчаючи дописемні племена ми вивчаємо власну історію - історію людства. Конкретизація в регіоні нам потрібна для глибокого, ретельного та всеохоплюючого аналізу даної спільноти, виокремлення її культурних та побутових відмінностей та особливостей. Крім того вивчення племен ямної культури дозволяє вивчити міграцію племен в індоєвропейському контексті в III тис. до н. е.

Період існування – ХХХ–ХХІІІ ст. до н. е. [1] Географічні межі Північного Приазов'я охоплюють степову смугу північного узбережжя Азовського моря від р. Молочної на заході до р. Міус на сході.

Ямна культура відноситься до раннього періоду бронзового віку. Поширення ямної культури – від Дністра до Зауралля. Джерельною базою нашого дослідження стала вибірка з 56 поховань, 20 курганів. Взагалі джерельна база ямної культури не є великою і різноманітною – здебільшого курганні поховання; відомо на території Приазов'я лише одне поселення – Роздольне. Першим з дослідників ямну культури виділив В. Городцов – на початку ХХ ст. Вагомий внесок у вивчення племен ямної культури вніс російський археолог М. Мерперт. На сьогоднішній день її вивчають О. Шапошнікова, І. Ковальова, З. Маріна, А. Ніколова, М. Ричков, Д. Тесленко та інші [2].

Варто відзначити основні ознаки поховань в Північному Приазов'ї: розміри поховальної ями (могили) коливаються від 1,2 м довжини (найменше) та 0,7 м ширини (с. Старобогданівка, Мелітопольського р-ну, Запорозької обл., к. 6. п. 9.) [6] до 2,8 м довжини та 2,2 ширини (с. Огородне, Першотраневого р-ну, Донецької обл., к. 1. п. 5.) [3]. З оброблених поховань – 35 % основні, 65 % – впускні. Важливо відмітити високий

відсоток основних поховань, які відносяться до ямної культури. З 65 % впускних більшість впушені в енеолітичні поховання. Поховання орієнтовані: на схід - 26 %, на північний схід - 25 %, на південний схід - 5 %, на південь - 2 %, на захід - 2 %; крім того, кенотафів - 8 %, кістяків, які розчленовані в такій мірі, що не виявляється можливим виявити орієнтацію - 12 %, кістяків, які настільки погано збереглися, що неможливо виявити їх орієнтацію - 20 %.

У 90 % поховань в могилі знаходився один кістяк і лише в 10 % - два (більша кількість не зустрічалась). Пози поховання є тотожними для всієї ямної культури (на правому боці - 20 %, на спині - 32 %, кенотафів - 8 %, розчленованих кістяків - 13 %, решта кістяків (27 %) настільки погано збереглися, що не видається можливим виявити позу похованого. Хотілось би підкреслити особливість кенотафів з нашої вибірки ямної культури північного Приазов'я - в них повністю відсутня вохра. Також в кенотафних похованнях (98 %) майже повністю відсутній інвентар, лише в 2 % обробленого матеріалу присутні крем'яні знаряддя праці (ножевидні пластини або ножі). Варто відзначити відчутний відсоток розчленованих кістяків, часто зустрічаються такі види розчленування як: відрубання кінцівок, розчленування грудної клітини, відрубання голови та ін. Сучасний українській археолог Борис Дмитрович Михайлов, спираючись на релігійні тексти Угарита робить висновок, що традиція розчленування трупів була пов'язана з божеством родючості, якого було розчленовано та розкидано по полям. Він робить припущення, що такі дії населення племен ямної культури були націлені на задобрення богів та сподівання на гарний врожай [4].

Керамічний посуд зустрічається в 23 % з усіх оброблених поховань. З цих поховань лише в 50 % збереглися вінчики посудів. З того посуду, де є вінчики у 45 % наявний на них зубчатий штамп, крім того, на посуді присутні розчіси, вертикальні насічки, накольчатий орнамент. Посуд в середньому - 12-15 см висоти та від 6 до 12 см у діаметрі.

У 50 % оброблених поховань міститься вохра, вона простежуються, здебільшого, на черепах та стопах кістяків. Тільки в 8 % збереглися очеретяне підстилка. В 16 % поховань було знайдені коричневий тлін від підстилки.

В 21 % від усіх поховань містяться крем'яні знаряддя праці: ножі, ножевидні пластини, наконечники стріл. Лише в 2 % поховань зустрічаються відщепи, які не є знаряддями праці. Характерно, що всі крем'яні вироби світлого кольору, часом трохи патинизовані. Варто відзначити, що кремій на момент ранньобронзового віку відігравав ключову роль у господарчій діяльності племен Північного Приазов'я, адже і мідь, і бронза були задорогими матеріалами, щоб з них виробляти повсякденні знаряддя праці (скребки, серпи) та зброю (наконечники стріл).

У 12 % оброблених поховань зустрічаються металеві вироби - мідь і бронза (у співвідношенні 35 на 65). Мідні - швайки, ножі; бронзові - ножі (8-12 см. довжини), які були покладені в дерев'яні футляри і так збереглися до нашого часу. Окремо варто відзначити кам'яні стели, які клали в поховальну яму, іноді ними перекривали яму поховання. Стели діляться на антропоморфні, зооморфні та фалосоподібні. Більшість - антропоморфні. Стели зустрічаються у 10 % курганних поховань племен ямної культури. Але, варто відзначити, що у більшості поховань не по одній стелі, а по дві, три. Частіше всього зустрічається в одному похованні і антропоморфні, і зооморфні стели. Антропоморфні стели мають чіткі, яскраві малюнки, які відображають ідеологічні уявлення населення племен ямної культури. Варто відзначити дерев'яні вироби, які зустрічаються в 8 % поховань - з них більшість (90 %) це футляри від бронзових ножів (довжиною 14-16 см).

У 7 % похованнях можна зустріти остеологічний матеріал - копита тварин, пронізки, які були зроблені з кісток тварин, різноманітні прикраси зроблені з зубів тварин. Під с. Старобогданівка, що в Михайлівському районі Запорізької області був

знайдений футляр, розміром 5 см на 2 см. На цьому футлярі, із зовнішньої сторони, були вирізьблені гравюри-насічки, що свідчить про естетичні уявлення людей з племен ямної культури Північного Приазов'я.

43 % поховань – безінвентарні, що може свідчити про низький соціальний статус так похованих людей та про високу коштовність виробів з кременю, міді, а тим більш бронзи [5; 7].

У висновку можна сказати, що Північне Приазов'я є типовим регіоном розселення ямної культури. Фактично цей регіон знаходився у центрі проживання ямної культурно-етнічної спільності. Цей факт у співвідношенні зі знахідками підштовхує до висновку, що ямна культура в Північному Приазов'ї є типовою для себе. Вивчаючи ямну культуру даного регіону ми вивчаємо ямну культуру взагалі - її побут, вірування, традиції, світогляд.

Список використаної літератури

1. Археологія України : курс лекцій : навч. посібник / Л. Л. Залізняка, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін. ; за ред. Л. Л. Залізняка. – К. : Либідь, 2005. – С. 141.
 2. Там само, С. 142.
 3. Посредников В. Материалы курганов у с. Огородное (Северное Приазовье) / В. Посредников, Н. Зарамская // Донецкий археологический сборник / науч. ред. В. А. Посредников. – Донецк : Аверс ко ЛТД, 1993. – Вып. 4. – С. 96.
 4. Михайлов Б. Каменная могила и её окрестности : сб. науч. ст. / Б. Михайлов. – Запорожье : Дикое поле, 2008. – С. 92.
 5. Кульбака В. Соматичні культури бронзового віку півдня Східної України / В. Кульбака, В. Качур. – Маріуполь : ПГТУ, 1998. – С. 4.
 6. Кульбака В. Давні індоєвропейці України в світлі новітніх археологічних досліджень / В. Кульбака, В. Качур. – Маріуполь : ПГТУ, 2002. – С. 44.
 7. Ричков М. Індоевропейська спільність і ямна культура / М. Ричков // Археологія / гол. ред. П. Толочко. – К. : Академперіодика, 2008. – Вип. 2. – С. 60.
- Стаття надійшла до редакції 10.09.2012.

I. Tseunov

GENERAL CHARACTERISTICS OF THE NORTH AZOV PIT TRIBES

The pit culture dates back to the early Bronze Age. The pit culture spreads from the Dniester to the Trans-Urals. The main features of the burials found in the North Azov are the following: the dimensions of the burial pit (the grave) varies from 1,2 meters in length (the smallest) and 0,7 meters in width to 2,8 meters in length and 2,2 meters in width. Among the burials under research 35 % are the main ones and 65 % are the inlet ones. It is noteworthy that the percentage of the main burials relating to the pit culture is very big. Most of the 65 % inlet burials are included in the Neolithic burials. The found burials open on to the following directions: to the east – 26 %, to the north-east – 25 %, to the south-east – 5 %, to the south – 2 %, to the west – 2 %; among them cenotaphs amount to 8 %, skeletal frames disjointed to the extent that it is impossible to find out about the origin – 12 % and skeletal frames not preserved to the extent that it is possible to find out about the origin – 20 %. The tradition of disjoining corpses is attributed to the god of fertility who had once been disjointed and spread among the fields. He assumes that those acts made the tribe of the pit culture were aimed at making the gods feel consented and in hoping for good crop yields. The Azov Area is a region fit for spread of the pit culture. In fact, the region is the center of the pit cultural and ethnic society.

Key words: *the Bronze Age, pit culture, the North Azov.*

УДК 902'1(477.6)

Г. В. Заворотна

ТОПОГРАФІЯ ЗРУБНИХ ПАМ'ЯТОК ПРИАЗОВ'Я

Стаття є публікацією матеріалів суцільної розвідки пам'яток на території Мар'їнського району Донецької області. У ході розвідок була досліджена значна частина Мар'їнського району за ріками Вовча і Сухі Яли, а також у межиріччях і на плато. Територія району заселялася зрубним населенням у два етапи: у покровський і бережнівсько-маївський час. Ці поселення різняться між собою за топографією розміщення. Матеріали покровської зрубної культури (XVII-XV ст. до н.е.) містяться лише на одному довготривалому поселенні. Це багатошарове поселення Галицинівка II, де матеріали покровської зрубної культури містились у другому культурному шарі. З пам'яток відгінного скотарства до покровської зрубної культури відноситься 53 пам'ятки. Судячи з керамічного матеріалу, вони залишені або місцевим зрубним населенням, або населенням, яке спускалося сюди з Сіверського Дінця. Пам'ятки відгінного скотарства характерні і для бережнівсько-маївської зрубної культури. На території Мар'їнського району маємо 18 таких пам'яток. Отже, кількість пам'яток відгінного скотарства у бережнівсько-маївський час на даній території різко зменшилася (втричі). Довготривалих поселень бережнівсько-маївської зрубної культури на даній території у п'ять разів більше, ніж пунктів з матеріалами бабинської культури. Це може слугувати непрямим доказом міграції носіїв бережнівсько-маївської зрубної культури на територію Степу при подальших дослідженнях питань автохтонності/міграції племен доби бронзи.

Ключові слова: зрубна культурно-історична спільність, археологічна розвідка, багатошарове поселення, відгінне скотарство.

В 1992 р. археологічною експедицією Донецького обласного краєзнавчого музею у складі Ю.Б. Полідовича і В.В. Циміданова (приносимо щиру подяку за дозвіл видати здобутий матеріал) була проведена суцільна розвідка пам'яток на території Мар'їнського району Донецької області [1]. Метою розвідок було виявлення і картографування археологічних пам'яток, а також перевірка стану вже відомих об'єктів. У ході розвідок була досліджена значна частина Мар'їнського району за ріками Вовча і Сухі Яли, а також у межиріччях і на плато. Дана стаття присвячена класифікації топографії досліджених зрубних об'єктів поселенського характеру.

Сам Мар'їнський район розташований приблизно посередині між Сіверським Дінцем і Азовським морем – у трикутнику, утвореному Донецьким кряжем і Приазовською височиною. Частина досліджених об'єктів – довготривалі поселення, про що свідчить значна кількість підйомного матеріалу. Пам'ятки з малою кількістю підйомного матеріалу пропонується класифікувати, як залишки стійбищ внаслідок практики відгінного скотарства або пам'ятки відгінного скотарства.

Територія району заселялася зрубним населенням у два етапи: у покровський і бережнівсько-маївський час.

Матеріали покровської зрубної культури (XVII–XV ст. до н.е.) містяться лише на одному довготривалому поселенні. Це багатошарове поселення Галицинівка II, де матеріали покровської зрубної культури містились у другому культурному шарі. Поселення знаходилося на мису лівого берега р. Вовча, утвореному вигином ріки на південь від західної частини сучасного села Галицинівка [2]. За керамічним інвентарем поселення знаходить свої аналогії у керамічному інвентарі поселення Іллічівка у басейні ріки Сіверський Донець.

З пам'яток відгінного скотарства до покровської зрубної культури відноситься 53 пам'ятки. Судячи з керамічного матеріалу, вони залишені або місцевим зрубним населенням, або населенням, яке спускалося сюди з Сіверського Дінця [3].

Велика кількість довготривалих поселенських пам'яток (26) відноситься до другого етапу бережнівсько-маївської зрубної культури (XIV–XIII ст. до н.е.). Ці поселення різняться між собою за топографією розміщення. Так, на лівих берегах рік і балок розташовувалося дванадцять поселень, у тому числі, два – на підвищенні (Галицинівка-Долинівка і Желанне I), і одне – на мису (багатошарове поселення Солodka III). На правих берегах рік або балок зафіксовано десять поселень. Лише одне поселення розташовувалося на мису, утвореному двома балками (у 2 км. на північ від східного краю сучасного села Степне) – багатошарове поселення Степне II А, де матеріали бережнівсько-маївської зрубної культури містяться у третьому культурному шарі. Три поселення (Софіївка I, Сигнальне I, Добровілля VII) розміщувалися на вододілах [4]. Керамічний інвентар даних поселень знаходить свої аналогії у кераміці як зрубних (Усово Озеро на Сіверському Дінці), так і сабатинівських (Ушкалка на Нижньому Дніпрі) поселень [5]. На ріках Вовча, Сухі Яли і Ікрянка поселення розташовувалися достатньо щільно – на відстані 1,5–5 км. У безводних на наш час балках поселення розташовувались, як правило, по одному на балку [6]. У порівнянні з першим етапом заселення носіями зрубної спільноти даної місцевості, кількість поселень у бережнівсько-маївській час різко збільшилась (у 26 разів). Пунктів з пружковою керамікою у ході розвідок виявлено лише п'ять, причому на чотирьох з цих пам'яток присутні лише одиничні знахідки, тобто навряд чи дані пункти були місцями існування довготривалих поселень [7]. Таким чином, довготривалих поселень бережнівсько-маївської зрубної культури на даній території у п'ять разів більше, ніж пунктів з матеріалами бабинської культури. Це може слугувати непрямим доказом міграції носіїв бережнівсько-маївської зрубної культури на територію Степу при подальших дослідженнях питань автохтонності/міграції племен доби бронзи.

Пам'ятки відгінного скотарства характерні і для бережнівсько-маївської зрубної культури. На території Мар'їнського району маємо 18 таких пам'яток [8]. Отже, кількість пам'яток відгінного скотарства у бережнівсько-маївській час на даній території різко зменшилася (втричі). Однак за даними Є.О. Спиридонової, відтинок суббореального часу 3,9–2,8 тис. тому характеризувався значним зволоженням клімату, що призвів до зміни степових ландшафтів на Оксько-Донській рівнині на лісостепові. В інтервалі 3,5–3,4 тис. тому нею фіксується фаза аридизації клімату, що за місцевими педологічними матеріалами не простежується [9]. Навряд чи у даних природно-кліматичних умовах населення відмовилося від практики відгінного скотарства. Скоріше, зменшення пам'яток відгінного скотарства на даній території свідчить про зміну спрямування відгону худоби.

Список використаної літератури

1. Цимиданов В.В. Разведки на территории Марьинского района Донецкой области / В.В. Цимиданов, Ю.Б. Полидович. – Донецк, 1992 (на правах рукописи).
2. Там само.
3. Там само.
4. Там само.
5. Археологія Української РСР : в 3 т. Т. 1: Первісна археологія / за ред. С.С. Березанської, Ю.М. Захарука, О.М. Лескова та ін. – К. : Наук. думка, 1971. – С. 422, рис. 116, с. 468–469, рис. 126.
6. Цимиданов В.В. Социальная структура срубного общества / В.В. Цимиданов. – Донецк, 2004. – С. 100.

7. Цимиданов В.В. Срубная общность в свете циклических теорий развития / В.В. Цимиданов // Донецкий археологический сборник. – Донецк : Изд-во ДонНУ, 2006. – № 12. – С. 84.

8. Цимиданов В.В., Полидович Ю.Б. Вказ. праця

9. Герасименко Н.П. Природная среда обитания человека на Юго-Востоке Украины в позднеледниковье и голоцене (по материалам палеогеографического изучения археологических памятников) / Н.П. Герасименко // Археологический альманах : сб. ст. – Донецк : ДОКМ, 1997. – № 6. – С. 3–65.

Стаття надійшла до редакції 10.09.2012.

G. V. Zavorotna

TOPOGRAPHY OF «SRUBNA» TIMBER-GRAVE CULTURE SITES OF THE AZOV AREA

The article deals with the results of the overall study of architectural sites located on the territory of Maryinka Rural Vicinity of Donetsk Region. At the time of the study, we researched a considerable part of Maryinka Rural Vicinity behind the Vovcha and the Sukhi Yaly rivers as well as the interfluvies area and the Plato. The territory of the area under research was inhabited by «sрубna» culture population in the course of two periods: Pokrovsk and Berezhnev/Mayovka periods. These settlements differ from one another in terms of topography. The materials of Pokrovsk «sрубna» timber-grave culture (the 17th-15th centuries B.C.) were found only in one of the long-term settlement. That was Galitsinovka II, a multi-layer settlement, where the materials of Pokrovsk «sрубna» culture were contained in one cultural layer. 53 sites are the sites of livestock breeding on pastures. Judging by the ceramics, they were left either by «sрубna» population or by the population going down the North Donets. The sites of livestock breeding on pastures are also typical of Berezhnev/Mayovka «sрубna» timber-grave culture. We also have 18 sites of the sort on the territory of Maryinka Rural Vicinity. Thus, the quantity of sites of livestock breeding on pastures in Berezhnev/Mayovka periods suddenly dropped (thrice as less). On that territory there are five times more Berezhnev/Mayovka «sрубna» timber-grave culture settlements than Babyno culture settlements. This can be indirect evidence to migration of Berezhnev/Mayovka «sрубna» culture's representatives to the territory of the steppe should any other queries in the study of autochthony /migration of the Bronze Age tribes occur.

Key words: «sрубna» timber-grave cultural and historical entity, archeological study, multi-layer settlement, livestock breeding on pastures.

АРХЕОЛОГІЯ АНТИЧНОСТІ ТА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

УДК 902'18(477.7-2)

М. Ю. Воронова

КУЛЬТУРА АНТИЧНОГО ХЕРСОНЕСУ ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

Культура Херсонесу має своєрідні риси, які знаходять своє пояснення в особливостях історичного розвитку цього периферійного району античного світу, де власне антична культура розвивалась в тісній взаємодії з культурою місцевих народів. Мешканці міста були досвідченими майстрами в ремеслах, ковальському та ливарному виробництві. Тут працювали майстерні з виробництва різноманітної кераміки (амфори, посуд, теракота, труби, черепиця тощо), ткацькі й фарбувальні промисли. Високої майстерності досягли херсонеські каменотеси та будівельники. Херсонес був великим культурним центром, у якому мешкали філософи, математики, астрономи, лікарі. Розквіт античної культури Херсонесу припадає на IV – III ст. до н. е. Цьому сприяли постійні торгівельні, політичні і культурні зв'язки з грецькими містами. Переселенці принесли в Північне Причорномор'я культу грецьких богів, яких в подальшому зображували на монетах, будували для них храми, вівтарі, приносили жертви. Геракл був особливо близький херсонеситам. В уявленнях мешканців Херсонесу він постійно трансформувався з героя в бога і став покровителем розширення територій Херсонеської держави, а потім й захисником її кордонів. Джерела свідчать, що на протязі IV-II ст. до н. е. соотрична функція цього героя-бога виступала найбільш виразно. Але в II ст. до н. е., у зв'язку із захопленням херсонеських земель в Північно-Західній Тавриці скіфами, його роль в релігійному житті різко падає.

Ключові слова: грецькі колонії, Херсонес, античність, культ Геракла.

Значний інтерес для суспільства має осмислення та використання розмаїття духовних надбань, накопичених попередніми поколіннями. Як відомо, греки – одна з найрозвиненіших цивілізацій Стародавнього Світу. Їх культура і соціально-політичний прогрес у першому тисячолітті до н. е. продовжують дивувати кожного, хто стикається з історією Стародавньої Греції. Засновуючи Херсонес, греки вклали в нього одну з найдорогоцінніших частин своєї цивілізації. Отже, виходячи в вищенаведеного, можна визначити актуальність дослідження культури Херсонесу в контексті ретельного і всебічного вивчення історії і культури України.

Важливим джерелом для вивчення культури античного Херсонесу є, перш за все, різноманітні археологічні знахідки, залишки будівель, скульптура і декоративне мистецтво – монументальний живопис, вазопис, тореvetica, різьба по дереву і кістці. Значний матеріал містять лапідарні написи: посвяти божествам, мова в яких іде про те, що саме присвячується і ким, возвеличуються полководці та державні діячі, згадуються вчені, поети, скульптори та живописці.

Значну роль у дослідженні культури Херсонесу займають роботи Латишева В.В., Фармаковського Б.В., Ростовцева М.І., Блаватського В.Д., Белова Г.Д., Гайдукевича М.Ф., Каришковського П.О., Зубаря В.М., Русяєвої А.С., Крижицького С.Д. та ін. [1].

Культура Херсонесу має своєрідні риси, які знаходять своє пояснення в особливостях історичного розвитку цього периферійного району античного світу, де власне антична культура розвивалась в тісній взаємодії з культурою місцевих народів. Мешканці міста були досвідченими майстрами в ремеслах, ковальському та ливарному

виробництві. Тут працювали майстерні з виробництва різноманітної кераміки (амфори, посуд, тераккота, труби, черепиця тощо), ткацькі й фарбувальні промисли. Високої майстерності досягли херсонеські каменотеси та будівельники. Херсонес був великим культурним центром, у якому мешкали філософи, математики, астрономи, лікарі [2].

Розквіт античної культури Херсонесу припадає на IV–III ст. до н. е. Цьому сприяли постійні торгівельні, політичні і культурні зв'язки з грецькими містами. Переселенці принесли в Північне Причорномор'я культури грецьких богів, яких в подальшому зображували на монетах, будували для них храми, вівтарі, приносили жертви. Саме культурам хотілося б приділити головну увагу в нашому дослідженні.

У священній окрузі храму, а також на агорі встановлювалися присвяти богам як від окремих осіб, так і від колегій. З V до II ст. до н. е. виключно в Ольвії, Херсонесі та містах Боспору відомі присвяти усім грецьким божествам, але з деякими відмінностями. Херсонеська присяга називає Зевса, Гею, Геліоса, богів і героїв Олімпійських, Діоніса, Деметру, але з самого початку в Херсонесі домінує культ богині Діви Парфенос, є посвяти Афіні-Рятівниці. Поряд з цими присвятами виділяються присвяти Юпітеру, Немесиді, непереможному Міфрі, очевидно, у зв'язку із впливом культів, які були принесені римськими солдатами.

Для служіння богам будувалися храми і вівтарі. Жрецькими здійснювалися культові обряди, але догматичних установлень не було. У храмі знаходилася статуя божества, столи для дарів та фіміатерій. На вівтарі перед храмом відбувалися жертвоприношення. Приносили в жертву домашніх тварин, яких люди споживали в їжу – биків, овець, кіз, свиней, півнів та курей. Безкровні жертвоприношення склалися із плодів, печені, вина, меду і молока [3].

Культ Діви Парфенос був запозичений греками у таврів. Ця богиня була покровителькою міста. На її честь здійснювалося урочисте свято Парфенії, до програми якого входили, зокрема, гімнастичні ігри та присудження нагород переможцям, а також заслуженим державним діячам. Зображення Діви зустрічаються у мармуровій скульптурі, але особливо часто на монетах: на одних вона показана опущеною на коліно, на інших – сидячою на траві, третій тип монет – Діва, уражаюча лань. Культ богині Діви існував у Херсонесі на протязі майже всього періоду античності, зникнувши тільки з приходом християнства. Унікальним є те, що Діва, пройшовши складну еволюцію, зайняла перше місце в пантеоні верховних богів, яких вона легко відтіснила. З другорядного божества вона перетворюється на міську богиню Херсонесу. Її культ відіграв значну роль у суспільному житті херсонеситів. З другої половини II ст. до н. е. вона починає зображуватися на монетах у баштовій короні, яка є незмінним атрибутом грізної Тіхе – захисниці міста. Це дозволяє говорити про те, що в образі богині Діви поступово починають зливатися риси Артеміді і Тіхе. Таким чином, Діва була синкретичним божеством [4].

В період боспорського впливу еволюція богині Діви досягає свого найвищого етапу. Вона стає «царицею» міста, тобто починає займати посаду царя-епоніма, функції якого богиня періодично виконувала з I ст. до н. е. до сер. II ст. н. е., про що говорять її монограми на монетах. Однак, уже в період бл. 138–268 рр. н. е. популярність богині Діви поступово йде на спад, що, ймовірно, пов'язано з остаточним відмиранням посади царя-епоніма. Тим не менш, Діва продовжує фігурувати на монетах майже до кінця III ст. н. е., потім її зображення зникають назавжди [5].

В якості джерел по вивченню культу Діви традиційно використовуються дані епіграфіки. Це перш за все Херсонеська присяга, декрети, надгробні написи і присвяти, графіті. Аналіз цих джерел показує, що в Херсонесі існував храм богині Діви, який був найголовнішим і найбагатшим храмом міста [6; 7]. Не менш важливе місце серед джерел займає коропластика. В Херсонесі на протязі всієї античної епохи виготовлялись теракотові статуетки, але не можливо визначити, які з них зображували

богиню Діву. В деяких виявлених святилищах таврів були знайдені глиняні статуетки, які, як було помічено, дуже схожі з теракотами з Херсонесу. Якщо прийняти їх за зображення Диви, то можна зробити висновок, що її культ був розповсюджений як в Херсонесі, так і за його межами. Оскільки серед херсонеситів культ Диви був надзвичайно популярний, вони, ймовірно, приносили теракоти в її храм і присвячували богині [8].

Крім Диви вшановувалось також божество Херсонас – уособлення міста. На монетах його зображували у вигляді жіночої голови з лірою. На честь Діоніса, бога виноробства, влаштовувалися святкування Діонісії, під час яких також присуджувались нагороди від імені Ради і Народу.

Геракл був особливо близький херсонеситам. Культ Геракла потрапив до Херсонесу з Гераклеї Понтійської разом з колоністами. На протязі декількох століть він займав одне з провідних місць в полісному пантеоні, про що свідчать різноманітні категорії джерел. Найбільш раннім джерелом, яке свідчить про те, що Геракла шанували від імені всієї громадянської общини Херсонеса, є монети. З початку полісної чеканки і на протязі всього IV ст. до н. е. на херсонеських монетах, поряд з головою богині Парфенос, присутні атрибути Геракла, представлені зображенням бика і палиці, які були запозичені з монетної чеканки Гераклеї Понтійської. Тільки в другій чверті - середині III ст. до н.е. на лицьовій стороні херсонеських монет з'являються вже не символи, як це було раніше, а зображення голови Геракла. Можна вважати, що в цей час Парфенос була відсунута на другий план групою, яка стояла в опозиції до цього культу, і розглядати це як відображення в нумізматиці боротьби прибічників аристократії і демократії в Херсонесі. Але те, що на зворотній стороні монет цих серій було присутнє зображення Парфенос, скоріш за все свідчить не про протиставлення Парфенос Гераклу, а про їх нерозривну єдність.

Такий зв'язок зображень Парфенос і Геракла свідчить, що вони міфологічно були пов'язані та уособлювали полісну ідеологію. І тоді їх в першу чергу слід розглядати як богів-покровителів громадянської общини, а не антиподів. В той же час, заміна в монетній типології атрибутів Геракла його зображенням, ймовірно, свідчить про ріст значення цього культу в релігійному житті населення Херсонеської держави. Культ Геракла на території Херсонеської держави мав хтонічний характер і був пов'язаний із вшануванням померлих. Не виключено також, що в першу чергу він був захисником території держави, що добре узгоджується з образом цього героя-бога в грецькій міфології як покровителя і владки територій, освоєних греками в період колонізації. Отже, культ Геракла на початковому етапі історії полісу, поряд з Парфенос, відігравав ключову роль у релігійному житті греків-херсонеситів. В уявленнях мешканців Херсонесу він постійно трансформувався з героя в бога і став покровителем розширення територій Херсонеської держави, а потім й захисником її кордонів. Джерела свідчать, що на протязі IV-II ст. до н. е. сотерична функція цього героя-бога виступала найбільш виразно. Але в II ст. до н. е., у зв'язку із захопленням херсонеських земель в Північно-Західній Тавриці скіфами, його роль в релігійному житті різко падає [9].

Список використаної літератури

1. Античные государства Северного Причерноморья / редкол. Г.А. Кошеленко, И.Т. Кругликова, В.С. Долгоруков. – М. : Наука, 1984. – 392 с.
2. Терентьева Н. Греки в Україні: історія та сучасність : навч. пос. для студ. вищих навч. закладів / Н. Терентьева, К. Балабанов. – К. : Аквілон-Плюс, 2008. – Ч. 1. – 352 с.
3. Античные государства Северного Причерноморья: источники, искусство, монеты, Херсонес Таврический, Ольвия, Боспорское царство, Античная Тира / ред. В.А. Карнаух. – Николаев : Возможности Киммерии, 2004 – 172 с.

4. Мещеряков В.Ф. О культе богини Девы в Херсонесе Таврическом / В.Ф. Мещеряков // Актуальные программы изучения религии и атеизма. – Л., 1979. – С. 104-119.

5. Кадеев В.И. К вопросу о «царствовании» Девы в Херсонесе / В.И. Кадеев // КСИА. – М., 1976. – № 145. – С. 9–13.

6. Бабинов Ю.А. Посвященные граффити из Херсонеса Таврического / Ю.А. Бабинов // ВДИ. – М., 1970. – № 4. – С. 73.

7. Граффити античного Херсонеса / под ред. Э.И. Соломоник. – К., 1978. – С.13.

8. Белов Г.Д. Терракоты из Херсонеса / Г.Д. Белов // Терракоты Северного Причерноморья. САИ. Г1-11. – М., 1970. – С. 72, 78.

9. Зубарь В.М. О характере культа Геракла в Херсонесском государстве в эллинистический период / В.М. Зубарь // Боспорский феномен: проблемы хронологии и датировки памятников. – СПб., 2004. – Ч. 2. – С. 131–135.

Стаття надійшла до редакції 10.09.2012.

M. Voronova

CULTURE OF ANTIQUE CHERSONESE ACCORDING TO ARCHEOLOGICAL SOURCES

Chersonese culture has certain features of its own which find explanations in peculiarities of this peripheral region of the antique world's historical development where the antique culture was developing in close interaction with the natives' cultures. The city's residents were experienced in various trades, such blacksmithery and foundry. There were workshops producing various ceramics (amphora, crockery, terracotta, tiles, tubes, etc.), tapestry and dyestuffs. Especially proficient were Chersonese stonecutters and builders. Chersonese was a great cultural center inhabited by philosophers, mathematicians, astronomers and doctors. The blossom of Chersonese antique culture dates back to the 4th-3d century B.C., this being promoted by permanent commercial, political and cultural ties with Greek cities. The migrants brought to the North Black Sea countries the cults of Greek gods who were later depicted on coins, for whom they built temples and for whom they made sacrifice. Especially dear to Chersonese residents was Heracles. In Chersonese residents' opinion, Heracles was constantly switching from the hero to the god to finally become the patron of Chersonese state's expansion as well as to become the defender of its borders. Sources have it that over the 4th-2d century B.C. Heracles was viewed both as the hero and the savior. However in the 2d century B.C., since Chersonese lands located in North Taurica were invaded by the Scythians, his role in religious life was appreciably reduced.

Key words: Greek colonies, Chersonese, ancient times, cult of Heracles.

УДК 902'18(477.7-2)

М. О. Третяк

ФЕОДОСИЯ – МІЛЕТСЬКЕ МІСТО В СХІДНІЙ ТАВРИЦІ (АРХЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)

Важливу роль у Північному Причорномор'ї і навіть Еллади відіграло Феодосійське поселення Східної Таврики. Певний час воно зберігало самостійність, розвивало зв'язки з грецькими містами-державами. Проте перебування з Боспорським царством виявилось небезпечним для незалежного існування і процвітання Феодосії і її сільської округи. В кінці 80-70-х рр. IV ст. до н.е. Феодосія стає частиною найбільшої у Північному Причорномор'ї держави – Боспорського царства Спартакідів. Політичний статус Феодосії у складі царства був близьким політичному статусу столичного Пантікапея, а громадські общини цих міст користувалися правами самоуправління.

Місто-порт стало не лише вдалим надійним захистом для кораблів, але і найважливішим торговим центром в Північному Причорномор'ї, яке залишається таким протягом багатьох віків аж до нашого часу. Феодосія вела торгівлю з багатьма центрами Егейського басейну. Добре відомі її зв'язки з Хіосом, Фасосом, Родосом. Із феодосійської гавані в Афіни йшов не лише хліб, але й інші товари. Окрім збіжжя вивозили також сушену і в'ялену рибу, худобу, звірячі шкури, мед, віск, сіль, лікарські рослини. Велике значення мала також торгівля невідьниками. Тут відбувалася взаємодія двох світів: цивілізованого еллінського і варварського, в результаті якої склалися нові синкретичні культури і вірування. Завдяки тому, що етнічне населення міста було етнічно різноманітним, зміцнювалися зв'язки між народами, які проживали на цій території. Безумовно, Феодосія відіграла значну роль в економіці Боспорського царства.

Ключові слова: Феодосія, грецькі колонії, еллінізм, работоргівля, античність.

У I тис. до н.е. на території сучасної України відбувалися важливі події. Її територію заселяли різноманітні етнічні спільноти, народи, племена, що залишили свій слід в нашій історії. Вступаючи в контакти між собою вони впливали на економічний, соціальний, культурний розвиток один одного, у тому числі і ранньослов'янського населення Середнього Подніпров'я [6, с. 24].

Особливий вплив на розвиток Північного Причорномор'я, у тому числі і Криму, зробила велика грецька колонізація, яка активно проводилася у VIII – VI ст. до н.е. До цього спонукало багато причин і передумов, які здебільшого були пов'язані з соціально-економічними процесами грецького суспільства. По-перше, це політичні і громадянські уособиці, що змушують представників аристократичних родів і цвіт нового громадянства відправлятися в чужі краї за кращою долею, свободою і правами, яких їм не вдалося здобути у себе вдома [5, с. 85–86]. По-друге, формування держав-полісів, що супроводжувалося обезземеленням широких мас селянства і частини аристократії, а також ростом майнової нерівності [8, с. 46]. По-третє, необхідно відмітити, що Греція була дуже бідною родючими і орними землями й тому не вистачало місцевих продуктів, що спонукало еллінів шукати як джерел сировини, так і ринків збуту своїх товарів. До цього процесу прилучаються люди різного роду: сміливі моряки, підприємливі купці, політичні емігранти і звичайно, авантюристи або пірати. Лише пізніше – ремісничі і хліборобське населення [7, с. 53].

Перша хвиля грецької еміграції була пов'язана з лідійською експансією, спрямованою проти грецьких центрів Іонії, а також гострою боротьбою у Мілеті. У VI ст. до н.е. грецькі переселенці освоїли вузьку смугу на західному узбережжі сучасної Керченської протоки – Таманський півострів, і заснували Феодосію [1, с. 280]. Боспорське ж царство виникає вже на початку V ст. до н.е. (близько 480р.) в результаті об'єднання грецьких міст-держав Німфея, Феодосії, земель Керченського і Таманського півостровів. Саме важливим був Пантікапей, який був заснований вихідцями із Мілета на місці скіфського поселення.

Чи не найважливішу роль у Північному Причорномор'ї і навіть Еллади відіграло Феодосійське поселення Східної Таврики. На даний час спеціальних робіт про античну Феодосію вкрай мало, однак завдяки існуючим матеріалам археології можливо розкрити роль цього полісу в житті Північного Понту [8, с. 9]. Певний час воно зберігало самостійність, розвивало зв'язки з грецькими містами-державами. Проте перебування з Боспорським царством виявилось небезпечним для незалежного існування і процвітання Феодосії і її сільської округи. В кінці 80-70-х рр. IV ст. до н.е. Феодосія стає частиною найбільшої у Північному Причорномор'ї держави – Боспорського царства Спартакідів. Це і не дивно. Як свідчать епіграфічні пам'ятки, цар Боспору Левкон I фігурує як «архонт Боспору і Феодосії». Це дає підстави вважати, що

політичний статус останньої у складі царства був близьким політичному статусу столичного Пантікапея, а громадські общини цих міст користувалися правами самоуправління [1, с. 306].

Природа і клімат цього полісу викликали захоплення перших поселенців апойкії. На сході і півночі простягалася степова рівнина, на заході починалася гряда Кримських гір, що й вирішило характер господарства нових жителів полісу. Саме тут, поблизу мису Ільї, греки розмістити порт. Цікавим є те що для кращого захисту судів від хвиль і вітрів елліни збудували штучну гідротехнічну споруду-мол. Місто-порт стало не лише вдалим надійним захистом для кораблів, але і найважливішим торговим центром в Північному Причорномор'ї, яке залишається таким протягом багатьох віків аж до нашого часу [1, с. 38].

Територія південно-східної Таврики являє собою землеробські райони, тому не дивно, що саме тут здавна починався культ Деметри – богині земного плодороддя. На постаменті статуї із Пантікапеї є напис «Аристоніка, жриця Деметри, донька Ксенокрита, посвятила Деметрі за свою дочку Деметрію» [9, с. 53]. не може бути сумнівів у значимості культу Деметри для поселенців цього полісу. Навіть у колекції теракот з Феодосії, зображення богині плодороддя та хлібу переважає над зображеннями інших богів, і за часом виникнення воно є більш раннім. Зображення богині і колоса можна бачити на феодосійських монетах [8, с. 147].

Колонізація Північного Причорномор'я проходила під патронатом божества Аполлона Дідімейського, який відав справами колонізації і координував центрами. Тому він і став покровителем усіх переселенців. Не випадково в Північному Причорномор'ї шанували культ бога, адже саме він направив греків у цей краї, оберігав їх на шляху, допоміг знайти місця для поселення і заснування нового міста. Напис VI ст. до н.е з Березанського поселення, що був зроблений на кістяній пластині, говорить: «Аполлону Дідімейському і Мілетському» або «Сімдесят биків Дідімейському» [9, с. 65]. З усіх багатьох функцій Аполлона греки Північного Понту обрали ту, якої найбільше за все потребували. Тому в понтійських колоніях Мілету (на о. Березань, в Ольвії, боспорських містах) у ранній період їх існування шанованим був Аполлон-лікар. Це божество не лише піклувалося про здоров'я першопоселенців, але володіло більш широкими функціями, захищаючи від небезпеки [9, с. 65].

Вважається, що відношення до Аполлона в Феодосії, як і в інших мілетських апойніях, було особливим – на нього дивилися як на верховне полісне божество. Зображення його на монетах, посуді з графіті, пам'ятках мистецтва підкреслює нашу думку [8, с. 147]. Вважають, що саме під егідою храму Аполлона в Пантікапеї відбулося об'єднання міст Керчинської протоки. Жерцями цього бога були знатні люди держави, у тому числі, наприклад, син царя Перісада II. Напис III ст. до н.е. голосить: «Левкон, син царя Перісада, відбувши строк свого жрецтва, посвятив цю статую Аполлону Лікарю» [9, с. 65–66]. Таким чином, вшанування Аполлон та Деметри у Феодосії не дивує, адже вони були покровителями відповідно колоністів і землеробів, та само, як і Діоніс – божество, дарувало врожай, а отже і життя.

Економічну основу Боспору становило розвинене землеробство, яке не тільки давало продукти харчування для власного населення, а й забезпечувало значний експорт хліба та інших сільськогосподарських продуктів. Густа мережа сільських поселень покривало його територію [6, с. 21]. Феодосія та її округа приймали активну участь у комерційних операціях держави. Як доказ цього наводять у приклад пам'ятник, що був споруджений у 222 році до н.е. архонтом малоазійського міста Прусси на честь боспорського царя Рискупаріда III. Це дозволяє включити у торгівлі зв'язки обширний район зарубіжжя, який міг постачати свої товари через феодосійський порт [8, с.124]. Найбільш тісні заморські зв'язки Боспор встановив з афінським портом Пірреї. До нас дійшли відомості, які характеризують цю торгівлю. За

часів Демосфена до нього приходило з Причорномор'я понад 200 тис. сотнарів (центнерів) збіжжя, а інколи цей привіз збільшувався вп'ятеро. Феодосія була великим збіжжевим торговцем і могла висилати до Афін близько мільйона сотнарів краму щорічно [7, с. 454–455]. У феодосійській, як і в боспорській торгівлі вцілому, у IV ст. до н.е. роль Афін першочерговою. Ще цар Левкон проводив добре сплановану політику, яка була спрямована на забезпечення власних торгівельно-економічних потреб. Хоча далекоглядний цар і відносився до афінян з підозрою, однак продовжував півспрацювати з ними, а після встановлення афінської воєнно-морської могутності заключив з Афінами договір, за яким афіняни звільнялися від боспорських експортних податків чи, скоріш за все, оскільки такими пільгами вони користувалися і раніше, ці привілеї були відновлені і утверджені [4, с. 212].

Феодосія вела торгівлю з багатьма центрами Егейського басейну. Добре відомі її зв'язки з Хіосом, Фасосом, Родосом. Із феодосійської гавані в Афіни йшов не лише хліб, але й інші товари. Окрім збіжжя вивозили також сушену і в'ялену рибу, худобу, звірячі шкіри, мед, віск, сіль, лікарські рослини. Велике значення мала також торгівля невідомими. З Греції ж до чорноморських колоній довозили оливу, вино, посуд, предмети побуту, одяг, зброю [7, с. 454]. Особливо славилися грецькі гончарні вироби, які часто зустрічаються при розкопках Феодосії та її поселень. Це, в першу чергу, червоно-фігурні вази з малюнками, що ілюструють міфи або були пов'язані з Північним Причорномор'ям. Такий посуд виготовлявся спеціально для понтійських ринків з урахуванням смаків місцево як грецького, так і варварського населення. Жителі Феодосії та її округи користувалися товарами з багатьох інших центрів (балканських, малоазійських, острівних та понтійських) [8, с. 93–94].

Економіка Боспорського царства з самого початку свого існування трималася на сільському господарстві й посередницькій торгівлі з багатьма місцевими племенами: скіфами, сіндами, таврами, меотами, сарматами, аланами. Різноманітність торгівельних контактів безумовно відбилася і на культурному житті Боспору, яке можна охарактеризувати як греко-варварське. Страбон не випадково підкреслює, що завозили предмети «властиві культурному способу життя». Не дарма Прокопій Кесарійський (VI ст.) писав про Боспор: «з давніх-давен місто стало варварським» [3, с. 4]. Взагалі, якщо охарактеризувати торгівлю греків з варварами, то вона носила «пульсуючий» характер. Це припущення підтверджується знахідками із Феодосії та Синопу [2, с. 83].

Таким чином, заснувавши в Північному Причорномор'ї свої колонії, греки зробили великий вплив на розвиток місцевих племен. Найактивніше така взаємодія відбувалася у південно-східній Тавриці, і особливо, як свідчать археологічні знахідки, у місті Феодосія. Тут відбувалася взаємодія двох світів: цивілізованого еллінського і варварського, в результаті якої склалася нові синкретичні культури і вірування. Завдяки тому, що етнічне населення міста було етнічно різноманітним, зміцнювалися зв'язки між народами, які проживали на цій території. Безумовно, Феодосія відіграла значну роль в економіці Боспорського царства.

Своєрідна історія і неповторна культура цього міста роблять його привабливим, а тому не можуть лишити нас байдужими у прагненні дізнатися більше.

Список використаної літератури

1. Археологія України: Курс лекцій : навч. посібник / Л.Л.Залізняка, О.П. Моця, В.М. Зубар та ін. ; за ред. Л.Л. Залізняка. – К. : Либідь, 2005. – 504 с.
2. Гаврилов О.В. Античне поселення Новопокровка-I у південно-східному Криму / О.В. Гаврилов // Археологія. – 1999. – № 1. – С. 76–93.
3. Глушак П. Боспор і Херсонес на порозі християнської доби / П. Глушак // Людина і світ. – 1994. – № 11/12. – С. 2–9.
4. Грант Мойке. Золотая эра Греции / Грант Мойке. – Харьков, 2006. – 383 с.

5. Грушевський М.С. Всесвітня історія в короткім огляді : в 6 ч. / М.С. Грушевський. – К. : Українознавство, 1996. – Ч. I. – 288 с. – (Б-ка журналу «Пам'ятки України», кн. 27).

6. Історія держави і права України : підруч. для юрид. вищих навч. закладів і фак. : у 2 ч. / А.Й. Рогожин, М.М. Страхов, В.Д. Гончаренко та ін.; за ред. А.Й. Рогожина. – К. : ІнЮре, 1996. – Ч. 1. – 368 с.

7. Крип'якевич І. Всесвітня історія : у 3 кн. / І. Крип'якевич. – К. : Либідь, 1995. – Кн. 1. – 464 с.

8. Петрова Э.Б. Античная Феодосия: История и культура / Э.Б. Петрова. – Симферополь : СОНАТ, 2000. – 264 с.

9. Петрова Э.Б. Озябшие в Тавриде боги. Северное Причерноморье в античных мифах и легендах / Э.Б. Петрова. – Симферополь : Бизнес-Информ, 1994. – 120 с.

Стаття надійшла до редакції 10.09.2012.

М. О. Tretyak

THEODOSIA AS A MILESIAN NOOK IN EAST TAURICA (ARCHEOLOGICAL ASPECT)

A great role in the North Black Sea Area and in even in Hellas was played by Theodosia settlement located in East Taurica. Over a certain period of time it preserved independence and improved cooperation with Greek city-states. But the common border with the Kingdom of Bosphorus appeared to be dangerous for independence and welfare of Theodosia and its adjacent rural areas. In the late 80th-70th of the 4th century B.C. Theodosia became a part of the Spartacida Kingdom of Bosphorus, the biggest state in the North Black Sea Area. The political status of Theodosia as a part of the Kingdom was very similar to the status of Panticapaeum which was the capital. The both cities' civil societies had the same local government systems. The port-city, became a successful defense facility for ships in the Black Sea Area as well as the most important trade center, this being the same even nowadays. Theodosia traded with many Aegean centers. Well-known are its ties with Chios, Thasos and Rodos. From Theodosia haven ships were carrying bread as well as other commodities to Athens. Ships were also carrying dried and sun-dried fish, cattle, skins, wax, honey, salt and medicating herbs. Very much developed was slave-trading. Interaction of the two worlds was observed: interaction of the civilized Hellenic and the barbaric worlds, which resulted in brand new syncretic cultures and beliefs. The ethnic populations of the city being miscellaneous, the nations living on that territory were strengthening their relationships. No doubt, Theodosia was playing an important role in the economy of the Kingdom Of Bosphorus.

Key words: *Theodosia, Greek colonies, Hellenism, slave-trade, antiquities.*

УДК 902.2(477.51)

О. С. Гузь

АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ НІЖИНИЦНИ

Найдавніші археологічні пам'ятки дають змогу стверджувати, що заселення межиріччя річок Десни і Остра відбулося за доби неоліту. Ймовірно, що до того часу територія Ніжинщини була непридатною для тривалого проживання людей через надзвичайно високий рівень ґрунтових вод, які утворились внаслідок таяння льодовиків і виходили на поверхню ґрунту у вигляді болотних масивів. Археологічні дослідження дають змогу стверджувати, що за доби бронзи (VII – III ст. до н.е.) у цьому регіоні відбувається бурхливий розвиток відтворювального господарства. Судячи з матеріалів колекції, населення активно користується крем'яними знаряддями праці:

сокири, вістря стріл, шліфовані молотки і т.д., але трапляються й перші металеві знаряддя (знайдено бронзовий серп). Головне заняття населення – землеробство і тваринництво. Поховальні обряди представлені великою кількістю курганів яких на ніжинщині нараховується близько 100. Загальним для всіх досліджених ділянок є значна пошкодженість культурного шару сучасними перекопами. Це пояснюється інтенсивною забудовою даної частини міста протягом багатьох століть. Якщо дотримуватись версії, що місто Ніжин (Ніжатін, Унєніж), дійсно існувало (як місто) в давньоруський період, то воно мало б зазнати розгрому кочових племен, слідів якого поки що археологічно не зафіксовано. Значно доповнюють інформацію про давньоруській Ніжин чисельні знахідки фрагментів давньоруської кераміки під час охоронних розкопок 2004–2007 років, що принаймні підтверджують існування поселення на території міста в давньоруський період. Серед основних проблем археологічного дослідження Ніжина варто, насамперед, зазначити високий рівень ґрунтових вод.

Ключові слова: Ніжинщина, бронзова доба, Давня Русь.

Сучасні історичні дослідження що не рік, то впевненіше переносять нас у доісторичні часи – надзвичайно цікавий, загадковий і захоплюючий відтінок вітчизняної історії. На територію сучасної Ніжинщини перші люди, напевне, прийшли в мустьєрську епоху, відтак знайти прогресивні матеріали того часу не вдається. Місто Ніжин має досить цікаву історію, яка розпочинається, згідно з сучасною історіографією 988 року. Місцеві мешканці вважають, що місту за 1000 років. Проте не зважаючи на це, Ніжин фактично не обстежений археологами. Що правда тут проводились розкопки у 80-х роках (Коваленко В.П., Ситий Ю.М), які підтвердили 1000 літній вік міста, виявивши на його території давньоруське поселення. Можна впевнено говорити, що Ніжинщина в епоху бронзи була досить густонаселеною місцевістю, що, насамперед, пов'язується з інтенсивним розвитком відтворюючого виробництва, яке в цьому регіоні з'явилося і культивувалося не одноразово, а поетапно. Це пояснюється тим, що Ніжинщина була на той час «прикордонням» між зонами заселення нащадками неолітичних культур. Але на цьому археологічні дослідження припинились.

Розглядаючи історію археологічного дослідження Ніжина не можна обійти увагою і до міської період життя регіону.

Так найдавніші археологічні пам'ятки дають змогу стверджувати, що заселення межиріччя річок Десни і Остра відбулося за доби неоліту. Ймовірно, що до того часу територія Ніжинщини була непридатною для тривалого проживання людей через надзвичайно високий рівень ґрунтових вод, які утворились внаслідок таяння льодовиків і виходили на поверхню ґрунту у вигляді болотних масивів.

Археологічні дослідження дають змогу стверджувати, що за доби бронзи (VII–III ст. до н.е.) у цьому регіоні відбувається бурхливий розвиток відтворювального господарства. Зокрема відомі знахідки в районі меблевої фабрики (вул. Липіврізька), в південній частині урочища «Городок» (вул. Комунарів), в урочищі «Ветхе» тощо [1, с. 6].

Судячи з матеріалів колекції, населення активно користується крем'яними знаряддями праці: сокири, вістря стріл, шліфовані молотки і т.д., але трапляються й перші металеві знаряддя (знайдено бронзовий серп). Головне заняття населення – землеробство і тваринництво. Поховальні обряди представлені великою кількістю курганів яких на ніжинщині нараховується близько 100: «Могила Трушиха» (с. Наумівське), «Плоска Могила» (с. Лосинівка), «Висока Могила» (с. Курилівка), «Биківська Могила» (с. Талалаївка), «Роблена Могила» (с. Лустівка) і т.д. [2, с. 14].

Проте перший етап археологічного дослідження регіону, нажаль, представлений випадковими, епізодичними і безсистемними знахідками скарбів, так відомо, що

наприкінці травня 1852 року, син ніжинського селянина Сергія Бориса орав поле між хутором Бобрик і передмістям Магерки і знайшов глиняний горщик, у якому знаходилося близько 200 невеличких почорнілих монет. У 1873 році в 5 верстах від міста, біля дороги на село Пашківку, міщанин Ф. Шкурко та козак Д. Рак, знайшли великий скарб. В археологічну комісію вони передали 1312 срібних римських монет-динарів, кілька бронзових ювелірних виробів та дві срібні фібули «гунського типу», прикрашені золотою фольгою та червоними рубінами [2, с. 14].

Другий етап археологічного дослідження міста розпочався лише в кінці ХХ століття і характеризується систематичними і планомірними розкопками.

Значно доповнюють інформацію про давньоруській Ніжин чисельні знахідки фрагментів давньоруської кераміки під час охоронних розкопок 2004–2007 років, що принаймні підтверджують існування поселення на території міста в давньоруський період. Нажаль сучасна забудова, поки що унеможлиблює більш детальне дослідження центра сучасного міста.

Підводячи підсумки археологічного дослідження міста на сучасному етапі, можна стверджувати, що майже на всій території охоронної археологічної зони № 1 в м. Ніжині культурний шар давньоруського періоду фіксується на глибині 2–4, 5 м від сучасної поверхні [3, с. 120].

Загальним для всіх досліджених ділянок є значна пошкодженість культурного шару сучасними перекопами. Це пояснюється інтенсивною забудовою даної частини міста протягом багатьох століть. Якщо дотримуватись версії, що місто Ніжин (Ніжатін, Уненіж), дійсно існувало (як місто) в давньоруський період, то воно мало б зазнати розгрому кочових племен, слідів якого поки що археологічно не зафіксовано. Проте, це не доводить їх відсутності.

Отже, для підтвердження або заперечення цієї тези, необхідно провести детальну археологічну розвідку регіону оскільки факти перенесення центру міста на наш час вже відомі і історичний центр міста може знаходитись за межами сучасного центру міста.

Аналізуючи стратиграфію центральної частини сучасного міста стає зрозумілим, що культурний шар доби Київської Русі знаходиться на глибині 2.60-4 м. та простежується у вигляді чорного шару ґрунту потужністю 30–40 см яка заповнена керамікою періоду ХІІ ст.

Виходячи з вище зазначеного, найбільш перспективною ділянкою в археологічному плані, на нашу думку, слід вважати саме територію прилягаючу до міського базару, культурний шар якої ще не повністю знищений в ході новобудов [4, с. 20].

Серед основних проблем археологічного дослідження Ніжина варто, насамперед, зазначити високий рівень ґрунтових вод, що на більшості ділянок історичного центру міста фіксується на глибині 3, 20-3, 60 м від сучасної поверхні і часто унеможлиблює остаточне дослідження культурного шару.

Проте варто додати, що зазначені в статті матеріали в повній мірі не є остаточними оскільки роботи по археологічному дослідженню міста тривають.

Протягом весни-осені 2009 року в м. Ніжин роботи експедиції «охоронної археологічної служби України» було продовжено. Зокрема в результаті досліджень ділянки по вулиці Б. Хмельницького, 2А в м. Ніжині було досліджено 176 кв. м. культурного шару. По всій території розкопу спостерігався шар перекопу, потужністю від 1,2 м. до 1,5 м. В результаті зачистки всієї площі розкопу було виявлено серію плям. Найбільша пляма, розмір якої 6x14 м. і має заповнення у вигляді сіро-коричневого суглинку, розташована в південно-західній частині розкопу, являє собою споруду, періоду кінця ХІХ – початку ХХ століття. Таке датування обґрунтоване археологічними знахідками у вигляді фрагментів керамічного посуду, фрагментів кахлі з білою поливою, а також металевих індивідуальних знахідок, зокрема декілька

кінських підків та великою кількістю цвяхів. Слід зазначити, що було знайдено також набой до зброї періоду I світової війни. [5, с. 62–64] Щодо інших 15 плям, то вони однотипові, прямокутної форми, заповнені чорним суглинком та симетрично розташовані відносно одна одної, однак мають різні розміри. Під час вибірки заповнення даних плям стало зрозуміло за наявності в них людських рештків (кісток), розташованих в антропологічному порядку і спрямованих головою на захід, що ми маємо справу з кладовищем. Слід відзначити, що в передматериковому шарі в південно-східній частині розкопу під час зачистки було виявлено фрагменти керамічного посуду періоду Київської Русі, а також декілька фрагментів ліпного посуду. Ймовірно ця ділянка являла собою окраїну міста і стала місцем поховання загиблого населення під час однієї з пожеж XVII ст. [6, с. 89].

Враховуючи фрагментарну наявність давньоруської кераміки поряд зі значною кількістю пізньосередньовічного матеріалу приходимо до висновків, що дана територія знаходилась в безпосередній близькості до давньоруського поселення, але значно активніше використовувалась у пізньому середньовіччі.

Отже, враховуючи широкий спектр можливих досліджень на Ніжинщині, можемо з впевненістю говорити про подальше виявлення археологічних знахідок, що доповнять картину історії краю. Що допоможе створити повнішу картину тих подій які свого часу відбувалися на цих територіях. Наш громадський і науковий обов'язок зберегти і використати той науковий потенціал, який ще зберігся в археологічних надрах України. Усвідомлення того факту, що археологія є часткою нашої історії, літописом всього людства і частиною нашої культурної спадщини, передбачає і відповідальність за збереження пам'яток археології для нащадків. Це є актуальним науковим і громадським обов'язком і для нашої молодой держави.

Список використаної літератури

1. Морозов О. Археологічні пам'ятки Ніжина та околиць (за матеріалами досліджень Ніжинського краєзнавчого музею) / О. Морозов // Ніжинська старовина. – 2007. – №3 (6). – С. 5–23.

2. Ситий Ю. М. Отчет об охранных работах в г. Нежине Черниговской обл. в 1989–1991 гг. / Ю. М. Ситий. – Чернигов, 1991. – Машинопис // Науковий архів Ніжинського краєзнавчого музею.

3. Кедун І. С. Уточнення історичної топографії Ніжина за матеріалами археологічних досліджень / І. С. Кедун, О. Ю. Москаленко // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 4: Історико-культурологічний збірник. – Ніжин, 2007. – Вип. 4/5(7/8). – С. 119–122.

4. Кедун І. С. Археологічні дослідження в Ніжині у 2003–2004 роках / І. С. Кедун // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 2 : Історико – культурологічний збірник. – Ніжин, 2006. – Вип. 2 (5). – С. 18–21.

5. Кедун І. С. Сучасний стан археологічного дослідження історії Ніжина / І. С. Кедун // Часопис історико-юридичного факультету. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2006. – С. 61–64.

6. Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства : тези доп. – Чернігів : Ніжин, 1988. – Вип. 2. – 107 с.

Стаття надійшла до редакції 10.09.2012.

О. Е. Guz'

ARCHEOLOGICAL FINDINGS IN NEZHIN REGION

The oldest archeological sites make it possible to assume that people settled down in the interflaves area of the Desna and the Ostr at the time of the Neolithic Age. It is quite possible that prior to those times the area had been unfit for human inhabitation due to the extremely high level of ground waters resulting from the glaciers' melting. The ground waters had got onto the Earth's surface in the form of marshes. The archeological research makes it possible

to assume that at the time of the Bronze Age (the 7th – the 3d century B.C.) the region underwent a surge in reproductive activity. Judging by the materials of the collection, the population was actively using tools made of silicon, such as axes, arrowheads, ground hammers, etc., but some tools made of metal were also found (such as a bronze sickle for example). The population was mainly occupied with crop farming and cattle breeding. The burial rites were mostly represented by a great number of burial mounds, about a hundred in Nezhin region. The most remarkable feature of all the areas is the great damage caused by the contemporary cross-ditches. This is explained by intensive construction works carried out on the area for many centuries. Given the version that Nezhin (Nizhatin, Unenizh) existed (as a city) in the Old Russian period, it would have been destroyed by nomadic tribes whose traces are not archeologically found thus far. The information of the Old Russian Nezhin is also supplemented by numerous findings of Old Russian ceramics found at the time of the rescue excavations of 2004-2007 which in fact evidence the existence of a settlement on the territory of the city in the Old Russian period. As far as the main problems of the archeological research, first of all it is noteworthy that the level of ground waters is too high.

Key words: *Nezhin Region, the Bronze Age, Kievian Rus.*

УДК 902'1(477.5)

Я. В. Різниченко

ДО ПИТАННЯ ПРО ІДЕНТИФІКАЦІЮ САЛТІВСЬКО-МАЯЦЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ З ХАЗАРСЬКИМ КАГАНАТОМ

Локалізація хазарських народів вкрай нерівномірна, внаслідок недостатньої вивченості Салтово-маяцької культури. Пам'ятники хазарських горизонтів, що розташовані в басейні річок Дон (РФ), Терек, Кубань (РФ, Кавказ), Сіверський Донець (Україна, РФ) об'єднанні спільними рисами, що надають змогу виділити Салтівсько-Маяцьку культуру, як самобутню та культуру, що є відмінною від інших. Останнім часом фахівці виділили два типи СМК, однак зроблено це було за допомогою розподілення на кліматично-географічні зони. Так виділили аланський варіант СМК лісостепового ареалу та болгарський – степний. Наявність хронологічних меж в якому існувала відома нам культура VIII – X ст., ознаки предметів матеріальної культури, матеріальні залишки духовної спадщини вказують на безпосередній зв'язок СМК з культурою Хазарану. Держава Хазарський Каганат залишила по собі культуру, яка археологічно ототожнюється як СМК. Ідентифікацію її доречно виконувати в комплексі певних ознак з урахуванням поліетнічності її складових, але в межах державного утворення. Основною рисою визначення належності до СМК в археології є власне керамічне виробництво населення визначеного ареалу. Воно вирізняється вираженням смугастим орнаментом, наявністю лощених посудів у побуту, якістю використаної глини та обробки власного посуду. Наявність однієї культури на величезній території, могло свідчити або про успішний розвиток супердержави, (їх внутрішні торгівельні та культурні зв'язки), або на невідомі загальні середньовічні тенденції. Немає досліджень, в яких розглянуто процеси, які можливо б було пов'язати з окремими певними умовами історичного розвитку культур в межах зазначеної території.

Ключові слова: *Салтово-Маяцька археологічна культура, хазари, етнічна історія.*

При дослідженні питання культурних осередків кочових народів, першим питанням фахівця стає здобуток матеріалу, що так чи інакше може певно вказувати на належність культури до тієї чи іншої етнічної групи. Але дослідження лише однієї археологічної культури має власні вади. Так практично неможливо локалізувати конкретно історичний етнос та співвіднести до нього конкретну археологічну культуру. Історичні кордони розмиваються, заплутуються це негативно впливає на предметність та об'єктивність дослідження.

Поглиблене дослідження праць, присвячених пошуку та дослідженню Салтівсько-Маяцької культури, яке вважається чи не єдиним потужним ідентифікаційним фактом народів-кочовиків Хазарського каганату [1], надає змогу покращити розуміння етноміграційних процесів середньовіччя та надає нові відомості про розвиток матеріальної культури населення.

При детальному розгляді питання використовувалися джерела археологічного та етнографічного походження. Археологічні джерела, що були використані в роботі це: матеріали розвідок та експедицій провідних археологів, вчених Радянського Союзу [2], незалежної України [3], висновки закордонних фахівців [4]. Певну інформацію надають джерела з періодичних видань представлені в історичних збірках та журналах [5]. Етнографічні джерела, що використані в роботі, допомагають порівнювати висновки археологічних та історичних досліджень [6].

Наукова література, яка використана для розробки теми написана в різні періоди та містить доволі різну інформацію. Вона умовно розподіляється на основні групи: радянська, українська, російська та закордонна. До першої великої групи відносимо фундаментальні праці радянських істориків М.І. Артамонова, О.П. Новосельцева, С.О. Плетньової [7]. Термін СМК з'явився в працях істориків лише в середині ХХ століття. Він був запропонований М.І. Артамоновим [8], але протягом певного часу, це питання набуло наукової актуальності і було поширене та розвинуте зокрема такими вченими як: Л.Н. Гумільов, С.О. Плетньова, В.К. Михеевим., В.С. Аксьоновим [9].

Поряд з історичним оглядом М.І. Артамонова з'явилися археологічні дослідження, особливо в радянську епоху, що відрізнялися своєю ґрунтовністю та великим обсягом. Дослідниця С.О. Плетньова до сучасного часу займалася питанням визначення СМК в роботах російських вчених [10]. Величезна кількість праць, що залишила по себе вчений містить ґрунтовний матеріал для подальшого вивчення проблеми. Безсумнівно цікаві питання розглядали й іншими представниками російської наукової думки. В працях О.П. Новосельцева, М.Г. Магометова, І.І. Ляпушкина, В.С. Флерова запозичені загальні відомості про розвиток культури Хазар та розглядаються питання про зв'язок СМК з цією культурою [11].

Метою роботи є встановлення зв'язку між СМК та матеріальною культурою народів Хазарського Каганату.

Територія на якій мешкали народи Хазарського каганату простягалася майже від р. Сіверський Донець до дельти р. Волга (РФ) на сході, та від північних кордонів Кавказу до м. Дербент, західного узбережжя Каспію, на південь [12]. Безумовно, істотна частина культурних осередків хазар знаходилася на території сучасної України. Цим було підсилено зацікавленість сучасних українських вчених. Археологи О.В. Комар, В.І. Піоро, Е.Є. Кравченко, Л.І. Красильникова, Е.В. Круглов [13] внесли важливий внесок до українського доробку.

На рубежі ХІХ – ХХ ст. при розкопках с. В. Салтів (Подінців'я), трохи пізніше в с. Маяки на р. Дон було проведено ряд археологічних розвідок та експедицій, в яких було знайдено типологічно та історично пов'язану самотутню, яскраво виражену культуру. Свою гіпотезу про тотожність цієї культури з існуванням Хазарського каганату висловив М.І. Артамонов [14]. Сьогодні цю культуру порівнюють з державною культурою хазар [15]. Однак під час розробки теми виникла низка питань.

Виділити етнічних хазар виявилось досить складно, як історично так і археологічно. Етнічний склад Хазарану виявився важким для ідентифікації. Фахівці історії середньовічного Сходу визначали окремі групи населення [16]. Тому не було несподіваним, що культура представлена як Салтівська, потребувала уточнень та доопрацювання.

Останнім часом фахівці виділили два типи СМК, однак зроблено це було за допомогою розподілення на кліматично-географічні зони. Так виділили аланський варіант СМК лісостепового ареалу та болгарський – степний [17]. Представники різних типів СМК, вочевидь різні й з точки зору етнічної приналежності: алани – Кавказ, протоболгари – Азія. Наявність матеріальної культури одного типу не могла не впливати на розвиток, або занепад іншої. Так як знахідки на різних пам'ятниках типові та в них простежуються закономірні та спільні риси, напрошується думка про тотожність цих культур. Скоріш за все вони були поєднані потужним впливом величезного державного утворення та формувалися в межах єдиної державної культури.

Думки дослідників розходяться. Деяка частина з них стала заперечувати зв'язок СМК з існуванням та розвитком Хазарського каганату. Вважаємо ці висновки надто поспішними. Наявність однієї культури на величезній території, могло свідчити або про успішний розвиток супердержави, (їх внутрішні торгівельні та культурні зв'язки), або на невідомі загальні середньовічні тенденції. Немає досліджень, в яких розглянуто процеси, які можливо б було пов'язати з окремими певними умовами історичного розвитку культур в межах зазначеної території.

Основною рисою визначення належності до СМК в археології є власне керамічне виробництво населення визначеного ареалу. Воно вирізняється вираженим смугастим орнаментом, наявністю лощених посудів у побуту, якістю використаної глини та обробки власного посуду [18]. Але постає питання, чи не могло бути яких-небудь обставин в розвитку середньовічної гончарної промисловості, які б змусили й інші «не хазарські» народи використовувати цей тип орнаменту та техніку гончарного виробництва. Звісно, гребінчастий орнамент не міг використовуватися виключно хазарами. Але в комплексі знахідок, можна з майже стовідсотковою вірогідністю говорити о приналежності поселень або пам'ятників до Хазарського каганату.

Іншими рисами в ідентифікації СМК є наявність різновидів житлових та побутових приміщень, вогнищ, захисних споруд, поховань, різні види та типи зброї, побутові предмети, одяг, знаряддя праці тощо [19]. Але комплекси таких знахідок можуть бути розрізненими, або ускладнені більш пізнішими, чи ранніми прошарками культур. Як правило визначається наявність СМК, а вже згодом визначається етнічна складова. Такий підхід дозволяє робити висновки для загальної середньовічної історії, але не задовольняє «локальні» інтереси дослідників-археологів.

Отже, локалізація хазарських народів вкрай нерівномірна, внаслідок недостатньої вивченості СМК. Пам'ятники хазарських горизонтів, що розташовані в басейні річок Дон (РФ), Терек, Кубань (РФ, Кавказ), Сіверський Донець (Україна, РФ) об'єднанні спільними рисами, що надають змогу виділити Салтівсько-Маяцьку культуру, як самобутню та культуру, що є відмінною від інших. Наявність хронологічних меж в якому існувала відома нам культура VIII–X ст., ознаки предметів матеріальної культури, матеріальні залишки духовної спадщини вказують на безпосередній зв'язок СМК з культурою Хазарану. Держава Хазарський Каганат залишила по собі культуру, яка археологічно ототожнюється як СМК. Ідентифікацію її доречно виконувати в комплексі певних ознак з урахуванням поліетнічності її складових, але в межах державного утворення.

Список використаної літератури

1. Большая Советская Энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bse.sci-lib.com/article099067.html>
2. Труды Волго-Донской археологической экспедиции. – Л. : АН СССР, 1959. – Т. 2. – С. 135.
3. Артамонов М.И. История Хазар / М. И. Артамонов. – Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962. – 523 с.
4. Плетнева С.А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура / С. А. Плетнева. – М. : Наука, 1967. – 196 с.
5. Комар О.В. Курганы хазарского часу на Луганщині / О.В. Комар, В. І. Поро // Vita Antiqua. – К. : ИАУ, 1999. – № 2. – С. 157.
6. Линденау Я.И. Описание народов Сибири (первая половина XVIII века): Историко-этнографические материалы о народах Сибири и Северо-Востока / Я.И. Линденау ; под ред. И.С. Вдовина. – Магадан : Магаданское книжное изд-во, 1983. – 176 с.
7. Алексин А. Каспий, климат и кочевники Евразии / А. Алексин, Л. Гумилев // Татар археологиясе. Общeturкская и татарская средневековая археология: научные проблемы и достижения. – Казань : Татарстан Тарих институты, 1997. – 164 с.
8. Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского Каганата / В. К. Михеев. – Харьков : Вища школа, 1985. – 323 с.; Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории народов Восточной Европы и Кавказа / А. П. Новосельцев. – М. : Наука, 1990. – 241 с.
9. Артамонов М.И. Очерки древнейшей истории Хазар / М. И. Артамонов. – Л. : Гос. социально-экономическое изд-во, 1936. – С. 137.
10. Аксенов В.С. Редкий тип бляшек-амuletов из верхне-салтовского катакомбного могильника / В.С.Аксенов // Культуры степей Евразии второй половины I тис. н. э. – Самара : Самарский обл. истор.-краеведческий музей, 2000. – 163 с.; Ляпушкин И.И. Карнауховское поселение / И.И. Ляпушкин // Материалы и исследования по археологии СССР. – Л. : АН СССР, 1958. – № 62, т. 1. – 419 с.
11. Плетнева С.А. Очерки хазарской археологии / С. А. Плетнева. – М. : Гешарим, 2000. – 176 с.
12. Флерова В.Е. Подкурганые погребения восточноевропейских степей и пути сложения культуры Хазарии / В. Е. Флерова // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк : ДонНУ, 2001. – Т. 2. – С. 163; Магомедов М.Г. Образование Хазарского каганата / М. Г. Магомедов. – М. : Наука, 1983. – 289 с.; Флеров В.С. Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы / В. С. Флеров. – М. : Ин-т Археологии РАН, 1996. – 100 с.
13. Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье / С. А. Плетнева. – М. : Наука, 1989. – 288 с.
14. Красильникова Л.І. Вогнища і печі в спорудах хазарського часу зі степового Подонцов'я / Л.І. Красильникова // Археологія. – К. : Археологія, 2003. – № 2. – С. 36; Круглов Е.В. К вопросу об этнокультурной характеристике подкурганых погребений салтово-маяцкой культуры (по материалам восточной группы памятников) / Е.В. Круглов // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. – Донецк : Донецкая городская типография, 1989. – 197 с.; Кравченко Э.Е. Мусульманское население среднего течения Северского Донца и распространение ислама в Восточной Европе в хазарское время / Э.Е. Кравченко // Степи Европы в эпоху середньовіччя. – Донецк : ДОННУ, 2005. – Т. 4. – С. 396–399.
15. Артамонов М.И. Очерки древнейшей истории Хазар... – С.137
16. Салтово-маяцкая_культура [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>

17. Алексин А. Гумилев Л. Вказ.праця. – 164 с.

18. Плетнева С.А. Очерки хазарской археологии... – С.136.

19. Аксенов В.С. Крымский экспорт и хронология некоторых салтовских памятников верховий Северского Донца / В. С. Аксенов, В.К. Михеев // Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. – Самара : Самарский областной историко-краеведческий музей им. Алабина, 1998.

20. Винников А.З. Жилье и хозяйственные постройки маяцкого селища / А. З. Винников. – М. : Наука, 1983. – С. 95.

Стаття надійшла до редакції 10.09.2012.

Y. Riznichenko

ADDRESSING THE PROBLEM OF COMPARISON OF SALTVOVO-MAYAKI ARCHEOLOGICAL CULTURE WITH KHAZAR KHANATE

The Khazar nations are very unevenly localized due to insufficient knowledge of Saltovo-Mayaki culture. The sites of Khazar horizons located in the basins of such rivers as the Don (Russian Federation), the Kuban and the Terek (Russian Federation, the Caucasus) as well as the Seversky Donets (Ukraine and Russian Federation) have very much in common, which makes it possible to tell the unique Saltovo-Mayaki culture from all the others. Over the recent times scientists have determined two types of Saltovo-Mayaki culture. But it was done with the help of distribution into climatic zones. That was the way they found the Allan variant of Saltovo-Mayaki culture of the forest-steppe format and the Bulgarian one which is purely of the steppe format. The chronological limits within which we know about the culture of the 8th-10th centuries as well as the signs of material culture and the material remains of spiritual heritage evidence direct relationship between Saltovo-Mayaki culture and the culture of Khazar Khanate. Khazar Khanate contributed the culture which is very often considered to be akin to that of Saltovo-Mayaki. It is more expedient to identify Saltovo-Mayaki culture within a set of some particular criteria, taking into account poly-ethnicity of its constituents but in the framework of formation of the state. In understanding to what extent a certain population belongs to Saltovo-Mayaki culture, archeology must resort to such a criterion as the ceramics which is distinguished by apparently striped ornament, polished household utensils, quality of the clay and high quality treatment of crockery. Presence of one culture on a vast area could either evidence successful development of a super-state (its internal commercial and cultural ties) or unknown medieval trends. Thus far, there is no research concerned with any particular conditions of particular cultures' historical development in the framework of a particular territory.

Key words: *Saltovo-Mayaki archeological culture, the Khazars, ethnic history.*

УДК 902'18(477.82)

Б. А. Прищеп

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ВОЛИНСЬКИХ МІСТ ЕПОХИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ У 1991–2010 РР.

У статті проаналізовані середньовічні археологічні джерела, здобуті за останні двадцять років під час розкопок літописних волинських міст. Розглянуті питання хронології культурного шару та комплексів, характеру житлового будівництва та планування поселень, їх історичної топографії. Намічені основні етапи розвитку цих поселень в епоху Київської Русі. За останні двадцять років експедиціями різних наукових та навчальних закладів на території історичної Волині були проведені значні археологічні дослідження міст Буська Львівської обл., Володимира-Волинського,

Луцька Волинської обл., Дубна, Пересопниці, Дорогобужа, Острога Рівненської обл. Нові археологічні джерела в поєднанні із результатами робіт попередніх дослідників дозволяють розглянути історичну топографію цих міст, проаналізувати процеси їх зародження та розвитку в епоху Київської Русі, охарактеризувати різні сторони життя населення. Здобуті в ході нових розкопок волинських міст археологічні джерела доповнюють скупі повідомлення літописів і дозволяють простежити ранні етапи їх розвитку. Як правило, міста формувалися на території, здавна заселеній слов'янами. В Буську, Луцьку, Дубні, Пересопниці, Дорогобужі, Острозі виявлені сліди ранньослов'янських поселень VIII–IX ст. Важливі зміни відбуваються в X ст.: зростає заселена площа і щільність забудови цих поселень, з'являються оборонні споруди. Вірогідно, у цей час вони були значними племінними центрами, а результати досліджень Дорогобужа дозволяють зробити висновок, що в другій половині X ст. тут було збудовано князівську фортецю.

Ключові слова: Волинь, середньовіччя, археологічні джерела, городище, житло.

Рання історія волинських міст залишається слабо вивченою через фрагментарність та лаконічність писемних джерел, у першу чергу літописів. На сучасному етапі історичних досліджень розширити і поглибити наші знання дозволяє залучення археологічних джерел. За останні двадцять років експедиціями різних наукових та навчальних закладів на території історичної Волині були проведені значні археологічні дослідження міст Буська Львівської обл., Володимира-Волинського, Луцька Волинської обл., Дубна, Пересопниці, Дорогобужа, Острога Рівненської обл. Невеликі за площею розкопки були проведені на городищах Угровська [18], Любомля [23], у Камінь-Каширську (літописний Камінь) [22]. У 2003–2004 рр. М.О. Ягодинською досліджувався літописний Шумськ [54]. Цікаві матеріали отримані під час розкопок у центральній частині Корця Рівненської обл. [29]. Вивчалися також городища над річкою Случ, на території Болохівської землі XII–XIII ст., у Губині [5], Старокостянтиніві Хмельницької обл. (літописний Кобуд) [4], біля Новограда-Волинського Житомирської обл. (літописний Возвягль) [11; 13] та Полонному [6]. Нові археологічні джерела в поєднанні із результатами робіт попередніх дослідників дозволяють розглянути історичну топографію цих міст, проаналізувати процеси їх зародження та розвитку в епоху Київської Русі, охарактеризувати різні сторони життя населення.

Головним центром Волинського князівства в епоху Київської Русі був Володимир. Перша літописна згадка про місто датована 988 р. [17, с. 67]. У період роковіту у XII–XIII ст. укріплена територія Володимира досягала 66 га [43, с. 187]. На сьогодні місто залишається недостатньо дослідженим археологічно. Значні розкопки у кінці XIX – 70-х роках XX ст. проводились перш за все з метою відкриття решток давніх християнських храмів [12; 44].

У 1999–2000 рр. Волинською археологічною експедицією Львівського історичного музею під керівництвом С.В. Терського були проведені розкопки на території східного посаду Володимира в урочищі «Апостольщина» [49, с. 245–267]. Виявлені об'єкти характеризують два періоди розвитку поселення на цій ділянці: перший період датований X–XI ст., другий – XIV ст. Слід відзначити, що на досліджених ділянках не виявлено забудови XII–XIII ст., тобто періоду роковіту Володимира.

Бужськ згадується в літописах з 1097 р по 1233 р. [17, с. 151, 390]. Він був важливою фортецею на пограниччі Волинської і Галицької земель. Тут волинські дружини збиралися, щоб рушити до Галича [17, с. 373, 390]. У 1962 р. середньовічні пам'ятки в Буську Львівської області обстежив П.О. Раппопорт. Як залишки

давньоруського городища він визначив південну укріплену площадку, так зване «Велике городище», датоване від X–XI ст. до XIII ст. [43, с. 39–40].

У 80-х рр. на території Буська проводились археологічні дослідження під керівництвом О.М. Корчинського та В.М. Петегирича [14]. Ними на південній площадці («Великому городищу») виявлено культурний шар завтовшки до 1,7 м, відкрито три заглиблені житлові будівлі та зібрано багатий речовий матеріал X–XIII ст. Дослідники зробили висновок, що оборонні споруди південної площадки збудовані не раніше, ніж у середині XI ст. На центральній площадці простежено культурний шар XI–XIII ст. потужністю 1,2–1,4 м, були виявлені також знахідки VIII–IX ст. Матеріали XII–XIII ст. були зафіксовані також на північно-східній площадці – на території, зайнятій палацом, та у районі площі Ринок і церкви Св. Миколая [25].

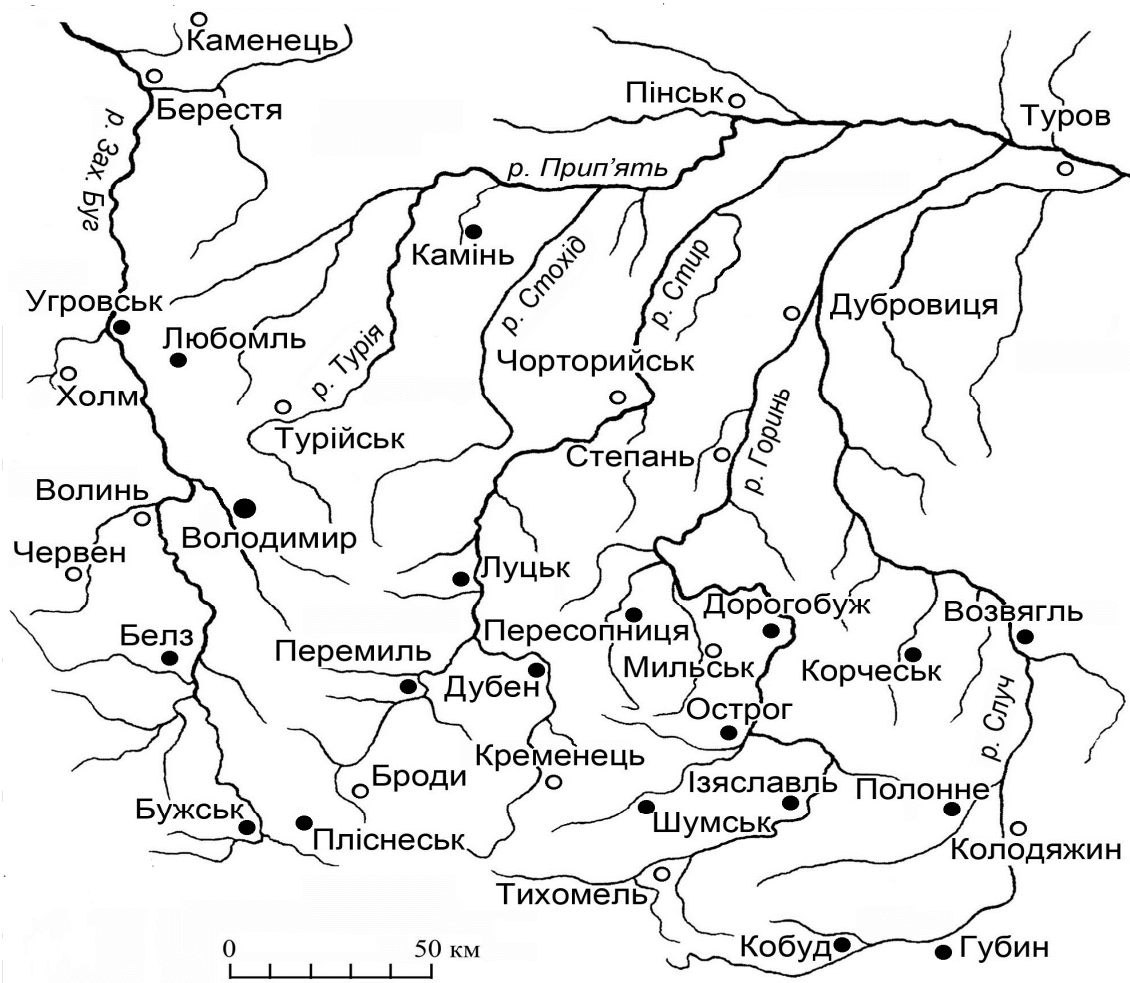
Починаючи з 2001 р. середньовічне поселення в центральній частині м. Буськ досліджується археологічною експедицією Інституту археології Львівського національного університету ім. І. Франка під керівництвом П.М. Довганя. Встановлено, що городище складається із трьох площадок, між ними існують глибокі та широкі рови, заповнені водами Західного Бугу. Південна площадка («Велике городище») має вигляд неправильного чотирикутника, витягнутого із заходу на схід, розмірами 400×180 м і площею близько 5 га. Площа центральної площадки становить 2,8 га, зараз тут розташовані будівлі міської та районної адміністрації, церква Св. Апостолів Петра і Павла. Північно-східна площадка близька до чотирикутної в плані, її площа 1,4 га. Із півдня вона відділена від центральної площадки ровом завширшки 15–40 м, по ньому тепер проходить русло р. Західний Буг. Із трьох інших сторін вона оточена річковою заплавою. Висота площадки над рівнем заплави до 15 м. Довгий час ця площадка була недоступна для археологічного вивчення, адже тут була розташована військова частина [10, с. 358].

Основні роботи експедиції під керівництвом П.М. Довганя були зосереджені в південній та в західній частинах південної площадки городища. Тут досліджено близько 430 кв. м площі, здійснено розріз оборонного валу городища і простежено три періоди його функціонування: 1) слов'янський; 2) киево-руський; 3) пізньосередньовічний [8, с. 139–140]. Первісний вал мав висоту 3,2 м, після його спорудження на внутрішньому схилі було поховано дитину, знайдені поблизу від скелета уламки кераміки датовані X ст. Ще один досліджений об'єкт кінця X ст. автор визначає як рештки оборонної кліті, яка входила до конструкції раннього валу, однак на стратиграфічному профілі розрізу валу в публікаціях ця кліть не показана [9, с. 103].

Згодом вал поновили і його висота зросла до 4 м, а на внутрішньому схилі та на площадці виявлено культурний шар і об'єкти XII – першої половини XIII ст. На досліджених ділянках південної площадки відкриті рештки жител, господарських будівель і ям, найбільш ранні з них датовані X ст. Наступний киево-руський етап розвитку представлений численними об'єктами другої половини XI – першої половини XIII ст.

У 2004 р. біля західного краю центральної площадки прокопано розкоп площею 24 кв. м. Тут на глибині 0,8 м частково досліджено два об'єкти райковецької культури, будівлю X ст. і будівлю кінця XI – початку XII ст. [8, с. 144]. Ранні слов'янські об'єкти автор датував кінцем VII – початком VIII ст.

На північно-східній площадці розкопки проведені на площі 60 кв. м. Відкрито культурні шари потужністю 2,2–2,5 м, житлові та господарські будівлі X ст., XII–XIII ст. Майже повністю досліджено раннє напівземлянкове житло X ст. із каркасно-стовповою конструкцією стін [10, с. 360–362].



Умовні позначення:

- міста, які досліджувалися у 1991-2010 рр.;
- інші міста.

Рисунок 1 – Літописні міста XI-XIII ст. між ріками Західний Буг і Случ

Як вже відзнялось, П.О. Раппопорт вважав рештками давнього Бужська південну площадку, так зване «Велике городище» [43, с. 39]. В.М. Петегирич підтримав думку, що центральним містоутворюючим ядром Бужська стало «Велике городище». Однак зазначив, що початки заселення міста пов'язані з неукріпленим поселенням VIII–IX ст. у його центральній частині біля новозбудованої церкви Апостолів Петра і Павла та поселеннями, які існували на «Великому городищі», а також поряд з ним – на урочищі Ліпибоки та в районі церкви Св. Параскеви [25, с. 145].

Нові дослідження підтвердили, що городище літописного Бужська має великі розміри і складається із трьох укріплених площадок загальною площею близько 9 га. На усіх трьох площадках виявлено культурний шар і об'єкти X ст., а, отже, значне поселення тут сформувалося ще в племінний період, в кінці IX–X ст. Найбільш ранні матеріали райковецької культури VIII–IX ст. знайдено лише на центральній площадці. Всі три площадки були заселеними в епоху Київської Русі, у XI–XIII ст. Аналіз археологічних джерел, отриманих у ході досліджень 2001–2008 рр. дозволяє висловити думку, що первісним ядром Бужська була північно-східна площадка городища, найвища і добре захищена самою природою. Вірогідно, у XI–XIII ст. саме тут знаходився дитинець міста.

Луцьк вперше згадується в Повісті минулих літ під 1085 р. [17, с. 125]. Давня фортеця була розташована на підвищеннях на заплаві р. Стир. Ядро середньовічного міста – це дві укріплені площадки, які з писемних джерел литовсько-польської доби відомі як Верхній і Нижній замки. На території Верхнього замку (дитинець епохи Київської Русі) найбільш масштабні роботи у 80-х роках XX ст. були проведені російською дослідницею М.В. Малевською, зокрема, вона відкрила рештки церкви Іоана Богослова XII ст. [19].

У 1990–1992 рр. тут на двох ділянках С.В. Терський дослідив близько 180 кв. м площі. Найбільш потужні відклади культурного шару (до 7 м) виявлені у південній частині дитинця, поблизу Стирової вежі. У ранніх шарах вдалося зібрати уламки ліпних слов'янських горщиків, які С.В. Терський відніс до VII–IX ст. і цим же часом він датував ранній насип оборонного валу на дитинці [48, с. 37, рис. 18]. Однак, на нашу думку, серед знахідок немає виразних вінець ліпних горщиків VIII–IX ст., в той же час в розкопі виявлено численні керамічні вироби та об'єкти X ст., тому більш вірогідною є думка, що ранній вал був споруджений в кінці IX ст. чи на початку X ст.

Перше повідомлення про Дубно знаходимо в Повісті минулих літ під 1100 р. [17, с. 155]. У 1149 р. біля Дубна стояли з військами Андрій Боголюбський та його брат Ростислав, вони були учасниками походу на Волинь Юрія Довгорукого [17, с. 227]. Місто згадується також у числі володінь Мстислава Даниловича, сина Данила Галицького, в зв'язку з подіями, які дослідники датують 1288 р. [17, с. 439].

Середньовічне місто сформувалося на півострові, обмеженому з півдня і сходу заплавою р. Ікви, а із північного заходу – широкою заболоченою низиною. У південно-східному куті півострова князями Острозьким було збудовано замок.

Перші археологічні розвідки на території Дубна були проведені в 20–30-х рр. XX ст. на лівому березі р. Ікви на схід від замку, на місі, що підвищувався над заплавою ріки на 5–6 м. Тут було зібрано уламки глиняного посуду XII–XIII ст. [57, с. 237]. Це давнє мисове поселення у 1946–1947 рр. обстежили М.І. Островський та М.Ю. Смішко і визначили його як залишки городища [46, с. 352].

У 1995 р. І.К. Свешніков провів розкопки на території замку. На дослідженій ділянці в центральній частині замкового двору материк досягнуто на глибині близько 4 м. Виявлено потужний шар литовсько-польської доби, а нижче простежено слов'яно-руські нашарування та частково відкрито два житла, датовані другою половиною X – початком XI ст. і XII ст. [58].

У 90-х роках XX ст. В.В. Ткач виявив у старій частині Дубна слов'яно-руські поселення на підвищенні, де знаходиться Спасо-Преображенська церква і на правому березі р. Ікви на старому передмісті Сурмичі навколо Георгіївської церкви, а також на окремому підвищенні на заплаві правого берега р. Ікви, при впадінні у неї р. Липки [34].

Важливі нові археологічні джерела для вивчення ранніх етапів розвитку Дубна були отримані в ході досліджень, проведених експедицією Рівненської філії державного підприємства науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАНУ на двох сусідніх ділянках – на Майдані Незалежності, № 3 та на вул. Замковій, № 10.

На Майдані Незалежності, № 3 на площі 230 кв. м. виявлено культурні нашарування X–XII ст. і XV–XVIII ст. потужністю 2,0–2,8 м. Досліджено господарську будівлю X ст. із великою нішоподібною піччю, житло XI ст., дві господарські ями X ст. і XII ст. та різноманітні об'єкти литовсько-польської доби [36; 37]. На ділянці, що на вул. Замковій, № 10, розкоп мав площу 270 кв. м. Виявлено культурні нашарування потужністю 1,5–2,2 м та 18 різночасових об'єктів, у тому числі 9 слов'яно-руських, які відносяться до різних етапів розвитку поселення – від X ст. до XIII ст. [41]. Слов'яно-

руський культурний шар і об'єкти X–XI ст. було відкрито під час археологічних робіт на розі вул. Данила Галицького та Кирила і Мефодія [38].

Нові археологічні джерела свідчать, що освоєння території Дубна слов'янами відбувалося з кінця V–VI ст. Цим часом датуються об'єкти празької культури на південній окраїні міста на поселенні Волиця [35]. У X – на початку XI ст. заселена площа на обох берегах р. Ікви суттєво зростає, формується культурний шар, що свідчить про швидке зростання чисельності населення та щільність забудови території в районі замку князів Острозьких. Суцільна заселена площа на лівому березі р. Ікви – від мисового городища на сході, до вул. Кирила і Мефодія на заході – становила в X–XI ст. приблизно 6 га.

У XII–XIII ст. Дубно продовжує розвиватись як середньовічне місто. Мисове укріплення на схід від кам'яного замку князів Острозьких було дитинцем, а кам'яний замок збудовано, вірогідно, у межах окольного міста епохи Київської Русі. Міська територія, включаючи посадські райони на обох берегах р. Ікви, становила близько 20 га.

Перша згадка про Дорогобуж датована 1084 роком, а останнє повідомлення відноситься до 1208 року [17, с. 125, 372]. Городище знаходиться в с. Дорогобуж Гоцанського р-ну Рівненської обл., воно складається з трьох укріплених частин – мисової площадки (дитинця) та ще двох площадок окольного міста. Загальна площа фортеці становила 5,5 га. Посадські райони Дорогобужа були розташовані на береговій височині на схід і південь від городища, їх площа – близько 20 га. Поселення домонгольського часу площею близько 4 га виявлено також поряд з Успенською церквою на південно-західній окраїні давнього міста.

Систематичні розкопки в Дорогобужі проводились експедицією Рівненського обласного краєзнавчого музею з 1972 р. під керівництвом Ю.М. Нікольченка, а з 1982 р. під керівництвом автора. У 1991–1995, 2002, 2003 рр. були продовжені роботи на дитинці та інших площадках городища. У південній частині дитинця досліджено 234 кв. м площі при товщині культурного шару до 4 м. Відкрито 10 житлових і господарських будівель та 14 господарських ям, найбільш ранні з них датовані X ст., а найпізніші були зруйновані в середині XIII ст. [31, с. 73–94]. На другій (південно-східній) площадці городища роботи були проведені на двох ділянках на площі 130 кв. м. Культурний шар тут має товщину від 1 м до 2,5 м. На відміну від дитинця, тут не виявлено культурних відкладів литовсько-польської доби. В розкопах досліджено житла та інші об'єкти епохи Київської Русі, а також прорізано внутрішній схил оборонного валу і встановлено, що він був поновлений у середині XIII ст. [31, с. 99–110]. На третій (південній) площадці городища культурний шар має товщину до 0,35 м і майже на всю глибину пошкоджений багаторічною оранкою. Тут виявлено рештки будівлі XI ст., пов'язаної із залізообробним виробництвом та інші об'єкти кінця X–XII ст. [31, с. 110–115].

Пересопниця згадується в літописах у зв'язку із подіями другої половини XII та першої половини XIII ст. – з 1149 по 1246 р. [17, с. 227, 401]. Ґрунтове вивчення археологічних пам'яток у с. Пересопниця Рівненського р-ну розпочалося понад 100 років тому із розкопок курганних поховань. У 1897–1898 рр. К.М. Мельник дослідила понад 100 курганів на давньоруських могильниках біля сіл Пересопниця, Білів і Старожуків [20, с. 514–544].

У кінці XIX ст. виникла дискусія з приводу визначення місця розташування літописної Пересопниці. В.Б. Антонович писав, що її залишками слід вважати Білівське городище [2, с. 153–154]. К.М. Мельник стверджувала, що резиденція удільних пересопницьких князів знаходилася на городищі в с. Пересопниця [20, с. 533]. Останню думку згодом підтримав О. Цинкаловський [53, с. 225].

Дитинець літописної Пересопниці розташований на невисокому місці правого берега р. Стубли. Це укріплення має значну площу – понад 4 га. З північного сходу до дитинця примикала ще одна укріплена площадка – так зване «окольне місто», площею близько 6 га. Великі посадські райони у давньоруський час були розташовані на берегових ділянках на урочищах «Пастівник», «Мигор», «Замостя».

Найбільші за обсягом розкопки на Пересопницькому городищі були проведені експедицією під керівництвом В.С. Терського у 1974–1992 рр., а в 90-х роках дослідження тут проводив С.В. Терський [47, с. 13]. На городищі були виявлені залишки давньоруських напівземлянкових і наземних будівель, у тому числі майстерню по виготовленню кістяних виробів. Ці археологи у 1977–1995 рр. проводили розкопки на посаді в урочищі «Пастівник» [47, с. 33].

Археологічні розкопки на урочищі «Пастівник» були продовжені експедицією Рівненського обласного краєзнавчого музею під керівництвом автора у 2002–2005 рр. [26; 27]. А в 2009–2010 рр. було детально обстежено всю територію Пересопниці [40, с. 140–147].

У північній частині урочища «Пастівник» на двох ділянках досліджено 612 кв. м площі. На південній ділянці відкрито 17 об'єктів, що відносяться до двох етапів розвитку поселення: ранньослов'янського (VIII–X ст.) та літописного (XII – перша половина XIII ст.). У будівлях і культурному шарі XII–XIII ст. знайдено речі, які вказують на високий соціальний статус мешканців виявлених садиб епохи Київської Русі, серед них були воїни-дружинники та ремісники, зокрема, майстри-ювеліри [28].

На другій ділянці у північній частині урочища «Пастівник» досліджено давньоруський ґрунтовий могильник, відрізок рову, що відділяв могильник від поселення, будівлі XII ст., що функціонували до того, як ділянку почали використовувати для поховань, а також відкрито місце, де стояла невелика церква.

Співставлення свідчень різних видів джерел дозволяють окреслити такі основні етапи розвитку середньовічної Пересопниці. Найбільш ранні сліди заселення слов'янами берегів ріки Стубли в районі Пересопниці датуються VII–IX ст. У кінці IX–X ст. заселеними були всі зручні ділянки на дитинці, окольному місті та посадах в урочищах «Пастівник», «Мигор», «Замостя», а також окремі підвищення на заплаві р. Омелянівки. Але в XI ст. ситуація змінюється. На більшості ділянок (за винятком Пересопницького городища) життя припиняється. У X–XI ст. значне поселення існувало поряд із Білівським городищем. Вірогідно, в XI ст. ця фортеця стає важливим адміністративним центром для навколишніх територій. Однак на рубежі XI і XII ст. Білівське поселення занепадає, а місцем проживання удільного князя та представників князівської адміністрації стає фортеця у Пересопниці – дитинець літописного міста. Поряд із ним формуються інші частини міста, так що їх загальна площа перевищувала 30 га.

Єдину згадку про Острог знаходимо в Повісті минулих літ під 1100 р. [17, с. 155]. Для вивчення поселення епохи Київської Русі в Острозі доцільно використати ретроспективний метод і розглянути документальні джерела XVI – початку XVII ст. Вони повідомляють про такі частини міста, як Замок (він складався із Дитинця і Пригородка) та Місто [21, с. 88–89]. Дитинець площею 0,5 га був резиденцією князів Острозьких, тут вони збудували Богоявленський собор. Пригородок – прилегла до замку укріплена частина поселення із князівськими будівлями, дворами шляхти, Успенською та Миколаївською церквами і костелом Успіння Богородиці. Площа Пригородка – близько 2,7 га. Саме місто також мало укріплення, від яких до нашого часу збереглися Луцька і Татарська башти [45, с. 90; 30].

Археологічні розкопки на території Дитинця та Пригородка проводили І.В. Бондар у 1957, 1958 рр. та О.М. Годованюк у 1967–1969 рр. Під час цих досліджень виявлено культурні нашарування трипільської культури, епохи Київської Русі та доби

князів Острозьких, виявлено ділянку давнього оборонного валу дитинця, але запропонована дата його побудови (кінець XI–XII ст.) нічим не аргументована [7, с. 318–322].

У 2004–2009 рр. дослідження в Острозі проводились археологічною експедицією Рівненської філії державного підприємства науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАНУ. На Пригородку розкопки були проведені на двох ділянках: на подвір'ї костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії і на ділянці, де до середини XIX ст. знаходилась Миколаївська церква.

У розкопі на подвір'ї костелу площею 300 кв. м виявлено культурні нашарування завтовшки від 2 до 3,5 м, які відносяться до трипільської культури, слов'яно-руського часу X – початку XII ст. і литовсько-польської доби [33]. Виявлено ділянку оборонного валу, насипаного із материкового суглинку на рубежі X і XI ст. уздовж північного краю узвишся. До слов'яно-руського періоду віднесено 43 об'єкти, у тому числі 17 жител, а також господарські будівлі, зернові ями, ями для випалювання дьогтю і вогнища [32].

У розкопі 2008 р. дослідження проведені на площі 330 кв. м. Виявлено культурні шари та об'єкти поселень пізньотрипільського, слов'яно-руського, литовсько-польської доби та християнські поховання періоду функціонування Миколаївської церкви XVI–XVIII ст. Материк – жовтий лесоподібний суглинок, досягнуто на глибині 2,5–2,7 м.

Слов'янське поселення виявлено також на території старого міста. Цікаві матеріали отримані під час досліджень ділянки на проспекті Незалежності № 3 у 2007–2008 рр., вони дозволяють стверджувати, що поселення на цій ділянці почало формуватись у VIII–IX ст., а найбільш активно розвивалося у X–XI ст.

Встановлено, що в Острозі в районі колишньої Ринкової площі у VIII–IX ст. існувало значне ранньослов'янське поселення. У X ст. зростає щільність забудови на селищі та формується нове укріплене поселення на високих ділянках корінного берега р. Вілії у межах пізніших Дитинця та Пригородка. Найбільш інтенсивний розвиток ранньосередньовічного Острога припадає на X–XI ст. Важливі зміни у планувальній структурі Острога простежуються із рубежу XI–XII ст., коли площа поселення скорочується приблизно удвічі.

З літописів ми дізнаємося лише про короткий період ранньої історії Корця. Ці повідомлення відносяться до 1150–1155 рр., коли на Русі точилася запекла боротьба за Київ між Юрієм Довгоруком та волинським князем Ізяславом Мстиславичем [17, с. 230, 266]. Археологічні джерела свідчать, що навколо Корця існували слов'янські поселення кінця I – початку II тис. н. е. На північний схід від міста відомі городище та селище, а в с. Гвоздів зберігся слов'янський курганний могильник [29].

Центральна частина м. Корця раніше археологами не вивчалася. Лише під час досліджень архітектурних пам'яток львівськими науковцями під керівництвом Р.І. Могитича у 1989–1990 рр. на території Корецького замку в шурфах простежено культурний шар XII–XIII ст., перекритий шаром згарища, яке дослідники пов'язали із ординським погромом середини XIII ст. [51]. Знахідки доби Київської Русі були виявлені також у старій частині міста біля палацу Чарторийських, на території Воскресенського монастиря, на лівому березі р. Корчик поблизу костелу Св. Антонія.

Експедицією Рівненської філії ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАНУ були проведені археологічні розкопки в центральній частині міста на двох ділянках: на вул. Б.Хмельницького, № 3 (2005 р.) і на вул. Київській, № 61-б (2008 р.).

Ділянка на вул. Б.Хмельницького, № 3 знаходиться за 120 м на північний схід від замку князів Корецьких. У розкопі, що мав площу 32 кв. м виявлено культурні нашарування потужністю 2,6–2,7 м. Культурний шар епохи Київської Русі завтовшки до 0,5 м залягає на материку, він насичений уламками кераміки та іншими знахідками XII – першої половини XIII ст. Тим же часом датуються рештки будівлі із глинобитною піччю та дві господарські ями [39].

Під час археологічних робіт на ділянці, що на вул. Київській, № 61-б, під культурними шарами литовсько-польської доби XVI–XVIII ст., на глибині близько 2,0 м виявлено братську могилу жителів міста доби середньовіччя. Знайдені разом зі скелетами людей речі (уламки глиняного посуду, скляних браслетів, натільний хрестик із рожевого овруцького сланцю) дозволили зробити висновок, що це жертви погрому міста середини XIII ст. Цей об'єкт, вірогідно, визначає східну межу поселення XII–XIII ст. на правому березі р. Корчика.

Проведені дослідження дали нові матеріали для локалізації літописного Корчеська та вивчення основних етапів його розвитку. Встановлено, що слов'яни заселили береги в середній течії р. Корчика вже в IX–X ст. Матеріали, здобуті під час археологічних розкопок у 2005 р. та 2008 р. дозволяють стверджувати, що на північний схід від замку знаходилася ділянка значного поселення другої половини XII–XIII ст. площею понад 4 га, а замок князів Корецьких, вірогідно, було збудовано на дитинці літописного міста.

Губин згадується серед болохівських міст, які були зруйновані Данилом Галицьким у 1241 р. [17, с. 399]. Короткий опис городища подав В.Б. Антонович [1, с. 26]. У 1953 р. городище обстежив П.О. Раппопорт, зібрані ним матеріали були використані в узагальнюючій публікації, присвяченій Болохівським містам [42]. А в 1973 р. пам'ятку обстежив М.П. Кучера [16, с. 194, рис. 13, 1].

У 1997–2006 р. розкопки Губинського городища проводила експедиція Кам'янець-Подільського державного університету під керівництвом І.С. Винокура, а в 2009 р. роботи були продовжені В.І. Якубовським [5; 56].

Губинське городище знаходиться на південній окраїні одноіменного села, на правому березі р. Случ, у місці впадіння в неї р. Ладижки. Площа городища близько 4,6 га. Основні археологічні дослідження були зосереджені на площадці північного мисового укріплення (дитинці) площею 0,45 га. Тут розкопано близько 3 тис. кв. м. площі. Відкрито дерев'яні конструкції оборонного валу середньовічного укріплення, досліджено різноманітні об'єкти. Окрім того, було виявлено сліди поселень трипільської культури і раннього залізного віку.

Виявилось, що оборонний вал північної площадки включав внутрішні дерев'яні конструкції – два ряди зрубів. Зруби зовнішнього ряду були засипані суглинком, а зруби внутрішнього ряду використовувались як житла і для господарських потреб. Уздовж північного і східного краю площадки досліджено 20 клітей, які загинули під час пожежі. Вони були прямокутні в плані, розмірами від 2,0×2,0 м до 4,4×3,2 м. Лише в одному приміщенні (№ 13) відкрито зруйновану піч та ще у кількох (№ 14, 16) простежено сліди вогнищ. На долівці в клітях зібрано різноманітні знахідки, а в деяких трапилися кістяки людей [5, с. 23–27].

На дитинці Губина розкопано рештки житлових і господарських будівель, у багатьох із них простежено сліди пожежі. Будівлі були наземними, деякі мали заглиблений у ґрунт прямокутний котлован. Глинобитні печі знаходилися в кутку котловану, або ж були врізані в стіну і виходили за межі котловану [5, с. 18, 30–35].

Під час розкопок Губина зібрано велику колекцію речових знахідок, серед них багато цілих виробів. Вони дозволяють датувати час існування фортеці другою половиною XII – серединою XIII ст. Знайдено п'ять скарбів прикрас із срібла та кольорових металів. Ці вироби мають аналогії серед речей зі скарбів, знайдених на інших пам'ятках Болохівської землі, а також у скарбах із городища поблизу Шепетівки, із літописного Возв'язля та із Дорогобужа [55; 24; 11, с. 14–15; 31, с. 29, 87–92].

Возв'язль згадується у Галицько-Волинському літописі під 1257 і 1258 роками [17, с. 416–417]. Залишки цього поселення локалізовані на північній окраїні м. Новограда-Волинського. Тут на правому березі р. Случ збереглося два городища, відстань між

ними близько 300 м. Південне городище має площу близько 1 га, а північне – близько 2,5 га, між ними знаходиться селище площею не менше 6–7 га.

На південному городищі Житомирською експедицією Інституту археології НАНУ під керівництвом Б.А. Звіздецького у 1988, 1992–1994, 1998 рр. було досліджено близько 1600 кв. м площі [11, с. 8–9]. Виявлено культурний шар та об'єкти XII–XIII ст., зокрема, залишки будівель на площадці та оборонних споруд. Встановлено, що із східної сторони площадки основу оборонного валу складали дерев'яні зруби, заповненні глиною. Безпосередньо до зрубу зі сторони майданчика городища примикала житлова кліть із піччю, яка загинула у вогні сильної пожежі. Із інших сторін площадки городища вал не простежується, але знайдено рештки дерев'яних пустотілих клітей. На площадці 8 об'єктів інтерпретовані як житлові споруди. Вони мали заглиблені у материк котловани підпрямокутної форми, розмірами від 3,6×3,6 м до 5,2×5,4 м. В одному із жител було знайдено скарб срібних прикрас, що складався з трьох пар колтів, позолочених рясен, скроневиц кілець, намистин, персня [11, с. 14–15, рис. 27–28].

На північному городищі Возв'язля у 2007 р. досліджено 100 кв. м площі. Встановлено, що культурний шар тут слабо насичений знахідками кінця XII – першої половини XIII ст., простежено сліди погрому фортеці, після якого вона занепала [13, с. 49–53].

Здобуті археологічні джерела підтверджують літописну розповідь про те, як Данило Галицький здобув Возв'язль і спалив його.

У центральній частині міста Старокостянтинів, на місці у місці впадіння р. Ікопоть у Случ, – збереглися будівлі замку, збудованого князем К. Острозьким у другій половині XVI ст. Існує думка, що тут знаходився давньоруський Кобуд, згаданий у літописі під 1241 р. [17, с. 399]. Територія замку досліджувалась археологічною експедицією під керівництвом Л.І. Виногородської у 2001–2006 рр. [3; 4]. Виявилось, що в наш час на цій ділянці значно вищий рівень ґрунтових вод, ніж він був у давнину, тому дослідити нижні культурні шари і котловани заглиблених об'єктів не вдалося.

У розкопах, що знаходились на північний захід від палацу князів Острозьких, вдалося простежити рештки оборонного рову завширшки 3 м. Аналіз знахідок із заповнення рову дозволив зробити висновок, що він використовувався у давньоруський час і захищав невелику укріплену площадку площею 0,25 га. Найбільше давньоруських знахідок трапилося на ділянці, обмеженій ровом. Зібрано велику кількість дрібних уламків посуду XII – середини XIII ст., фрагменти північно-причорноморських амфор, скляних браслетів. Із зовнішньої сторони від рову знахідок давньоруського часу небагато, тут культурні нашарування знищені до материка під час земляних робіт у XIX–XX ст.

За останні двадцять років археологічними розкопками було охоплено 19 літописних міст на території між ріками Західним Бугом і Случчю. В той час як у 70–80-х роках XX ст. досліджувалось 14 міст. Найбільш активно археологічні роботи проводились в басейнах рік Горинь (6 поселень) і Случ (5 поселень), а в басейнах рік Західного Бугу (в межах України) і Стиру досліджувалися лише по три поселення. Більшість експедицій були організовані науковцями, які працюють в обласних установах і навчальних закладах Луцька, Рівного, Кам'янця-Подільського.

Здобуті в ході нових розкопок волинських міст археологічні джерела доповнюють скупі повідомлення літописів і дозволяють простежити ранні етапи їх розвитку. Як правило, міста формувалися на території, здавна заселеній слов'янами. В Буську, Луцьку, Дубні, Пересопниці, Дорогобужі, Острозі виявлені сліди ранньослов'янських поселень VIII–IX ст. Важливі зміни відбуваються в X ст.: зростає заселена площа і щільність забудови цих поселень, з'являються оборонні споруди. Вірогідно, у цей час вони були значними племінними центрами, а результати досліджень Дорогобужа

дозволяють зробити висновок, що в другій половині X ст. тут було збудовано князівську фортецю [31, с. 207–208].

В XI ст. більшість укріплених поселень, які сформувались ще в IX–X ст. в межириччі Західного Бугу і Горині демонструють поступальний розвиток. Отже, після входження Волині до складу Київської Русі вони залишались важливими адміністративними центрами в регіоні. Але у XII ст. Острог втрачає своє значення, його площа зменшується майже вдвічі. Вірогідно, ці зміни були пов'язані зі швидким розвитком Дорогобужа, який на початку XII ст. став центром удільного князіння в середній течії Горині. Пряма залежність економічного розвитку поселень від їх політичного значення простежена на прикладі багатьох міст епохи Київської Русі [50, с. 74–75]. У XII ст. зростають перш за все головні адміністративні центри регіону: Володимир, Луцьк, Бужськ, Дорогобуж, Пересопниця. На відміну від Острога, літописний Дубен у XII ст. зберігає статус адміністративного центру значної за площею волості в басейні р. Ікви, а тому продовжує розвиватись як середньовічне місто.

У басейні р. Случі урбанізаційні процеси мали свої відмінності. В середній течії Случі та на р. Корчик у X ст. існували племінні городища древлян. Городище-сховище та селище, початок функціонування яких припадає на кінець I тисячоліття, відомі на північ від Корця. Виявлені сліди поселення IX–X ст. на південному городищі літописного Возвягля дозволили Б.А. Звіздецькому висловити припущення, що укріплення тут виникло ще за часів літописних древлян [11, с. 15]. А от землі у верхній течії Случі в X–XI ст. залишалися слабо заселеними.

Підкорення древлян після вбивства князя Ігоря і включення їх території до складу Київської Русі стало причиною занепаду більшості племінних і общинних центрів древлянської землі, а новий підйом міського життя тут спостерігається з кінця XI – початку XII ст. Важливе значення Корця як прикордонної фортеці на пограниччі Київської і Волинської земель, а також розташування на шляху із Києва до Володимира сприяли його швидкому розвитку в XII – першій половині XIII ст. У результаті цілеспрямованого колонізаційного руху на південь з'являються нові потужні фортеці – такі як Губин, Кобуд. У процесі освоєння верхів'їв Случі та Південного Бугу формується територія Болохівської землі.

Список використаної літератури

1. Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии / В.Б. Антонович // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – С. 1–133.
2. Антонович В.Б. О местоположении летописных городов Шумска и Пересопницы / В.Б. Антонович // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – Т. I. – С. 148–154.
3. Виноградська Л.І. Історико-археологічні дослідження у м. Старокостянтинів Хмельницької області в 2002–2005 рр. / Л.І. Виноградська // Кобудь, Костянтинів, Старокостянтинів: історія, археологія, культура, архітектура. – Старокостянтинів, 2006. – С. 11–26.
4. Виноградська Л.І. Болохівське місто Кобудь за матеріалами археологічних досліджень / Л.І. Виноградська // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірка наукових праць. – Коростень, 2008. – Т. 1. – С. 41–46.
5. Винокур І.С. Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля / І.С. Винокур, О.І. Журко, В.П. Мегей, В.І. Якубовський. – К.; Кам'янець-Подільський; Хмельницький; Старокостянтинів, 2004. – Вип. 1.
6. Винокур І.С. Археологічні дослідження в Полонному / І.С. Винокур, В.П. Мегей // Полонному 1000 років: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 15–17 черв. 1995 року. – Полонне, 1995. – С. 8–20.

7. Годованок О.М. Найдавніші оборонні споруди на Замковій горі в м. Острозі / О.М. Годованок // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 318–322.
8. Довгань П. Буський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження / П.Довгань // Вісник інституту археології. – Львів, 2008. – Вип. 3. – С. 136–195.
9. Довгань П.М. Оборонні споруди літописного Бужська / П.Довгань // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради : зб. наук. пр. – Коростень, 2008. – Т. 1. – С. 100–104.
10. Довгань П. Північно-східна ділянка городища літописного Бужська. Археологія і давня історія України / П.Довгань // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – К. : Ін-т археології НАН України, 2010. – Вип. 1. – С. 358–364.
11. Звіздецький Б.А. Південне городище літописного Возвягль: дослідження 1988–1998 рр. / Б.А.Звіздецький // Літописний Возвягль: дослідження 1988–2008 рр. – К., 2008. – С. 7–44.
12. Каргер М.К. Вновь открытые памятники Волынского зодчества XII–XIII вв. / М.К. Каргер // Ученые записки ЛГУ. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1958. Вып. 252. – С. 3–33.
13. Коваль А.О. Північне городище літописного Возвягль: розкопки 2007 р. / А.О.Коваль, А.В. Петраускас, В.І. Польгуй // Літописний Возвягль: дослідження 1988–2008 рр. – К., 2008. – С. 45–68.
14. Корчинский О.М. Изучение древнерусских городищ в Прикарпатье / О.М.Корчинский, В.М. Петегирич // АО 1986 г. – М., 1988. – С. 289–290.
15. Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. / Н.Ф. Котляр. – К. : Наук. думка, 1985.
16. Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М.П.Кучера. – К., 1999.
17. Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця ; відп. ред. О.В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989.
18. Мазурик Ю. Олександр Цинкаловський про локалізацію літописного Угровська (до 790-річчя Угровська) / Ю.Мазурик, О.Остап'юк // Минуле і сучасне Волині: О. Цинкаловський і Волинь : матеріали IX наук. істор.-краєзнавчої міжнар. конф. – Луцьк, 1998. – С. 52–53.
19. Малевская М.В. Церковь Иоанна Богослова в Луцке – вновь открытый памятник архитектуры XII века / М. В. Малевская // Древнерусское искусство. Исследования и атрибуции. – СПб. : Изд-во Д. Буланина, 1997. – С. 9–36.
20. Мельник Е.Н. Дневник раскопок в земле лучан / Е.Н. Мельник // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – Т. I. – С. 514–576.
21. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / упоряд. В. Атаманенко ; ред. Л. Винар. – Острог, 2004.
22. Панишко С.Д. Дослідження літописного Каменя / С.Д. Панишко // Минуле і сучасне Волині: літописні міста і середньовічна культура : матеріали VIII Волинської обл. історико-краєзнавчої конф., 27–29 листоп. 1995 р. – Луцьк : Надстир'я, 1998. – С. 63–65.
23. Панишко С. Дослідження ранньосередньовічного Любомля / С.Д. Панишко, О. Остап'юк // Пограничні фортеці Речі Посполитої. – Замосця, 2004. – С. 255–262.
24. Пескова Г.А. Скарби стардавнього Ізяславля / Г.А. Пескова // Археологія. – 1988. – Вип. 61. – С. 16–35.
25. Петегирич В. Початки Буська / В. Петегирич // Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть : матеріали X наук. історико-краєзнавчої конф. : зб. наук. пр. – Луцьк : Надстир'я, 2002. – С. 145–146.

26. Прищепа Б.А. Дослідження посаду літописної Пересопниці у 2002–2003 рр. / Б.А. Прищепа // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр. – К., 2004. – С. 267–270.
27. Прищепа Б.А. Дослідження Пересопниці / Б.А. Прищепа // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр. – Запоріжжя : Дике Поле, 2005. – С. 259–262.
28. Прищепа Б.А. Археологічні дослідження багатой садиби на посаді княжої Пересопниці / Б.А. Прищепа // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне, 2006. – Вип. 8. – С. 65–75.
29. Прищепа Б.А. Корець княжої доби за археологічними джерелами / Б.А. Прищепа // Звягель-Новоград-Волинський: від сивої давнини до сьогодення : матеріали Міжнар. історико-краєзнавчої конф., присвяченої 750-річчю від першої літописної згадки про місто. – Житомир, 2007. – Т. I. – С. 94–98.
30. Прищепа Б.А. Дослідження історичної топографії Острога доби середньовіччя / Б.А. Прищепа // Студії і матеріали з історії Волині / ред. вип. В. Собчук. – Кременець : Кременецько-Почаївський держ. історико-архітектурний заповідник, 2009. – С. 183–191.
31. Прищепа Б.А. Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. / Б.А. Прищепа – Рівне, 2011.
32. Прищепа Б.А. Позіховський О. Житлове будівництво в Острозі у X – на початку XII ст. за матеріалами досліджень 2004 року / Б.А. Прищепа // Археологічні дослідження в межиріччі Вісли, Дністра та Тиси у 2000–2007 рр. : матеріали міжнар. наук. конф. – Львів, 2011. – С. 132–149.
33. Прищепа Б.А. Розкопки на території костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії в м. Острозі Рівненської обл. / Б.А. Прищепа, О.Л. Позіховський, О.М. Романчук, В.С. Чекурков // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр. – Запоріжжя : Дике Поле, 2005. – С. 262–265.
34. Прищепа Б.А. Археологічне обстеження околиць Дубна / Б.А. Прищепа, В.В. Ткач // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. – К., 1998. – С. 134–135.
35. Прищепа Б.А. Нові ранньослов'янські знахідки з Дубно / Б.А. Прищепа, В.В. Ткач // Волинський музей: історія і сучасність : наук. зб. – Луцьк, 2009. – Вип. 4. – С. 416–418.
36. Прищепа Б.А. Охоронні розкопки в центральній частині м. Дубна Рівненської області / Б.А. Прищепа, В.В. Ткач, В.С. Чекурков // Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр. – К. ; Запоріжжя : Дике Поле, 2006. – С. 315–318.
37. Прищепа Б.А. Нові археологічні джерела для вивчення історичної топографії міста Дубна / Б.А. Прищепа, В.В. Ткач, В.С. Чекурков // Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр. : зб. наук. пр. / за ред. Н.О. Гаврилук. – К. ; Запоріжжя : Дике Поле, 2007. – Вип. 9. – С. 314–317.
38. Прищепа Б.А. Продовження досліджень середньовічного м. Дубна / Б.А. Прищепа, В.В. Ткач, В.С. Чекурков // Археологічні дослідження в Україні. 2006–2007. – К. : Академперіодика, 2009. – С. 282–284.
39. Прищепа Б.А. Перші археологічні розкопки в Корці / Б.А. Прищепа, В.С. Чекурков // Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр. – К. ; Запоріжжя : Дике Поле, 2006. – С. 318–320.
40. Прищепа Б.А. Пересопницький археологічний комплекс / Б.А. Прищепа, В.С. Чекурков, О.П. Войтюк // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. 450 років з часу створення Пересопницького Євангелія. – Рівне, 2011. – Вип. 9, ч. 1. – С. 140–147.
41. Прищепа Б.А. Дослідження в Дубно по вул. Замкова, 10 / Б.А. Прищепа, В.В. Ткач, В.С. Чекурков // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. – К. ; Луцьк, 2010. – С. 338–340.

42. Раппопорт П.А. Города Болоховской земли / П. А. Раппопорт // КСИИМК АН СССР. – М., 1955. – Вып. 57. – С. 52–59.
43. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. / П. А. Раппопорт // МИА. – Л. : Наука, 1967. – № 140.
44. Раппопорт П.А. «Старая кафедра» в окрестностях Владимира Волынского / П. А. Раппопорт // Советская археология. – 1977. – № 4. – С. 252–266.
45. Рычков П.А. Дорогами Южной Ровенщины / П.А. Рычков. – М. : Искусство, 1989.
46. Смішко М.Ю. Дослідження пам'яток культури полів поховань в західних областях УРСР у 1947р. / М.Ю.Смішко // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1952. – Т. 3. – С. 337–378.
47. Терський С. Пересопниця. Краєзнавчий нарис / С. Терський. – Рівне : Азалія, 2003.
48. Терський С. Лучеськ X–XV ст. / С. Терський – Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2006.
49. Терський С. Княже місто Володимир / С. Терський. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2010.
50. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город / П.П. Толочко. – К. : Наук. думка, 1989.
51. Фуголь І. Корецький замок / І. Фуголь, Р. Могитич // Вісник інституту «Укразхідпроект-реставрація. – Львів, 1993. – Чис. 1. – С. 33–37.
52. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. (Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 року) / О. Цинкаловський. – Вінніпег, 1984. – Т. 1.
53. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. (Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 року) / О. Цинкаловський. – Вінніпег, 1986. – Т. 2.
54. Ягодинська М. Попередні підсумки дослідження літописного Шумська / М. Ягодинська // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині : зб. наук. пр. – Кременець, 2006. – С. 137–141.
55. Якубовський В. Скарби Болохівської землі / В. Якубовський. – Кам'янець-Подільський, 2001.
56. Якубовський В.І. Дослідження середньовічного м. Губин та його околиць у 2009 р. / В. І. Якубовський // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. – К. ; Луцьк, 2010. – С. 492–494.
57. Rauhut L. Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie / L. Rauhut // Materiały wczesnosredniowieczne. – 1960. – Т. 5. – S. 237.
58. Swiesznikow I. Wstępne wyniki badań archeologicznych na zamku w Dubnie / I. Swiesznikow, W. Hupalo // Materiały I Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. – Rzeszów, 1996. – Т. 17. – S. 297–303.
- Стаття надійшла до редакції 10.09.2012.

В. Prishchepa

MAIN RESULTS OF ARCHEOLOGICAL RESEARCH OF VOLYN CITIES OF KIEVAN RUS OF 1991 – 2010

The article highlights medieval sources obtained over the last twenty years at the time of excavations of Volyn cities described by chroniclers. The author dwells upon such issues as chronology of the cultural layer and related facilities, the character of construction of estates and planning settlements as well as the historical topography thereof. The author also describes the development stages of those settlements in the epoch of Kievan Rus. Over the last twenty years expeditions of various research institutes and educational institutions have carried out magnificent archeological research on the territory of Busk of Lvov Region, Vladimir-Volynsky, Lutsk of Volyn Region, Dubno, Peresopnits, Dorogobush and Ostrog of

Rovno Region. In combination with the results obtained by the previous researchers, the new archeological sources make it possible to analyse the processes of their genesis and development in the epoch of Kievan Rus as well as to typify the population's activities. The archeological sources obtained from the latest excavation of Volyn cities supplement the chronicler's short narratives and make it possible to trace the early stages of their development. As a rule, the cities were formed on the territory that had been inhabited by the Slavs long before. In Busk, Lutsk, Dubno, Peresopnits, Dorogobush and Ostrog we found signs of the early Slavic settlements of the 8th – 9th century. Drastic changes had occurred in the 10th century: there was an increase in the populated area and in the density of those settlements. Hill-forts are also observed. It is quite evident that at that time they were much bigger tribal centers. The results of the research of Dorogobush make it possible to make a conclusion that the prince's fortress was built there.

Key words: *Volyn, medieval times, archeological sources, fort-hill, estates.*

ГЕНДЕРНА АРХЕОЛОГІЯ

УДК 903.22(292.511/.516)

В. В. Кищенко

ЗНАКОВОСТЬ СТРЕЛЫ В КОНТЕКСТЕ «ЖИЗНЕННОГО ПУТИ» (НА ПРИМЕРЕ ЭТНИЧЕСКОЙ СРЕДЫ СИБИРИ)

Стрела ассоциировалась с «судьбой», «жизненным путем» человека. Выбор стрелы в качестве символа «судьбы», «жизненного пути» человека не случаен. Единственным предназначением стрелы было «уничтожение живых организмов». Символизируя собой судьбу человека, стрела является знаком предостережения об «опасности, исходящей из этой формы жизни». Будучи индивидуальной собственностью, лук и стрелы клались в могилу с умершим, как необходимые принадлежности охотника и в загробном мире. Но они были не только сопровождающими, но и сильными, часто негативными, по отношению к живым предметом. Орудия охоты и труда, поскольку они играют видную роль в производстве, в экономике данного общества, окружаются заботой о них, вниманием, часто особым почтением, почти благоговением. Это благоговение, почтительное отношение имеет тенденцию переходить в мистическое. К орудиям охотничьего промысла охотники и относились, и относятся сейчас, крайне заботливо и бережно. Существовал ряд запретов, невыполнение которых, вело к неудаче промысла. Часто при общей схожести обряда, у одних этнических групп, существовали региональные отличия в магических инструментах и манипуляциях с ними. Стрела была неотъемлемой частью обрядности, сопровождавшей один непрерывный круг «жизненный путь» - смерть порождает рождение, рождение порождает смерть. Ее задачей было защита и очищение пространства человека.

Ключевые слова: *стрела, обрядовость, народы Сибири, шаманизм, тотем*

Рождение, этапы взросления, создания и расширения собственной семьи, смерть – ступени жизненного цикла. Необходимость их философского осмысления и специфического для человека символического выражения стала движущей силой для возникновения и развития культов в частности культа предков, и религий. Как следствие – именно эти моменты находят наиболее устойчивое культурное оформление.

Стрела ассоциировалась с «судьбой», «жизненным путем» человека. Выбор стрелы в качестве символа «судьбы», «жизненного пути» человека не случаен. Единственным предназначением стрелы было «уничтожение живых организмов». Символизируя собой судьбу человека, стрела является знаком предостережения об «опасности, исходящей из этой формы жизни».

Также выбор стрелы в качестве символа судьбы (человека) состоит в схожести вещи (стрелы) и явления (судьбы). Траектория полета стрелы напоминает параболу, с которой и ассоциировался «жизненный путь» или «судьба» человека. Жизненный путь каждого человека индивидуален и зачастую непредсказуем, как полет стрелы. Высота и эшелон полета стрелы (судьбы человека) уникальны, поскольку зависят от множества факторов и условий. У одних жизненный путь (полет стрелы) крутой, высокий, но короткий. У других – пологий, незаметный, но длительный по времени [1].

Охота и рыболовство имели доминирующее значение в экономике народов описываемой этнической среды. Поскольку эти народы охотились и занимались

рыбной ловлей почти круглый год, а от удачного или не удачного промысла зависело благополучие охотника и его семьи, то вся повседневная жизнь его была наполнена стремлением обеспечить удачный исход промысла, уловить причины, которые могли повлиять на этот исход, устранить все, что могло принести вред и т.д. [2].

Среди запретов магического характера наиболее выделялись те, в нарушении которых усматривалась возможность магического воздействия или влияния на промысел, как в отрицательном, так и положительном смысле. Эти запреты носили характер заключения по аналогии.

Так как наша работа посвящена стрелам, то мы не будем касаться иных предметов и орудий (копье, нож, лыжи, котел с едой, нитки, иголки и т.д.).

Стрела означала душу человека. Более того, у бурят стрела означала душу мужчины. Этим положением обусловлен факт замены в свадебных обрядах жениха стрелой. Если жениха на свадьбе нет, по какой-нибудь причине и свадьбу приходилось делать без него, тогда невеста идя под шалью, в правой руке держала стрелу, которая заменяет жениха. Без стрелы совершать обряд было нельзя, потому что на правой руке невесты на месте жениха пойдет дух, за которого невеста выйдет замуж, т.е. после свадьбы она скоро должна умереть [3].

Часто при общей схожести обряда, у одних этнических групп, существовали региональные отличия в магических инструментах и манипуляциях с ними.

Так у предбайкальских бурят впереди свадебного поезда ехал «туруушэ» (далее турушин) – передовой, ведущий – со стрелой с железным наконечником («ехэ һ омо» – большая стрела), украшенной шелковыми кистями и яркими лоскутками. По поверьям, назначение везущего стрелу турушина заключалось в том, что он своей стрелой, которая внушала страх всякой нечисти, расчищал дорогу, чтобы нечисть не приставала к едущим и чтобы не помешала благополучному прибытию свадебного поезда. Турушин разгонял злых духов, оберегая невесту и вообще будущую жизнь молодых от их козней.

Подъехав к юрте, турушин соскакивал с коня, которого тут же уводили, не задерживаясь, проходил в юрту, никого не приветствуя, и с одного маху втыкал привезенную стрелу в северо-западный ее столб, которая хвостом должна быть обращена на восток. Причем так, чтобы она осталась на столбе под прямым углом, а еще лучше, если в наклонном положении, оперением кверху. Турушином мог быть далеко не каждый, а лишь тот человек, у которого благополучно сложилась семейная жизнь (обязательно первый брак, здоровая жена, чем больше потомства, тем лучше). Если ему удавалось одним махом крепко и глубоко воткнуть стрелу – будущее молодых обещало быть счастливым. Если турушина постигали неудача и заминка, это считалось дурным предзнаменованием. Поэтому турушинами назначались люди, способные достойно справиться с возложенными на них обязанностями, а тем самым предсказать счастливую жизнь молодым [4].

У унгинских бурят свадебный поезд, везущий невесту, посылает вперед верхового, который обыкновенно бывает пожилым, знающим обычаи и хорошо поющим. Этот передовой всадник у бурят называется туруши (по-русски, т-у-р-у – «первый»). За поясом у него заткнута стрела с железным наконечником. На выемке стрелы привязана белая миткалевая лента. Когда туруши подъедет, то соскакивает с коня и, бросив поводья на седло, не привязывая коня, входит в юрту. Стоявшие на улице буряты со стороны жениха привязывают коня туруши. Иногда, по обычаю, туруши въезжает прямо в круг пляшущих, тогда молодые люди ловят коня за правый повод и останавливают его. В это время туруши соскакивает с коня, ни с кем не здороваясь и не говоря ни слова, прямо входит в юрту, держа в руке стрелу. Войдя в юрту, он втыкает стрелу в столб юрты. При этом туруши старается воткнуть стрелу покрепче, чтобы стрела не упала и торчала бы в столбе до окончания свадебной

церемонии. Если стрела слабо воткнута, то ее не поправляют до тех пор, пока стрела сама не упадет на пол, тогда ее снова втыкают, но это считается худым знаком.

Стрелу из перьев орла
За пояс заткнувши, приехали.
В теплую и красивую сторону вашу
Молясь и под покровительство приехали.
Стрелу из перьев орла тарбажи
На бедро заткнувши, приехали.
Знакомую и виденную страну вашу
Молясь и под покровительство приехали.
Стрелу из перьев орла харабсар
На боку заткнувши, приехали.
В жаркую и красивую страну вашу
Молясь и под покровительство приехали [5].

В близкой связи с этим, видимо, находится старый монгольский свадебный обычай, так называемый обряд поклонения жениха родителям невесты, в ходе которого будущий тесть вручает зятю символическую стрелу счастья. Не исключено, что данный обрядовый жест символизировал передачу мужских качеств от «старшего» к «младшему», имел апотропеический смысл и в то же время символизировал вверение жениху половых полномочий в адрес невесты. В этом убеждает современная версия данного обряда, когда стрела заменена берцовой костью задней ноги барана, ассоциирующейся, в монгольских представлениях, с мужским детородным органом. Обряд завершается в юрте молодых, где они, держась за концы кости, возносят молитву о даровании им детей. Это начало их половой жизни (М. Гандболд. Устная информация). Две версии данного обряда вновь указывают на семантическое единство стрелы и фаллоса уже на монгольской обрядовой почве [6].

Нормальным условием рождения и его предпосылкой считалось заключение брака. Ритуальные действия, связанные с рождением ребенка, начинаются в составе свадебной обрядности. Так у киргизов существовала ранняя форма сватовства ещё не родившихся детей. О будущей свадьбе ещё не родившихся детей, договаривались преданные друг другу друзья, или совершенно чужие люди, но в самый трагический момент протянувшие руку помощи. При этом давали клятву породниться навеки – «соектешуу», подтверждали это слово ритуальным действием – касанием зубами к стреле лука [7].

Свадьба была не просто «действом», а сложным ритуальным комплексом, направленным на рождение ребенка, продолжение жизни предков в их потомках. Поэтому они требовали строгого соблюдения. У тунгусов существовал обычай. Если кто надумал жениться или имеет другие намерения, он приходит к избраннице своего сердца и говорит: «Мне холодно», а это означает, что он хочет у нее спать, и он без опаски может к ней лечь, но это ему разрешается не больше двух раз. Если же он приходит в третий раз, то его спрашивают родители, каково его намерение, пришел ли он потому, что хочет жениться, тогда сразу же речь заходит о калыме (олени, шкурки соболей, лисиц, охотничьи ножи, луки, стрелы) и обе стороны договариваются. Если же он пришел только погреться, то ему показывают на дверь и запрещают больше приходить. Если же он при этом ведет себя невежливо, то ему в награду пускают стрелу в бок [8].

По воззрениям многих народов ребенок считался «божьем даром». Само сочетание «божий дар» указывает на его происхождение свыше. Поэтому ритуалу, связанному с рождением ребенка, придавали большое значение.

В Красноярском краеведческом музее хранится ритуальная стрела весьма специфической формы. Наконечник ее представляет собой железный обоюдоострый клинок, разрезанный с тыльной стороны вдоль его тела на три части.

Средняя часть является черешком, а обе крайние симметрично изогнуты, что придает наконечнику зооморфный вид.

Эта стрела у селькупов служила для обрезания пуповины новорожденных (в знак каждого на древке привязывалась тряпочка) [9].

Вне всякого сомнения, данная стрела являлась сакральным атрибутом женской богини. И этому есть подтверждение: сагайцы называют пуповину «ымай (умай)», а по хакасскому поверью ымай означает душу или жизненную силу грудного ребенка, находящуюся у пуповины [10]. Кроме того, о повивальной функции богини повествует телеутское предание, в котором «Май-энэ (покровительница детей)» сама обрезала пуповину и с луком и стрелой охраняла новорожденных.

Необычная для наконечника форма красноярского экземпляра напоминает графический вариант трезубца Шивы – одного из фаллических символов этого божества. В то же время он весьма близок к графеме «Ψ» (пси). В инверсированном виде этот знак вполне может быть истолкован как изображение мужских половых органов. Удивительную ему близость, в этом смысле, обнаруживают изображения стреловидных персонажей на скалах Урала и лучников на оленных камнях карасукского времени из Монголии. «Стрелоголовые» воины показаны с широко расставленными ногами и отчетливо различимыми половыми признаками. В данном случае обращает на себя внимание использование древними мастерами оружейной темы, которую олицетворяет стреловидность фигур и их мужская ориентированность, заложенная в символику формы [11].

Все что относилось к физиологии женского организма (месячные, зачатие ребенка, роды, бесплодие) было окрашено ярким магическим и сакральным смыслом. Не исключением был и послед новорожденного.

Хакасы придавали ему особое значение. Ибо считалось, что он сохраняет плод в утробе матери и от него зависит судьба ребенка. Поэтому у них существовал обряд «кормления» и захоронения послета. Обряд выполняла повивальная бабка. Она застилала дно специально вырытой ямки белым войлоком или берестой. Ямка выкапывалась отцом ребенка в юрте. Причем для послета девочки – на женской половине юрты, а мальчика-на мужской. Затем аккуратно укладывался послед в белый войлочный или матерчатый мешочек и опускался в ямку. Считалось, что если послету будет холодно, то и роженица будет мерзнуть. Вокруг послета втыкали девять щепочек и намазывали их специально приготовленной кашей из сметаны. Затем послед сверху закрывали белой материей, клали лучок со стрелой и засыпали. Палочки и лучок должны были «охранять» послед [12].

После родов коряки послед кладут в мешочек, сплетенный из травы, с ним кладут туда маленький лук и стрелу и все это вешают на дерево перед восходом солнца, как жертву солнцу, чтобы ребенок остался жив [13].

Лук и стрелы сопровождали будущего охотника, а при необходимости, то и воина, с момента рождения. Если у якутов рождался мальчик, то ему приносят маленькие стрелы, железо и тому подобное, все это кладется ему у головы. Если же рождается девочка, женщины приносят швейные иглы, наперстки, нитки [14].

По сообщению К.Ф.Карьялайнена, на Васюгане на спинку колыбели мальчика укрепляли миниатюрный лук; по нашим наблюдениям, на Большом и Малом Югане в случае рождения мальчика в избушку для жертвоприношений члены рода приносили небольшой лук.

Признаком, указывающим на рождение мальчика, являлся сон, в котором фигурировал лук [15]. Когда после рождения ребенка, ламутка посещает своих

родителей или родителей своего мужа, то ребенку дарят лук и стрелы, если это мальчик, соболя или лисицу, если это девочка [16].

Болезнь человека воспринималась как вмешательство злых духов. Духи забираются внутрь организма и производят там чисто физическое нарушение правильного функционирования органов. Так, например, дух может забраться внутрь желудка, сердца, легких, в голову, ухо и т. п. Помещаясь внутри какого-либо из перечисленных органов, дух сосет его, лижет или грызет и тем доставляет тяжелое страдание. Где находится дух, тот орган и болит. Второй главной причиной болезни является то обстоятельство, что какой-нибудь дух похищает душу человека и уносит ее куда-либо в отдаленный уголок Вселенной. Без души человек жить не может: он тяжело страдает и, если душа долго отсутствует, совсем умирает. Вылечить больного – это значит устранить вмешательство духа. В некоторых случаях это будет просто физическое изгнание духа из тела больного; в некоторых же случаях для устранения вмешательства духа придется сначала отыскать этого духа и затем отобрать у него похищенную им душу больного [17]. Следовательно, во всех случаях лечения больного необходимо входить в то или иное сношение с духами. Это дело очень трудное и опасное, а поэтому из обыкновенных людей редко кто может взять на себя такую задачу. Для сношения с духами служат шаманы. Поэтому одним из главных занятий шаманов является лечение больных.

Когда дети часто болели, хакасы делали изображение богини Умай. Это небольшая кукла, вырезанная из берёсты с косами из белых конских волос (у сагайцев – из конопли), одетая в голубое платье. Делали её родители, но освещалась она шаманом. Хранили куклу в специальной шкатулке, находящейся над изголовьем кровати на мужской половине юрты. Здесь же хранили её красную чашечку и деревянную ложечку, а также маленький лучок со стрелой. Лучок изготавливали из берёзы, тетиву – из шёлковой нитки, а трезубый наконечник стрелы – из жести. С двух, трёхмесячного возраста до двух-трёх лет ребёнка каждый месяц на седьмой день новолуния родители совершали обряд, который заключался в «кормлении» куклы. Хакасы верили, что если не покормить вовремя, то богиня будет сердиться, перестанет охранять ребёнка и даже начнет мстить. Поэтому боялись её прогневить.

Для обрядового кормления специально готовили сметанную кашу. Доставали куклу из шкатулки, сажали у колыбели и в руках её укрепляли лучок со стрелой. Перед ней клали её красную чашечку и ложечку. Затем в чашечку накладывали кашу и начинали «кормление». Сначала три ложечки каши бросали в огонь, затем мазали губы куклы и после этого три ложечки каши давали ребёнку. Если это был мальчик, то также обмазывали кашей лучок и стрелу. Куклу обкуривали богородской травой и говорили:

Ымай хадым, Пай хадым!
Ты имеешь поводья из красной шелковинки,
Ты имеешь пищевой белую раковину каури,
Рот и язык крепко держи!
Ты лежишь только полночи,
Ты спишь только полночи.
На левое колено садиш детей,
Ты крепко держишь лук со стрелой,
Ты не видима для всякой нечисти.
Ночью будь сторожем,
Днем будь охранницей!

В том случае, если при «кормлении» ребёнку нездоровилось, то брали лучок со стрелой и стреляли ему в грудь. Таким образом, якобы убивали злых духов болезни, вселившихся в ребёнка [18].

Орудия охоты и труда, поскольку они играют видную роль в производстве, в экономике данного общества, окружаются заботой о них, вниманием, часто особым почтением, почти благоговением. Это благоговение, почтительное отношение имеет тенденцию переходить в мистическое. К орудиям охотничьего промысла охотники и относились, и относятся сейчас, крайне заботливо и бережно. Существовал ряд запретов, невыполнение которых, вело к неудаче промысла.

Повсеместно был распространен обычай, запрещающий женщине перешагивать через орудия охоты, а по сообщению К.Ф.Карьялайнена, «у северных остяков женщины не имеют права есть «то, что убито стрелой» [19].

У алтайцев, шорцев, кумандинцев перед отправлением на промысел нельзя иметь отношения с женщиной. После родов, в течении недели, женщине не дают мясо зверей в пищу, ибо она в это время не чистая и муж может лишиться удачи на охоте. Женщина не должна была дотрагиваться до ружья [20]. Можно с уверенностью сказать, что до появления ружей, этот запрет распространялся на лук и стрелы

Но в то же время, сон в котором охотник имел половое сношение с женщиной, предвещал непременно удачу в промысле. Это связано с тем, что во сне охотнику является хозяин гор или тайги, который весьма часто предстает в образе женщины [21].

В бурятском мифе от матери зависит не только рождение героя, его воспитание и дальнейшая судьба, но даже формирование пола ребенка:

Мать из щепок
Лук сделав, дала,
Из лучинок
Стрелу сделав, дала.

По мифологическим представлениям, данные атрибуты, в том числе копье, нож, ножницы, пестик и др., выступают в качестве фаллических символов [22].

Здесь проявляется амбивалентность женского тела, которое, наряду с представлениями о защите и заботе о потомстве, внушало суеверный страх.

В начале облавы главный распорядитель охоты устраивал моление охотничьим духам, при этом он держал в руках стрелу. В состав ритуальных действий на облавной охоте у бурятов входили жертвоприношения огню, приносящему охотничье счастье. Это связано с тем, что огонь олицетворял идею родового неугасимого огня. Хозяину огня и его жене устраивали жертвоприношения, которые совершались в специально убранной для обряда юрте (хозяин огня пребывает в очаге). Кроме всех обычных приношений (мясо, жир) и возлияний, хозяину огня при этом посвящают стрелу, которая обвязывается цветными коленкоровыми лентами и шелком и к ней привязываются три медные пуговицы. При посвящении стрелу опускают одним концом в небольшое ведро, которое привешивают затем к переднему столбу, стрела же втыкается в стену юрты в том углу (северо-западном), где размещаются некоторые главные онгоны (предмет являющийся вместилищем духов) [23].

Лук и стрелу использовали при разрешении спорных вопросов на облаве: забайкальские буряты правым среди спорщиков считали человека, попавшего в установленную на расстоянии 25 луков (около 40 метров) берцовую кость (диаметр 5-6 см).

Отголоском ритуальной практики облавных охот может быть следующее наблюдение М.Н.Хангалова: в конце 19 века мужчины по окончании религиозного обряда втыкали за пояс траву, что по их словам, означало надеть на себя колчан и лук. Характерно, что по окончании облавы охотники старались собрать все выпущенные ими стрелы. Несомненно, это имело практическое значение, но вместе с тем определялось и сакральным характером стрелы [24].

Возвращаясь с соболиной охоты без добычи, тунгус втыкал свои стрелы и лук в землю против солнца и произносил следующие слова: «Мой бог и владыка, из-за

которого я становлюсь человеком. Ты меня оставил, все ты делишь, то дай и мне тоже». Если после такой мольбы поймут соболя, то хватают его обеими руками за уши, держат мордой к солнцу и говорят: «Мой бог и властелин дал мне», – совершая при этом поклон [25].

Родовым духам жертвовали лук, стрелы, копьё, нож. К.Ф.Карьялайнен, описывая жертвоприношение в селе Кинтусово, говорит о стреле, пропущенной сквозь священную (противоположную входу) стену. У этой стены забивалось жертвенное животное. Умерщвление жертвенного животного допускалось стрелой, копьем, но не при помощи ружья [26].

Стрела, помимо всего, символизировала луч Солнца. Солнце являлось для носителей культуры абсолютной Высшей Силой, которая могла, как подарить жизнь человеку (культ Стрелы), так и отнять ее по своей воле.

В прошлом священная стрела была в каждой тувинской юрте.

Эту стрелу освящал самый сильный шаман. Священная стрела являлась хранителем семейного благополучия, оберегом для детей от болезней и злых духов. Считалось, что души детей находятся в священной стреле. И если дети заболели, то приглашали шамана и «угощали» священную стрелу. Для этого резали барана и ставили перед священной стрелой сваренный курдюк, умиротворяя тем самым разгневанную святыню.

Стрижка волос ребенка являлась основным элементом ритуала «оживления» священной стрелы. Волосы ребенка стригли и складывали в специально приготовленный мешочек кежик хавы, букв. «мешок (кошель) счастья».

Название мешка кежик хавы указывает на то, что символизировало собой содержание мешка (кошеля) кежик – «1) дар, благо; 2) добро, достояние, богатство». Помимо волос в него обязательно кладут просо, камешек или немного земли с ближайшей Священной горы, на которой род отца проводил обряд поклонения Солнцу.

После окончания стрижки волос шаман приступал к «оживлению» священной стрелы. Акт «оживления» выражался в креплении к древку стрелы зеркала из бронзы. Этим символизировалось начало жизненного пути человека, его связь с прошлым, т. е. своими достойными предками и будущим, ведь после жизни земной человек должен был вернуться в Верхний мир. Актом «оживления» шаман «ставил» на защиту ребенка всех его предков, для которых зеркало являлось «окном» из прошлого в настоящее. Все действие сопровождалось заклинаниями шамана.

Следом за зеркалом, к древку священной стрелы, привязывали мешочек с волосами ребенка. Помимо волос в него обязательно кладут просо камешек или немного земли с ближайшей Священной горы, на которой род отца проводил обряд поклонения Солнцу.

Функция всех оберегов была одна – защищать семейный очаг, обеспечивать благополучие всех членов семьи, особенно новорожденных и маленьких детей. В западных районах Тувы обереги делали по рекомендации шамана, в южных районах они могли быть изготовлены как шаманом, так и ламой. Следовательно, видеть и понимать хорошее или плохое «поведение» семейного хранителя по отношению к его владельцам мог только тот, кто его рекомендовал и изготовлял. Обряд оживления священной стрелы действительно благоприятно влияет на благополучие членов семьи. Все элементы священной стрелы имеют свое сакральное значение [27].

Лук и стрелы, будучи индивидуальной собственностью, клались в могилу с умершим, как необходимые принадлежности охотника в загробном мире. Но они были не только сопровождающими, но и сильными, часто негативными, по отношению к живым предметом.

Когда умирает якут, то рядом с ним в гроб кладут его вещи – лук, стрелы, ножи и так далее, каждую из которых немного надламывают для того, чтобы покойник не взял

счастье полностью с собою [28]. У чукчей подготовка к погребению покойника была более сложной. Так похоронная одежда не должна была быть с узлами, так как каждый узел означает смертельную опасность для кого-то из членов семьи. Но в наборе предметов для «человека с капюшоном» (покойника) сохранялась общая тенденция. К одежде для мужчины прибавляют нож в новых ножнах, копье, лук со стрелами, точильный камень в кожаном футляре, трубку и кисет с табаком, чашку или миску и три маленьких мешка для провизии; женщине вместо копья и лука клали скребок и рабочий мешок с иголками и наперстками [29].

Таким образом, стрела была неотъемлемой частью обрядности, сопровождавшей один непрерывный круг «жизненный путь» – смерть порождает рождение, рождение порождает смерть. Ее задачей было защита и очищение пространства человека.

Список використаної літератури

1. Цинциус В. И. Воззрения негидальцев, связанные с охотничьим промыслом / В. И. Цинциус // Религиозные представления и обряды народов Сибири в XIX – нач. XX в. – Л., 1971.
2. Хангалов М. Свадебные обряды, обычаи, поверья и предания / М. Хангалов // Этнографическое обозрение. – 1898. – Т. 36. – С. 66.
3. <http://baikal.ru/ru/peoples/buryats/life/Intro.html>
4. Хангалов М.Н.Собрание сочинений / М. Хангалов. – Улан-Уде, 2004. – Т. 2. – С.56–57.
5. Ожередов Ю. И. Сакральные стрелы южных селькупов. Приобье глазами археологов и этнографов / Ю. И. Ожередов. – Томск, 1999. – С. 115.
6. <http://nevesta-kazan.narod.ru/text/kyrgyz.htm>
7. Линденау Я.И. Описание народов Сибири (первая половина XVIII века) / Я.И. Линденау. – Магадан, 1983. – С. 86–87.
8. Гемуев И.Н., Соловьев А.И. Стрелы селькупов. Этнография народов Сибири / И.Н. Гемуев, А.И. Соловьев. – Новосибирск, 1984. – С. 50.
9. Бутанаев В.Я. Культ богини Умай у хакасов. Этнография народов Сибири / В.Я. Бутанаев. – Новосибирск, 1984. – С. 94.
10. Ожередов Ю.И. Указ.соч. – С.110.
11. Бутанаев В.Я. Указ.соч. – С.95.
12. Линденау Я.И. Указ.соч. – С.121
13. Линденау Я.И. Указ.соч. – С.33.
14. http://www.sati.archaeology.nsc.ru/encyc_p/term.html?act=list&term=584
15. Линденау Я.И. Указ.соч. – С.66
16. Лопатин И. А. Гольды амурские, уссурийские и сунгарийские // ЗОИАК ВОПОРГО. – 1922. – Т. 7. – С. 235–257.
17. Бутанаев В.Я. Указ.соч. – С. 105.
18. http://www.sati.archaeology.nsc.ru/encyc_p/term.html?act=list&term=584
19. Потапов Л.П. Охотничьи поверья и обряды у алтайских турков / Л.П. Потапов // Культура и письменность Востока. – 1929. – Кн. 5. – С. 123.
20. Потапов Л.П. Указ.соч. – С. 128–129.
21. Николаева Д.А. Мифологические представления о материнстве в традиционной культуре бурят // Религиоведение. – 2010. – № 2. – С.7.
22. Жамбалова С.Г. Традиционная охота бурят / С.Г. Жамбалова. – Новосибирск, 1991. – С. 115–116.
23. Жамбалова С.Г. Указ.соч. – С.115–116.
24. Линденау Я.И. Указ.соч. – С.92.
25. http://www.sati.archaeology.nsc.ru/encyc_p/term.html?act=list&term=584
26. Хомушку И. Ю. Указ.соч. – С.137.

27. Линденау Я.И. Указ. соч. – С.41.

28. Богораз В.Г. Чукчи. – Ленинград, 1939. – С.183.

Стаття надійшла до редакції 10.09.2012.

V. Kischenko

**THE IMPORTANCE OF THE ARROW IN THE CONTEXT OF «LIFE JOURNEY»
(BASED ON SIBERIAN ETHNIC ENVIRONMENT)**

The arrow was associated with one's «fate» and «life journey» and was chosen as the symbol of that «life journey». The only thing the arrow was meant for was «killing living beings». In symbolizing the person's fate, the arrow is a sign warning of «a danger coming from this form of life». Being an individual particularity, the bow and the arrow were put into the grave together with the departed as the hunter's most important kit in the afterworld. Not that it was the accompanying kit only. It was strong and often hostile towards living beings. Since the kit meant for hunting and for labour plays an important role in manufacture, it also plays an appreciable role in the economy of a given society and is taken great care of, often with piety and reverence. This reverence and pious attitude tends to switch to mystical one. The hunters have always treated the hunting kit with great care and attention. There was a set of bans which, if breached, led to a failure. The general character of the same ethnic group's rite being similar, there were some regional distinctions in the tools of the magic and in the related manipulations. The arrow was part and parcel of the rite accompanying the entire uninterrupted «life journey». Death is followed by birth and birth is followed by death. The arrow's mission was to protect and to purify the space around the human being.

Key words: arrow, rite, Siberian nations, shamanism, totem.

УДК 902'1(37)

А. І. Панкова

**ЖІНОЧИЙ ФАКТОР У МІНОЙСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ ЕПОХИ БРОНЗИ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ АНТРОПОМОРФНОЇ ПЛАСТИКИ)**

Мінойські культурні та естетичні традиції склалися, в основному, вже на початку III – 20 тис. до н.е. На основі відносної хронології початкових та кінцевих етапів існування на Криті палацових комплексів (палац на Криті – адміністративний та культовий осередок), дослідники ще на початку ХХ ст. виділили 2 періоди мінойської культури, що характеризуються небувалим розквітом: епоха Старих палаців (2000 – 1700 гг. до н. э.) та епоха Нових палаців (1700 – 1450 гг. до н. э.). Найбільшу цінність для нас складає пластика епохи Нових палаців. З'являються зображення Великої Праматері. Жіночий еротизм проявляється у більш яскравій формі, ніж чоловічий. Груди жінок виставлені напоказ, вони високі та соковиті, талія тонка, стан легкий та стрункий, волосся чорне, кучеряве. У кількісному співвідношенні жіночі образи переважають над чоловічими. проаналізувавши мінойську антропоморфну пластику, можна говорити лише про зміну акцентів у положенні жінки. Вона в усі періоди виконувала функцію творчого, плідного початку (такого важливого для землеробства та скотарства), підтримки здорового генофонду. В епоху Нових палаців на перше місце виходить сексуальний образ. На це вказує надмірна, децю розбещена фемінізація. Це Жінка, якою вона поставала в чоловічій еротичній уяві – грайлива, тендітна, ставна, квітуча. На цій основі вона обожнювалася, її образ містифікувався, ставав земним уособленням Великої Богині. Жінки на Криті мали лише номінальну владу, але користувалися виключною повагою громади за свою природну властивість прикрашати собою життя.

Ключові слова: гендер, мінойське суспільство, антропоморфна пластика.

Мінойська археологічна культура (3 – середина 2-го тис. до н.е.) була своєрідним гегемоном в басейні Егейського моря [1]. Вдале географічне розташування ідейного та адміністративного центру цивілізації – Криту – на перетині Європи та Азії, абсолютний контроль фактично над усією східносередземноморською торгівлею, сильний флот, відсутність військової загрози зумовили специфіку мінойського суспільства. Особливо цікавим та актуальним питанням є роль жіночого фактору у цих перетвореннях. Багато дослідників наділяють мінойських жінок пріоритетом фактичної влади в регіоні, посиляючись на велику кількість їхніх живописних зображень, а також на миролюбний, дещо чепурний характер критського мистецтва. Але є і деякі нюанси. Аналіз цих нюансів на основі археологічних матеріалів є ключем до розуміння основ існування мінойського суспільства в період розквіту, особливостей гендерних відносин; глибшого розуміння сутності мінойського «матріархату».

Найбільш авторитетним дослідником жіночого фактору в мистецтві стародавнього Криту треба назвати Ю. В. Андрєєва У своїй роботі «Мотив інтронізації в искусстве минойского Крита» автор розкриває важливість мистецтва як джерела інформації про особливості соціальної структури мінойського суспільства [2]. Він схиляється до наявності матріархату на Криті. Психологічний і морфологічний аспекти антропоморфної пластики в контексті західного узбережжя Анатолії і частково Егейського басейну досліджує в своїх працях Є. В. Антонова тощо. Взагалі, дана проблематика у більшості випадків залишається поза увагою дослідників, поступаючись місцем дослідженням художнього виконання та методів, що ними володіли мінойські митці.

Перед нами стоїть наступна мета: за допомогою аналізу тенденцій мінойських антропоморфних фігурок розкрити основні особливості становища жінки в острівному суспільстві, ступеню її впливу на загальні цивілізаційні процеси.

Джерельну базу роботи складають фотографії самих статуеток.

Спочатку сформуємо ряд критеріїв для характеристики зразків [3]. Для мінойської культури прийнятними є наступні положення: загальна характеристика художньої культури (хронологічні межі, періодизація, вплив інших центрів); основна художня форма пластики; стать фігурок та ступінь вираження еротизму; символи феміністичного начала; відносне кількісне співвідношення чоловічих та жіночих образів; морфологічний аналіз зразків (основні тенденції); присутність або відсутність елементів одягу, прикрас, розпису; знаки соціального статусу в жіночих та чоловічих зразках; функціональне призначення фігурок; співвідношення сакрального та естетичного змісту; сакральна атрибутика.

Можна помітити, що ми не обійшли увагою і чоловічі образи. Це було зроблено для кращого відтінення особливостей жіночих соціальних ролей. Звичайно, треба пам'ятати, що ніяка схема, структура не можуть бути досконалими та абсолютно правильними.

Мінойські культурні та естетичні традиції склалися, в основному, вже на початку III-го тис. до н.е. [4]. На основі відносної хронології початкових та кінцевих етапів існування на Криті палацових комплексів (палац на Криті – адміністративний та культовий осередок), дослідники ще на початку XX ст. виділили 2 періоди мінойської культури, що характеризуються небувалим розквітом: епоха Старих палаців (2000–1700 гг. до н. е.) та епоха Нових палаців (1700 – 1450 гг. до н. е.) [5].

У період Старих палаців мінойська творчість залежала, здебільшого, від енеолітичних археологічних культур Балканського півострова та Кікладських островів. Пізніше, вже в другому періоді, вектор зовнішньої орієнтації змінився в південному

напряму – до Стародавнього Єгипта, з яким Крит був пов'язаний на тлі торгівлі та культурного взаємозбагачення [6].

Основною художньою формою в епоху Старих палаців були статуетки – адоранти. У кількісному співвідношенні жіночі образи значно переважали над чоловічими. Жіночий еротизм був слабо виражений, особливий акцент робився на пластичності стану, м'якості та тендітності рук. Груди виражені погано. Основним елементом жіночого одягу завжди виступала довга спідниця, що іноді підперезувалася поясом. Цікаво, що верхня частина тіла завжди нічим не прикрита. Основу чоловічого одягу складає проста пов'язка на стегнах. Чоловічі статеві органи ніколи не показуються. Ще не зафіксовано жодних випадків розпису або наявності прикрас на статуетках. Вірогідно, на головах найбільш шанованих жінок зображено пласку шапочку, іноді з істотою тваринного світу зверху. Дослідники вважають, що ці особи жіночої статі могли бути жрицями, високо шанованими в суспільстві. Функціонально, такі статуетки могли служити тільки культовими предметами, найчастіше їх знаходили у печерах, похованнях, тощо. З цього виходить, що сакральне змістове наповнення повністю переважало над відчуттям естетичного.

Найбільшу цінність для нас складає пластика епохи Нових палаців. З'являються зображення Великої Праматері [7]. Жіночий еротизм проявляється у більш яскравій формі, ніж чоловічий. Груди жінок виставлені напоказ, вони високі та соковиті, талія тонка, стан легкий та стрункий, волосся чорне, кучеряве. У кількісному співвідношенні жіночі образи переважають над чоловічими. Для усіх фігурок є характерним східний тип зовнішності (маленьке обличчя, довгі темні очі, дугообразні брови). Жінки майже завжди вдягнені у корсет, що підкреслює красу та жіночність молочних залоз; знизу – довга різьблена спідниця та ритуальний фартушок. Одяг чоловіків набагато скромніший – полотняна пов'язка, що скриває усі статеві ознаки чоловічої гідності. Самі фігурки вкриті вишуканим розписом.

Пластичні зображення жінок високого статусу відрізняють характерна поза з піднятими руками, висока шапка, завиток волосся на чолі. Виразно виділяється біла ніжна шкіра – ознака благородного походження. Усі ці риси мають стосуватися жінки, що займається не важкою селянською працею, а служить чисельним божествам світу Природи, є їх уособленням на землі. Цікавим є той факт, що від епохи Нових палаців майже не залишилося пластичних зображень чоловіків високого соціального статусу. Можливо, це було пов'язано з релігійним табу на існування будь-яких образів титулованих осіб.

Статуетки Богині (або жриці) використовували не тільки в культових церемоніях, а й для прикрашання внутрішніх покоїв у мінойських палацах.

Сакральний зміст переважав над естетичним в меншій мірі. Постійним атрибутом фігур Богині є змії – символ таємних знань, іноді павіан, квіти крокусів (символ плідного початку?).

Тобто, проаналізувавши мінойську антропоморфну пластику, можна говорити лише про зміну акцентів у положенні жінки. Вона в усі періоди виконувала функцію творчого, плідного початку (такого важливого для землеробства та скотарства), підтримки здорового генофонду. В епоху Нових палаців на перше місце виходить сексуальний образ. На це вказує надмірна, дещо розбещена фемінізація. Це Жінка, якою вона поставала в чоловічій еротичній уяві – грайлива, тендітна, ставна, квітуха. На цій основі вона обожнювалася, її образ містифікувався, ставав земним уособленням Великої Богині. Жінки на Криті мали лише номінальну владу, але користувалися виключною повагою громади за свою природну властивість прикрашати собою життя. Показово, що вони ніколи не були правителями. Чоловіки ж, навпроти, провадили усю продуктивну діяльність, виконуючі функції військового захисту, ремісничого виробництва, судноплавства. Саме чоловіки відіграли домінуючу та визначальну роль у

могутності мінойської цивілізації, але не можна забувати, що жінки мали значний вплив на становлення самобутнього критського мистецтва з його пастельними тонами, декоративністю та вишуканою витонченістю. Підсумовуючи усе вищезазначене, можна сказати, що матриархату на Криті у його сучасному розумінні ніколи не існувало.

Список використаної літератури

1. Андреев Ю.В. Миноийский Крит и микенский мир во II тыс. до н.э. / Ю. В. Андреев // Вісник стародавньої історії. – 1995. – № 1. – С. 100.
 2. Андреев Ю.В. Мотив интронизации в искусстве минойского Крита / Ю. В. Андреев // Античный мир и археология. – 1993. – Вып. 9.
 3. Брильова О. А. Древняя бронзовая антропоморфная пластика Кавказа : автореф. ... канд. ист. наук: 07.00.06 / О. А. Брильова ; Ин-т археологии РАН. – М., 2008. – С. 3.
 4. Сидорова Н. А. Искусство Эгейского мира / Н. А. Сидорова. – М. : Искусство, 1972. – С. 64.
 5. Ривкин Б. И. Малая история искусств (античное искусство) / Б. И. Ривкин. – М. : Искусство, 1972. – С. 10–12.
 6. Колпінський Ю. Д. Искусство Эгейского мира и Древней Греции / Ю. Д. Колпінський. – М. : Искусство, 1970.
 7. Гімбутас М. Цивілізація Великої Богини: мир древньої Європи / М. Гімбутас. – М., 2006. – С. 89–96.
- Стаття надійшла до редакції 10.09.2012.

A. Pankova

WOMAN FACTOR IN MINOAN SOCIETY OF THE BRONZE AGE (BASED ON ANTHROPOMORPHIC PLASTIC ARTS)

The Minoan cultural and aesthetic traditions were formed mainly as early as in the early 3d century B.C. on the basis of relative chronology of the starting and the closing stages of Crete's palace complexes (Crete's palace is the administrative and the cultural center), as far back as in the early 20th century scientists determined 2 periods of the Minoan culture characterized by unprecedented blossom, such as: the epoch of Old Palaces (2000 – 1700 B.C.) and the epoch of New Palaces (1700 – 1450 B.C.). It is the epoch of New Palaces that is the most important to us. It was that epoch that revealed the pictures of St. Virgo. The erotic essence of the woman's body was conveyed brighter than that of the man's. Women's breasts were exposed. The breasts were high-tight and fleshy, the waists were slim, the figures were light and slender, the hairs were black and curly. The quantity of women's images exceeds the quantity of men's images. Having analyzed the Minoan anthropomorphic plastic art, we can speak about a shift in the emphasis as per the woman's status. Over all the periods, she had always performed the function of creative or fruitful beginning (so important for crop farming and cattle farming) as well as the function of preserving the sound genome. The epoch of New Palaces put the sexual image into the foreground. This is evidenced by exaggerated, sometimes even outrageous, feminization. That was the woman a man could nothing but just dream about: she was playful, well-built, smooth and smothering. That was why she was deified and her image was mystified, thus becoming personification of the Great Goddess on the Earth. Crete's women enjoyed just the formal power. But they enjoyed the society's respect for their natural ability to make the life better.

Key words: gender, Minoan society, anthropomorphic plastic arts.

УДК 217(38)

А. В. Вахрамеева

**КУЛЬТ ДЕМЕТРЫ В БОСПОРСКОМ ЦАРСТВЕ
(ПО МАТЕРИАЛАМ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ)**

Терракоты Деметры выполнялись по определенным канонам, к которым можно видеть относится изображение богини в головном уборе, закутанной в покрывало. Объемные статуэтки в основном представлены нам типом богиня на троне и поэтому мы можем заключить, что именно этот образ был наиболее распространен среди объемных изделий. Однако являясь схожими по сюжету и общим чертам, большинство из них имеют свои особенности, некоторые из них не имеют аналогов. Протомы – полуфигуры Деметры и Коры. Плоскостные изображения представляют образ богини в головном уборе, калафе или стефане, накрытом покрывалом. Протомы изготавливались в форме (матрице), в которой заложены композиционные, иконографические и стилистические признаки всех выходящих из нее терракот. Последующая ручная доработка по сырой глине допускает появление отдельных элементов: атрибутов, вариаций прически и складок одежды, не зафиксированных в матрице. Поэтому при выявлении типов необходимо отличать существенные, образующие тип признаки от дополнительных, дающих представление о разнообразии вариантов одного типа. можно проследить типологию протом Деметры и Коры-Персефоны по сюжетно-морфологическим признакам с учетом хронологии и стилистических особенностей. Они подразделяются на бюсты и полуфигуры. Все протомы имеют свои морфологические и стилистические особенности, которые позволяют выделить в каждом типе свои варианты. Эволюция типов статуэток, в хронологическом порядке, прослеживается в технике изготовления, обработке и вариации деталей. Все это позволяет говорить о том, что свобода размышления древних греков была почти ничем не стеснена.

Ключевые слова: *Боспор, Деметра, антропоморфная пластика, протома, терракота.*

Религия пронизывала все сферы жизни древнегреческого общества. Одним из главных занятий древних греков было земледелие. Поэтому не удивительно, что для древних греков культ Деметры имел большое значение. В мифе о Деметре, оформившемся в древнем центре её культа – аттическом поселении Элевсине, отразилось представление о периодическом умирании и возрождении растительного мира [1]. Осваивая новые земли колонисты переносили все, что составляло на их родине основу духовной жизни [2]. Культ Деметры проникает на Боспор в VI в. до н.э. и распространяется по всей территории Боспорского царства. В различных городах на протяжении VI–IV вв. до н.э. основываются святилища (Пантикапей, Нимфей, Мирмекий). Примерно с середины III в. до н.э. в жизни боспорских городов происходит кризис, охвативший все сферы жизни общества. В это же время сокращается количество археологических находок, связанных с культом Деметры, что может говорить о его упадке.

Несмотря на то, что здесь открыто сравнительно много следов существования культа богини, до настоящего времени не проведено полного его исследования. Известно несколько специальных работ, в которых рассмотрены те или иные стороны культа Деметры. Были систематизированы и каталогизированы терракотовые статуэтки хранящихся в коллекциях России и на Украине (Кобылина, 1961; САИ, Г1-11, ч. III–IV, 1974, известные к середине 70-х гг.). Русяева, Молева, Наливкина, Ильина и др.

касались характеристики культа Деметры в своих статьях: публиковали описания терракот, были определены центры производства, дана характеристика некоторых святилищ.

Целью данной работы является анализ изображений Деметры в терракотах Европейского Боспора и выделение их иконографических типов.

При исследовании культа Деметры на Боспоре мы опираемся, прежде всего, на археологический материал, в частности: терракотовые статуэтки и протомы. По месту производства их можно разделить на боспорские и привозные. В основном импортные терракоты изготовлены в родосских мастерских, но есть также изделия коринфских, афинских самосских. С привозных образцов нередко снимались формы (матрицы), в которых из местной глины изготавливались новые партии изделий [3].

Исследовательская база на данный момент составляет более 200 терракот и их фрагментов из городских и сельских поселений Европейского Боспора как из святилищ, так и жилых комплексов, однако из них только 93 изделий позволяют определить тип. Из них в Пантикапее – 21, Мирмекии – 36, Порфимии – 4, Китее – 19, Тиритаке – 10, Заветном V-4 изделий.

Изделия короoplastов делятся на объемные статуэтки и протомы. Среди объемных статуэток, отражающих культ Деметры можно выделить на такие типы: Богиня на троне, Деметра с Корой на руках, Статуэтки Кору. Тут складывается такая картина Протом найдено: в Пантикапее – 11, Мирмекии – 31, Пормфимии – 3, Тиритаке – 8, Китее – 17, Заветном V – 1. Что касается объемных то, Стоячих терракот: в Пантикапее – 3, Тиритаке – 1. Что касается, сидящих на троне богинь, то таких было найдено: 7 – в Пантикапее, 3 – в Мирмекии, 1 – в Пормфимии, 1 – в Тиритаке, в Китее – 2, в Заветном V – 1.

Несмотря на общий тип, терракоты имеют свои отличительные черты. Архаический тип богини на троне лишен излишних деталей. У некоторых изображений сильно вытянутое лицо. Датируется VI – началом V вв. до н.э. С IV в. до н. э. трон начинают украшать, детализируют одежду. Что касается Кору, то она изображается стоящей. Одежда такая же, как у Деметры. Чаще всего исследователи отличают их друг от друга только по возрасту изображенной богини [4].

Что касается протом с изображениями Деметры, то для них характерны особенности оформления головного убора, трактовке лица, положению рук. Здесь выделяют родосско-ионийский тип VI–V вв. до н.э. Протомы этого типа не детализированы и характерны архаичной трактовкой лица. Отдельной группой идут протомы с предметом в руках. Чаще всего это плод или цветок [5]. Однако на наш взгляд помимо протом с предметом в руках следует выделить типы с различным положением рук. В одном случае характерно одна рука согнута в локте, вторая выпрямлена. В другом случае обе руки согнуты в локтях, прижаты к груди. К IV–III вв. до н. э. относится аттический тип протом. С прямым носом, маленьким ртом и глазами [6]. Протомы «ионийского» и «аттического» типов изображают женский персонаж в калафе. По этому головному убору персонажей чаще всего определяют Деметру или Кору-Персефону.

На Европейском Боспоре все эти типы в полной мере представлены в Пантикапее, протомы различных видов, тип богиня на троне встречается практически во всех городах Европейского Боспора (Мирмекий, Китей, Тиритака и т. д, а также в сельских поселениях, например Заветное-V). Более редки изображения Кору и Деметры с Корой. Также к культу Деметры относятся терракоты свиней, т.к. этих животных приносили в жертву Деметре, дабы уберечь от их вреда посевы.

Таким образом, терракоты Деметры выполнялись по определенным канонам, к которым можно видеть относится изображение богини в головном уборе, закутанной в покрывало. Объемные статуэтки в основном представлены нам типом богиня на троне

и поэтому мы можем заключить, что именно этот образ был наиболее распространен среди объемных изделий. Однако являясь схожими по сюжету и общим чертам, большинство из них имеют свои особенности, некоторые из них не имеют аналогов.

Протомы – полуфигуры Деметры и Кору. Плоскостные изображения представляют образ богини в головном уборе, калафе или стефане, накрытом покрывалом. Протомы изготавливались в форме (матрице), в которой заложены композиционные, иконографические и стилистические признаки всех выходящих из нее терракот. Последующая ручная доработка по сырой глине допускает появление отдельных элементов: атрибутов, вариаций прически и складок одежды, не зафиксированных в матрице. Поэтому при выявлении типов необходимо отличать существенные, образующие тип признаки от дополнительных, дающих представление о разнообразии вариантов одного типа [7].

Руководствуясь методом иконографического анализа, Т. А. Ильина предложила разделить протомы Майской горы на две иконографические группы: I) протомы-бюсты; II) протомы-полуфигуры.

Протомы-бюсты. Архаические протомы. Выделяются типы «ионийский», «аттический», Протомы «ионийского» типа (кон. VI – V вв. до н. э.) не детализированы и характеризуются архаичной трактовкой лица. Рот растянут в «архаической улыбке Маленький и крутой подбородок выдвинут вперед; довольно крупный прямой нос. Большие оттопыренные уши с круглыми серьгами» [8].

К тому же времени относится аттический тип протом и боспорские подражания ему [9].

Классический тип. В классический период протомы-бюсты претерпевают ряд изменений – покрывало выступает в качестве фона для изображения головы. Объем головы подчеркивается пышными волосами, нависающими над ушами. Черты лица хорошо моделированы: немного удлинённый овал лица, миндалевидные глаза, прямой нос и строгие, без улыбки, крупные губы [10].

Эллинистический тип. Терракоты беотийского типа имеют форму пластины с округлым верхом и параллельными, слегка расходящимися книзу боковыми сторонами. [6]. Следующий тип протом *sans buste*, без изображения груди, нет передачи плеч [11].

Протомы-полуфигуры. Изображениям Деметры свойственны особенности в оформлении головного убора, трактовке лица, положении рук.

Протомы с предметом в руках. Отдельной группой идут протомы с предметом в руках. Чаще всего это плод или цветок [12].

Протомы с руками на груди. Ритуальный жест, подчеркивающий материнские функции богини, вполне соответствует культовому образу Деметры [13].

Протома с опущенными руками. Еще один вариант можно отметить на фрагменте протомы из Китейского святилища, изображавшей стоящую богиню с опущенными и плотно прижатыми к телу руками. Односторонние полуфигуры этого типа известны с IV в. до н. э. и сохраняются в коропластике вплоть до I в. до н. э. [14].

Можно также заметить, что в эпоху позднего эллинизма II–I в. до н. э. рассмотренные типы терракот встречаются крайне редко.

Таким образом, можно проследить типологию протом Деметры и Кору-Персефоны по сюжетно-морфологическим признакам с учетом хронологии и стилистических особенностей. Они подразделяются на бюсты и полуфигуры. Все протомы имеют свои морфологические и стилистические особенности, которые позволяют выделить в каждом типе свои варианты. Несмотря на многообразие вариантов, все статуэтки имеют устойчивый набор признаков (головной убор, фигура закутана в одежды). Предметы в руках богинь – цветок, венок, плод – традиционно относятся к Деметре и ее дочери. Эволюция типов статуэток, в хронологическом порядке, прослеживается в технике изготовления, обработке и вариации деталей. Все

это позволяет говорить о том, что свобода размышления древних греков была почти ничем не стеснена.

Список использованной литературы

1. Нильссон М. Греческая народная религія : пер. с англ. / М. Нильссон. – СПб. : Алетейя, 1998. – С. 34–38; Мифы Древней Греции / Р. Грейвс; пер. с англ. К. П. Лукьяненко; под ред. и с послесл. А. А. Тахо-Годи. – М. : Прогресс, 1992. – С. 63–68; Скржинская М. В. Древнегреческие праздники в Элладе и Северном Причерноморье / М. В. Скржинская. – К., 2009. – С. 72–107; Greek mysteries: The Archaeology and Ritual of Ancient Greek Secret Cults / М. В. Cosmopoulos. – London, New York : Routledge-2003. – P. 25–40.

2. Зубарь В. Н. На берегах Боспора Киммерийского / В. Н. Зубарь, А. С. Русяева. – К. : Стилюс, 2004. – С. 27–28.

3. Егорова Т. В. К вопросу о датирование культового комплекса на Майской горе / Т. В. Егорова, Т. А. Ильина, Т. М. Кутинова // Древности Боспора. – 2008. – № 12. – С. 263.

4. Язовских А. Г. Терракоты греческого эмпория на месте Елизаветовского городища [Электронный ресурс] / А. Г. Язовских // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века : материалы X междунар. науч. конф., 29 мая – 3 июня 2001 г.). – Режим доступа:

<http://bibliotekar.ru/rusPrichernomorie/22.htm>

5. Егорова Т. В., Ильина Т. А., Кутинова Т. М. Указ. соч. – С. 264

6. Егорова Т. В., Ильина Т. А., Кутинова Т. М. Указ. соч. – С. 264–265

7. Ильина Т. А. Проблемы исследования античной коропластики Боспора: опыт комплексного анализа материалов святилища на Майской горе близь Фанагории дис. ... канд. истор. наук: 07.00.06 / Т. А. Ильина. – М., 2008. – С. 36.

8. Там же. – С. 37.

9. Егорова Т. В. К вопросу о датирование культового комплекса на Майской горе / Т. В. Егорова, Т. А. Ильина, Т. М. Кутинова // Древности Боспора. – 2008. – № 12, ч. 1. – С. 264.

10. Там же. – С. 42.

11. Там же. – С. 43.

12. Цветаева Г. А. Новые данные об античном святилище в Горгиипии / Г. А. Цветаева // ВДИ. – 1968. – № 1. – С. 144–145.

13. Егорова Т. В., Ильина Т. А., Кутинова Т. М. Указ. соч. – С. 264; Ильина Т. А. Указ. соч. – С. 9–10.

14. Терракоты Северного Причерноморья. – М., 1970. – Ч. 2. Табл. 30, 8; 36, 2–3; 38, 2; 39, 3; Ч. 4. Табл. 37, 4; 51, 5; Денисова В. И. Указ. соч. – Табл. 4, б–г, ж–и; Табл. 5, з, и. Терракоты Северного Причерноморья. – М., 1970. Ч. 1. – Табл. 32, б; 15, 2; 31, 4; Ч. 4. 1974. Табл. 10, 5; 23, 2; Денисова В. И. Указ. соч. – Табл. 7, ж.

Стаття надійшла до редакції 10.09.2012.

A. Vakhrameyeva

CULT OF DEMETER IN THE KINGDOM OF BOSPORUS (BASED ON ARCHEOLOGICAL SOURCES)

The terracotta of Demeter were made in conformity with certain canons, one of which consists in presenting the goddess with a hat on and wrapped with a blanket. In the main, the big statuettes showed us the goddess sitting on a throne, which brings us to the conclusion that it is this image that was mostly spread among all the others. But, being similar in terms of plot and common features, some of them have some certain distinctions. Besides, some of them have no analogues. As far the protomai, such as waist-length images of Demeter and Cora, the plane images present the goddess with a hat, a kalaf or a stephane on and covered with a blanket. The protomai were made in a mould (a template) which contains the

compositional, the iconographical and the stylistic features of all the terracotta resulting from it. The subsequent manual finishing on dry clay presupposes appearance of some certain elements, such as various accessories, hairdos or pleats in the clothes which are not contained in the template. Therefore, in defining the types, it is necessary to tell the essential features forming a certain type from the additional ones that do nothing but give a general concept of miscellany within one particular type. We can also trace the typology of the protomai of Demeter and Cora-Persephone through the plots and the morphology, taking into consideration the chronology and the stylistic peculiarities. They are divided into busts and waist-length images. All the protomai have morphological and stylistic peculiarities of their own that make it possible to identify variants within one type. The evolution of the types of statuettes in the chronological manner is clearly seen in the manufacturing technology as well as in the processing and in the range of products. All this makes it possible to assume that the Ancient Greeks' freedom in thinking was not at all limited by anything.

Key words: *Bosporus, Demeter, anthropomorphic plastic arts, protomai, terracotta.*

УДК 903'1(36)

О. О. Демідко

ГЕНДЕР І СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ В ПОЛОВЕЦЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Половецькі статуї зображують чоловіків, що цілком відповідає патріархальному сімейно-родовому культу предків, і жінок. Зображення жінок, культ предків, по жіночій лінії, – явище неймовірне в патріархальному суспільстві без пережитків матриархату. Статуї поділялися на стоячі, сидячі, або напівсидячі. Вони «одягнуті» в сорочки і каптани з суцільними або розрізними полами, у напівзігнутих руках тримають ритуальні посудини різної конфігурації. Характерно, що не тільки жіночі статуї зображувалися з грудьми, нерідко і чоловічі скульптури забезпечувалися цим символічним атрибутом сили родового покровителя, котрий дарує добробут і багатство. Особливо часто груди у чоловічих статуях зображувалися там, де чоловічі скульптури переважали. Всі вони належать до останнього періоду існування половецької скульптури – до її занепаду (XIII ст.). Половці в той час знемагали в боротьбі з татаро-монголами. Очевидно, скульптури намагалися якомога більш чітко висловити ідею покровителя, котрий дарує сили і в той же час втілює в статуях образи вождів – воїнів. Жіночі скульптури вирізняються головними уборами, прикрасами, багато орнаментованими каптанами. Обличчя деяких статуй обрамляють «роги» – вони, за свідченням етнографів, виконували не тільки роль декору, але й мали магічне значення. Вони були, ймовірно, символом дівчини-нареченої. Припущення це дозволяє зробити простежена етнографами у тюрків весільна гра – стрибка, в якій наречена ототожнювалася з бараном, а наречений і його дружки з вовками, зобов'язаними наздогнати дівчину. Половецькі жіночі скульптури могли встановлюватись знатним полочанкам, уособлювати образ покровительки роду, і навіть войовниці. Тому при визначенні соціальної стратифікації половецького суспільства ми не можемо відвести первинне місце тільки чоловікам, разом з ними знаходилися і жінки, які вправно долали не тільки побутові проблеми, але й при необхідності могли захистити власний рід.

Ключові слова: *антропоморфні стели, гендер, матриархат, половці.*

Кочівницька тематика, зокрема, історія, культура та побут половців привертала увагу українських і російських науковців різних часів. Незважаючи на велику кількість досліджень, питання соціальної реконструкції половецького суспільства потребують подальшого вивчення. Беручи за основу гендерну теорію, ми спробуємо створити, підтвердити і одночасно відтворити уявлення про жінок і чоловіків у половецькому суспільстві. Разом з тим ми прослідкуємо процес, за допомогою якого статевим відмінностям надається соціальне значення, після чого гендер стає основою соціальної стратифікації.

Дані про половців, що містяться в писемних джерелах, уривчасті, неповні, а іноді й суперечливі. Тому головним джерелом для вивчення їх історії були і залишаються археологічні пам'ятки. Вони представлені перш за все половецькими похованнями та монументальною скульптурою, якій належить особливе місце серед пам'яток давнини кочовиків.

Серед наукових студій близьких до питань гендерної археології можна виокремити праці С. Плетнєвої [1; 2; 3], Т. Потьомкіної [4; 5]. Загальна теорія і методологія гендерних досліджень отримала висвітлення у працях О. Вороніної [6], С. Гамільтон [7], М. Нельсон [8].

Половецькі статуї зображують чоловіків, що цілком відповідає патріархальному сімейно-родовому культу предків, і жінок. Зображення жінок, культ предків, по жіночій лінії, – явище неймовірне в патріархальному суспільстві без пережитків матриархату. Наявність подібного в половецькому суспільстві підтверджує коротка літописна фраза про звичаї половців «поимают мачехы своя и ятрови» (звичай левирату) [9].

Статуї поділялися на стоячі, сидячі, або напівсидячі. Вони «одягнуті» в сорочки і каптани з суцільними або розрізними полами, у напівзігнутих руках тримають ритуальні посудини різної конфігурації.

У чоловічих статуях на голові шоломи, дуже подібні до шоломів давніх русичів, з-під яких на спину спадають три коси, на грудях – бляхи з крипільними ремнями. З-під пояса, прикритого напівзігнутими руками, звисають: зброя (шаблі, луки, сагайдаки, канчуки) та побутові речі (ножі, кресала, гребінці, гаманці, музичні інструменти тощо).

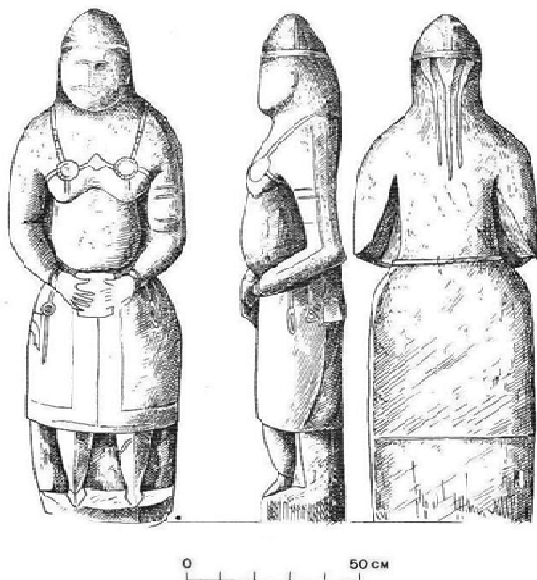


Рис. 1

Одяг складається з сорочки, каптана, пояса (його іноді зображують тільки на спині), штанів і чоботів. Рукава каптанів оздоблені галунами та клавами (нашивками з геометричним орнаментом), орнаментом прикрашені й подоли каптанів. Чоботи з виступними наколінниками сягають вище колін, на стегнах їх крипили ремнями. Короткі ніжки статуй спираються на підніжок. Така детальна характеристика наштовхує на думку, що чоловічі статуї зображували як воїнів, так і представників цивільної верхівки тогочасного половецького суспільства. Та до сьогодення немає остаточної версії щодо семантики чоловічих зображень (воїни, жерці, аристократи, конкретне божество) [10].

Характерно, що не тільки жіночі статуї зображувалися з грудьми, нерідко і чоловічі скульптури забезпечувалися цим символічним атрибутом сили родового покровителя, котрий дарує добробут і багатство. Особливо часто груди у чоловічих статуях зображувалися там, де чоловічі скульптури переважали. Всі вони належать до останнього періоду існування

половецької скульптури – до її занепаду (XIII ст.). Половці в той час знемагали в боротьбі з татаро-монголами. Очевидно, скульптури намагалися якомога більш чітко висловити ідею покровителя, котрий дарує сили і в той же час втілює в статуях образи вождів – воїнів. Чоловічих скульптур з грудьми дійшло до нас порівняно не так багато [11]. Але все ж таки існують дуже яскраві приклади. Так, половецька скульптура чоловічого призначення з Дніпропетровського історичного музею має досить великі груди, майже жіночі.

Поєднання чоловічих і жіночих рис в одній статуй настільки незвично, що нерідко викликало сумніви у дослідників. Одні воліли не помічати явно чоловічих рис фігури і вважали статуї жіночі, інші навпаки, вважали що зображення грудей просто помилка майстра, який бажав зобразити повного чоловіка. Неправомірність першого висновку абсолютно очевидна. Статуї з грудьми – чоловічі по всіх інших ознаках. На голові у них шоломи або башлики, на обличчі вуса, на грудях – бляхи і ремені [12]. Скульптори не випадково зображували повних величних чоловіків з видатними грудьми (розвиненими грудними м'язами) та великим виступаючим животом. Ситий великий живіт предка-покровителя також був символ благоденства роду і сім'ї.

Отже, в цілому чоловікам в половецькому суспільстві, як і слід було чекати, відводилася безсумнівно важлива роль – покровителя і захисника всього роду, чоловіки завжди наділялися владою, в той час як жінки виконували найважчу роботу. Так, за відомостями Рубрука і Карпіні, в обов'язки жінок входило правити вози і ставити на них житла, робити масло і грут, готувати шкури і зшивати їх... Вони робили і повсть, яким накривали будинки. Разом з тим дівчата і жінки їздили верхи і спритно скакали на конях, на рівні з чоловіками. Карпіні додає до цього: «Ми також бачили, що вони носили сагайдаки і луки... Про чоловіків Карпіні писав так: «Чоловіки нічого зовсім не роблять, за винятком стріл, а також іноді займаються скотом, але вони полюють і вправляються у стрільбі...». У цілому ж, як ми бачимо, жінки в побуті були зайняті значно більше, ніж чоловіки [13].

Судячи з писемних джерел, жінкам відводилася не остання роль. Про це перш за все, свідчить велика кількість жіночих скульптур. Незважаючи на панування патріархально-родового ладу в половецькому суспільстві, незважаючи на те що в XII ст. цей лад підійшов вже до порога класового суспільства, [14] половці поряд із статуями пращурам-чоловікам у величезному числі ставили статуї пращурам-жінкам. Підрахунки по районах розселення половців (Середнє і Нижнє Придніпров'я, Середній і Нижній Донець, Приазов'є, Передкавказзя, Крим і Поволжя) показали, що всюди чоловічих і жіночих статуй зустрічалось однаково, тільки в Криму чоловічих статуй поки відомо втричі більше, ніж жіночих, а в Поволжі взагалі немає жіночих статуй. Але вже один факт масового поширення жіночих статуй свідчить про велику роль, яку грали жінки в половецькому, безумовно, в цілому патріархальному суспільстві. Жінки, як і чоловіки, зображувалися у положенні стоячи і сидячи. Слід зазначити, що стоячі, як правило, були одягнені в більш розкішні сукні і супроводжувалися великою кількістю речей на поясі, що безумовно, підкреслює їх більш високе положення в суспільстві. У них частіше зустрічаються розкішні сережки, намиста, гривни, підвіски, пряжки на потилиці, на поясі багато різних, дорогих предметів: люстеров, гребінців, батогів, а в однієї навіть зброя. Зроблені ці статуї в більшості випадків ретельніше, ніж сидячі [15]. Не виключено, що в результаті загибелі чоловіка в поході його дружина ставала на деякий час главою коша. Ось її після смерті і зображували у вигляді скульптури у положенні стоячи, а звичайних дружин багатих і знатних кошових – сидячими.

Розглянемо більш детально жіночі скульптури, їх семантичне навантаження. Жіночі скульптури вирізняються головними уборами, прикрасами, багато орнаментованими каптанами. Половчанки носили широкрисі капелюхи з високими

загостреними наголівками, капелюхи-пов'язки, плоскі шапочки на зразок беретів, високі – конусоподібні з валиком – відлоги та відлогоподібні шапочки. Головні убори закріплювалися за допомогою стрічок і шнурків. З-під головних уборів на спину спадали лопасті – тканина для прикриття голови й плечей – та спеціальні ткани чохла з вкладеними в них косами [16]. Обличчя деяких статуй обрамляють «роги» – вони, за свідченням етнографів, виконували не тільки роль декору, але й мали магичне значення. Археологічні залишки подібних прикрас зустрінуті в багатьох кочівницьких могилах XI–XIII ст. Це срібні легкі півкільця, нашиті на повстяні валики. Їх знаходять майже завжди у скронь і лоба покійниць. Високі «капелюхи» з «рогами» були найбільш святковим вбранням жінок. «Роги» мали і смислове значення. Вони були, ймовірно, символом дівчини-нареченої. Припущення це дозволяє зробити простежена етнографами у тюрків весільна гра – стрибка, в якій наречена ототожнювалася з бараном, а наречений і його дружки з вовками, зобов'язаними наздогнати дівчину [17]. Аналізуючи кількість жіночих скульптур з подібними прикрасами (у вигляді «рогів»), можна дійти висновку, що нелегко було наздогнати та приборкати половецьку наречену (Табл. 1.)

Таблиця 1

Дніпропетровський область	50 %
Донецька область	48 %
Запорізька область	47%
Київська область	46 %
Харківська область	50 %

Якщо відштовхуватись від думки, що скульптури були наближені до портретів, можна припустити, що і за життя багато половчанок залишалися в статусі наречених. За прикраси правили також різноманітні сережки (круглі, кільчасті, каплеподібні, ромбічні) намиста, гривни (одна, дві, а то і три, з рівною поверхнею або кручені). Крім того, значна частина жіночих статуй має на грудях вище келиха підвішений «медальйон» округлої чи квадратної форми. Як і чоловічі, каптани половчанок оздоблені орнаментованими нашивками, але вишуканішими. Канонізованою деталлю половецьких статуй є також повні, налиті материнським молоком груди. Вони зображуються майже завжди без будь-якого прикриття, навіть тоді, коли на статуї позначений одяг. З-під пояса звисають гребінці, люстерка, гаманці, ножі, кресала тощо. Кріпильні ремені трапляються в основному тільки на сидячих жіночих статуях. Часто у поясному наборі зустрічаються предмети, що є, ймовірно, музичними інструментами того часу. На жіночих постатях були зустрінуті лопатоподібні предмети, на яких були прокреслені контури якогось вістря (на кшталт ланцети), що може бути смичком [18]. Отже, половецькі жіночі статуї повністю передають нам зовнішній вигляд, культуру й побут половчанок. Не слід забувати й про те, що обличчя жіночих скульптур за деталями найчастіше індивідуальні. Вони нікого не залишать байдужими: вираження остраху, покори і водночас гордої величі [19].

Як зазначалося вище груди майже завжди залишалися оголеними. Половецький скульптор хотів таким шляхом передати покровительські функції не тільки чоловіків, але й жінок у половецькому суспільстві. Груді – це найбільш реальна умова життя і сили дитини, майбутнього богатиря, можливість його безсмертя. У казках багатьох тюркомовних народів богатир-герой, насмоктавшись материнського «золотистого, густого» молока ставав непереможним і невразливим [20]. Тому не дивно, що ідея покровителя в статуях втілювалася в образі жінки.

Ми далеко не завжди можемо з повною впевненістю говорити про те, кому (чоловікові або жінці) належало те чи інше половецьке поховання. Проте Г. Федоров-Давидов виконав велику роботу з визначення складу інвентарю в чоловічих, жіночих і дитячих похованнях, відібравши з 1000 розкопаних кочівницьких комплексів набагато більше 100 визначних у статевому і віковому відносінах поховань. Виявилось, що зброя, кістки коня, а зрідка і зброя (спис, луки, стріли) попадаються в жіночих похованнях [21]. Цікаво також відзначити, що тільки в жіночих похованнях зустрінуті були ритуальні фігурки чоловічків, що може свідчити про жрецькі функції жінок.

Варто до того ж враховувати повідомлення Анни Комнін (XII ст.), що жінки у печенігів і половців брали участь у боях нарівні з чоловіками [22].

Однозначно половецькі жінки грали виключно важливу роль. Це підтверджує і поховальний інвентар. Так, в масиві жіночих половецьких поховань виділяється невелика кількість поховань з ранговими предметами, це – казан, шийна і розпрямлена гривні [23]. Казан вважається символом родового об'єднання. Отже, жінки, поховані з котлом, мабуть, якийсь час перед смертю очолювали соціальний осередок (кіш, рід), або були дружинами (вдовами) глав родових об'єднань [24]. На думку дослідниці Т. Потьомкіної прижиттєвий статус жінок з двома ранговими предметами (з шийною гривною і котлом) був доволі високим. Вони володіли найвищим статусом в половецькому суспільстві і всією повнотою влади у своєму соціальному осередку. Така ситуація, швидше за все, складалася після смерті чоловіка при неповнолітніх синах. Ймовірно, ці вдови-регента були наділені владними повноваженнями і здійснювали управління своїм родом, виконуючи як господарські, так і політичні, і, можливо, військові (з оборони вєж) функції [25]. Ці припущення ґрунтуються на численних письмових джерелах, які, незважаючи на те, що описують життя монгольських номадів, можуть, на наш погляд, бути екстрапольовані на половецьке суспільство.

Про високе положення жінки у половців можна судити й по унікальній статуї з дитиною з с. Чорнухино Луганської області (Рис.2).



Рисунок 2

дарує сили, виражена тут особливо яскраво і виразно. Проте дитина не хлопчик, як слід було б очікувати, виходячи з даних про патріархальність половецького суспільства, а дівчинка. Статуя, очевидно, символізує образ жінки, що дає жінці ж – безпосередній продовжувачці роду – життя [26].

Зображення двох людей на підвісках, виявлених у кургані біля с. Койбали на р. Абакан, ще раз підтверджують важливу роль жінок у половецькому суспільстві. Вони є

Полегшений абрис фігури і її об'ємність дозволяють віднести статую до періоду розквіту половецького скульптурного мистецтва, тобто, очевидно, до середини – другої половини XII ст. Жінка зображена з підкресленими ознаками статі. До грудей у неї припало немовля, ймовірно, «продовжувача роду». Статуя жінки з дитиною дозволяє нам поставити питання ще про один важливий факт збереження у половців норм матріархальних відносин, а саме про збереження матрілінійного рахунку спорідненості [26].

Ідея покровителя роду, котрий

як би мініатюрними копіями кам'яних статуй, але виконані із золота і срібла. На думку С. Скобелева це зображення богині Умай – одного з найважливіших тюркських божеств – покровительки дітей і родючості [27]. Як правило, всі половецькі жіночі статуї мали узагальнене значення покровительки сім'ї та роду.

На доказ ролі половчанок давньоруські літописи зберегли також відомості про півтора десятка русько-половецьких шлюбів. Перший такий шлюб датується 1094 р., коли онук Ярослава Мудрого київський князь Святополк Ізяславович одружився на дочці хана Тугоркана. На половчанках були одружені Володимир Мономах і його сини Андрій Волинський та Юрій Долгорукий, а також Володимир Галицький, Мстислав Удатний, Рюрик Київський, Ярослав Всеволодович (син Всеволода Велике Гніздо). У Всеволода і Святослава Ольговичів матері була половчанками; у Ігоря і Всеволода Святославичів половчанками були і мати, і бабка (по батькові). Таким чином, вже до кінця XII ст. в усіх князів «чернігівського дому» і в більшості князів північно-східної Русі текла половецька кров [28].

Протягом всієї історії в східноєвропейському степу половці не прожили жодного спокійного року. Походи на Русь, Візантію, постійна оборона своїх кочовищ – все це вимагало максимального напруження сил (в основному чоловічих). Не виключено, що в цьому воєнізованому суспільстві були і потужні войовниці, або як їх називала С. Плетньова, степові «поляниці»-воїни, які мало чим відрізнялися від своїх побратимів-чоловіків.

Головним археологічним джерелом є жіноча скульптура з Миколаєва – єдина статуя жінки-воїна. Це величезна статуя – 2,8 м заввишки. Одягнена вона в плоский капелюх, груди у неї підтягнута і прикриті нагрудними бляхами, на поясі ліворуч – вигнута шабля з перехрестям, а праворуч – довгий сагайдак, що висів на двох ремнях. На рукавах каптана зображені нашивки – клави, що свідчать про високе становище жінки-воїна в половецькому суспільстві [29]. Всі інші жіночі фігури ніколи не супроводжувалися зброєю, навіть батоги зображені були всього тричі. Т. Потьомкіна вважає цю скульптуру підробкою кінця XVIII–XIX ст., яка була виготовлена скульптурами на замовлення якогось поміщика для прикраси садиби. Але це всього лише нічим неаргументоване припущення. Ще одне важливе джерело – срібний з позолотою жезл, знайдений поряд з половчанкою в Новоіванівському кургані. А жезлом, як відомо, мав право володіти керівник (власник) племені, кошу, воєного підрозділу [30].

Таким чином, незважаючи на те, що половецький язичницький соціум був патріархальним, важлива роль відводилася не тільки чоловікам, але й жінкам. Не можна говорити про нерівність половчанок з половцями. Половецькі жіночі скульптури могли встановлюватись знатним половчанкам, уособлювати образ покровительки роду, і навіть войовниці. Тому при визначенні соціальної стратифікації половецького суспільства ми не можемо відвести первинне місце тільки чоловікам, разом з ними знаходилися і жінки, які вправно долали не тільки побутові проблеми, але й при необхідності могли захистити власний рід.

Список використаної літератури

1. Плетнева С. А. «Амазонки» как социально-политическое явление [Электронный ресурс] / С. А. Плетнева // Культура славян и Русь. – М., 1998. – С. 539–547. – Режим доступа: http://liberea.gerodot.ru/a_hist/amazon02.htm
2. Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в Южнорусских степях / С. А. Плетнева // Материалы и исследования по археологии СССР. Труды Волго-Донской археологической экспедиции. – М. : АН СССР, 1958. – № 62, т. 1. – С. 151–226.
3. Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния / С. А. Плетнева // Археология СССР. [Свод археологических источников]. – М. : Наука, 1974. – Вып. Б4-2. – 200 с.

4. Потемкина Т. М. Институт «амазонства» у половцев: миф и реальность / Т. М. Потемкина // Літопис Донбасу: Краєзнавчий зб. – 2010. – № 18. – С. 51–57.
5. Потемкина Т. М. Социокультурный аспект женских половецких погребений со статусными предметами [Електронний ресурс] / Т. М. Потемкина // Донецький археологічний зб. – 2009–2010. – № 13/14. – С. 135–144. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Daz/2009-2010_13-14/135_144.pdf
6. Воронина О. А. Теория и методология гендерных исследований : курс лекций / под общ. ред. О. А. Ворониной. – М. : МЦГИ-МВШСЭН-МФФ, 2001. – 416 с.
7. Hamilton, Sue Whitehouse Archaeology and women: ancient and modern issues [Електронний ресурс] / Hamilton, Sue Whitehouse. – Walnut Creek, Calif, 2007: Left Coast Press. – 45 p. – Режим доступу: http://books.google.com.ua/books/about/Archaeology_and_women.html
8. Milledge Nelson, Sarah Handbook of gender in archaeology / Milledge Nelson, Sarah. – Oxford : AltaMira Press, 2006. – 913 p. – Режим доступу: http://books.google.com.ua/books/about/Handbook_of_Gender_in_Archaeology.html
9. Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – М., 1962. – Т. 2. – С. 454.
10. Плетнева С. А. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV–XIII века) : [учеб. пособие] / С. А. Плетнева. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ин-та, 2003. – С. 141.
11. Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния / С. А. Плетнева // Археология СССР. [Свод археологических источников]. – М. : Наука, 1974. – Вып. Б4-2. – С. 74.
12. Там само. – С. 75.
13. Плато Карпини. Путешествия в восточные страны / Плато Карпини и Рубрук. – М., 1957. – С. 132.
14. Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в Южнорусских степях / С. А. Плетнева // Материалы и исследования по археологии СССР. Труды Волго-Донской археологической экспедиции. – М. : АН СССР, 1958. – № 62, т. 1. – С. 176.
15. Плетнева С. А. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV–XIII века) : [учеб. пособие] / С. А. Плетнева. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ин-та, 2003. – 248 с.
16. Плетнева С. А. Половцы у себя дома / С. А. Плетнева // Татарская археология. – 2000. – № 1/2 (6/7). – С. 147.
17. Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в Южнорусских степях / С. А. Плетнева // Материалы и исследования по археологии СССР. Труды Волго-Донской археологической экспедиции. – М. : АН СССР, 1958. – № 62, т. 1. – С. 210–211.
18. Телегін Д. Я. Вартові тисячоліть / Д. Я. Телегін. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 69.
19. Бушаков В. А. Мифологический сюжет на половецкой статуе в Аскании-Нова [Електронний ресурс] / В. А. Бушаков. – Режим доступу: <http://turkolog.narod.ru/info/I23.htm>
20. Формозов А. А. Памятники первобытного искусства на территории СССР / А. А. Формозов. – М. : Наука, 1980. – С. 112.
21. Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов / Г. А. Федоров-Давыдов. – М., 1986. – С. 186.
22. Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в Южнорусских степях / С. А. Плетнева // Материалы и исследования по археологии СССР. Труды Волго-Донской археологической экспедиции. – М. : АН СССР, 1958. – № 62, т. 1. – С. 178.
23. Потемкина Т. М. Социокультурный аспект женских половецких погребений со статусными предметами / Т. М. Потемкина // Донецький археологічний збірник. – 2009–2010. – № 13/14. – С. 135.

24. Там само. – С. 136–137.
25. Там само. – С. 137.
26. Плетнева С. А. Женская половецкая статуя с ребёнком [Электронный ресурс] / С. А. Плетнева // СА. – 1974. – № 3. – С. 258–262. – Режим доступа: <http://kronk.spb.ru/library/pletnyova-sa-1974a.htm>
27. Скобелев С. Г. Подвески с изображением древнетюркской богини Умай / С. Г. Скобелев // СА. – 1990. – № 2. – С. 231.
28. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком); [пер. В.В. Яременка]. – К. : Рад. письменник, 1990. – С. 26.
29. Плетнева С. А. «Амазонки» как социально-политическое явление [Электронный ресурс] / С. А. Плетнева // Культура славян и Русь. – М., 1998. – С. 534. – Режим доступа: http://liberea.gerodot.ru/a_hist/amazon02.htm
30. Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов / Г. А. Федоров-Давыдов. – М., 1986. – С. 194.
Стаття надійшла до редакції 10.09.2012.

О. О. Demidko

GENDER, SOCIAL STRATIFICATION IN POLOVTSI SOCIETY

The Polovtsi statues present men, which is in full compliance with their clannish patriarchal cults. The Polovtsi statues also represent women. Pictures of women via the female lineage, which is the ancestors' cult, is an unbelievable phenomenon for the patriarchal society that lives without the prejudices of matriarchy. There are standing, sitting and half-sitting statues. They are «clothed» in blouses, shirts and kaftans either with solid or with cut-in bottoms, holding crockery of various configurations with their arms half-bent. It is noteworthy that not only statues of women present breasts. Sometimes sculptures of men are also equipped with this symbolic accessory representing the power of the clan's patron who provides welfare and comfort. Especially frequent breasts on the man's body were on the territories where men-presenting statues were predominant. They all date back to the 13th century when the Polovtsi culture was coming to an end. At that time the Polovtsi were very tired of fighting the Mongol-Tatars. The sculptures were sure to aim to more vividly express the concept of the patron who gives the power, thus meaning the statues to present warriors or leaders. The sculptures of women are distinguished by headwear, jewelry and ornamented kaftans. The faces of some statues are crowned with horns which, according to ethnographers, along with the function of a decor, had a sacred meaning. They were likely to symbolize the bride. This assumption well resembles the Turkish wedding jump-game where the bride is considered to be like a sheep, whereas the groom and his friends are considered to be like wolves whose aim is to catch up to the bride. The sculptures presenting women in Polovtsi culture can probably present noble Polovtsi women, thus emphasizing the image of the clan's matron or even that of the lady warrior. Eventually, in determining the social stratification of Polovtsi society, we cannot consider men as the leading stratum. Equal to them are the women who were able even to defend their clan if necessary along with solving the household problems.

Key words: gender archeology, Kuman, a woman patron, warrior.

ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

УДК 903.5(477.7)

В. О. Забавін

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОХОВАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК ЗРУБНОЇ КУЛЬТУРИ НАДАЗОВ'Я

В історії дослідження поховальних пам'яток зрубної культури Надазов'я можна виділити п'ять етапів. Перший етап (до початку ХХ ст.) Характеризувався початковим вивченням Надазов'я фахівцями суміжних професій і першими безсистемними спробами розкопок курганів, з аморфною масою забарвлених і скорчених кістяків. Це час накопичення загальноісторичних знань, час диференціації наукових та аматорських робіт, час вироблення методик розкопок курганів і розуміння їх значення як археологічного джерела. Другий етап (початок – перша чверть ХХ ст.) Пов'язаний з першими спробами класифікації та узагальнення матеріалів розкопок курганних могильників. Подальше виділення конкретних послідовних груп поховань, що відображають основні етапи розвитку епохи бронзи, проходило на тлі незначних за масштабами польових досліджень. Третій етап (середина 1920-х – кінець 1940-х рр.) В цілому характеризується незначним накопиченням джерел в ході спорадичних розкопок курганів на індустріальних новобудовах з подальшим загасанням і повним припиненням досліджень до середини 1930-х рр. Четвертий етап (1950-ті – 1960-ті рр.) ознаменувався дослідженням серії поселень у Надазов'ї та на суміжних територіях, незначними розкопками поховальних пам'яток (в основному на території запорізького Надазов'я), а також першими узагальненнями отриманих в ході досліджень матеріалів. Наступний, якісно новий п'ятий етап (1970-ті – 1991 р.), характеризувався різким збільшенням джерельної бази, представленої, в першу чергу, матеріалами курганних могильників, що досліджувалися в ході новобудовних робіт у зонах меліорації з подальшим осмисленням і всебічним вивченням. Останній, шостий етап (1991 р. – теперішній час), відрізняє спорадичне і незначне накопичення джерел з вивчення поховальних пам'яток зрубної культури Надазов'я, який продовжується і в наші дні.

Ключові слова: історія археологічної науки, доба бронзи, зрубна культура.

Надазов'я – досить велика територія, що входить до великого євразійського поясу степів. Цей регіон, розташований на стику Передкавказзя, Доно-донецьких і Нижньодніпровських степових обширів, був за доби бронзи контактною зоною, завдяки якій культурні явища могли швидко поширюватися по всій території півдня Східної Європи. Значна кількість досліджених поховальних пам'яток зрубної культури свідчить про чисельність населення, яке мешкало на зазначеній території за доби пізньої бронзи. Перші кроки з дослідження курганів Надазов'я стали яскравим тому підтвердженням. Ця тема спеціально не досліджувалася. Її окремі аспекти знайшли відбиток у працях, які охоплювали більш широке коло питань або регіонально не збігалися з окресленим ареалом. Деякі праці містили історіографічний огляд, який лише частково висвітлює тему, що цікавить нас, але є гранично стислим. Але в цілому обрана для вивчення тема не була предметом окремого дослідження і потребує ґрунтовного та всебічного висвітлення.

В історії дослідження поховальних пам'яток зрубної культури Надазов'я можна виділити п'ять етапів. Перший етап (до початку ХХ ст.) Характеризувався початковим вивченням Надазов'я фахівцями суміжних професій і першими безсистемними спробами розкопок курганів, з аморфною масою забарвлених і скорчених кістяків. Це час накопичення загальноісторичних знань, час диференціації наукових та аматорських робіт, час вироблення методик розкопок курганів і розуміння їх значення як археологічного джерела. Другий етап (початок – перша чверть ХХ ст.) Пов'язаний з першими спробами класифікації та узагальнення матеріалів розкопок курганних могильників. Подальше виділення конкретних послідовних груп поховань, що відображають основні етапи розвитку епохи бронзи, проходило на тлі незначних за масштабами польових досліджень. Третій етап (середина 1920-х – кінець 1940-х рр.) В цілому характеризується незначним накопиченням джерел в ході спорадичних розкопок курганів на індустріальних новобудовах з подальшим загасанням і повним припиненням досліджень до середини 1930-х рр. Четвертий етап (1950-ті – 1960-ті рр.) ознаменувався дослідженням серії поселень у Надазов'ї та на суміжних територіях, незначними розкопками поховальних пам'яток (в основному на території запорізького Надазов'я), а також першими узагальненнями отриманих в ході досліджень матеріалів. Наступний, якісно новий п'ятий етап (1970-ті – 1991 р.) , характеризувався різким збільшенням джерельної бази, представленої, в першу чергу, матеріалами курганних могильників, що досліджувалися в ході новобудовних робіт у зонах меліорації з подальшим осмисленням і всебічним вивченням. Останній, шостий етап (1991 р. – теперішній час), відрізняє спорадичне і незначне накопичення джерел з вивчення поховальних пам'яток зрубної культури Надазов'я, який продовжується і в наші дні.

Дослідницький інтерес до курганних старожитностей Надазов'я має давню традицію. Спочатку він проявлявся у вигляді пошуку скарбів і погоні за стародавніми артефактами. Збереглася численна розрізнена і фрагментарна інформація щодо грабівницьких та аматорських розкопок курганів. Потім вивченням Надазов'я займалися фахівці суміжних професій: геологи, етнографи, географи. Показовими в цьому відношенні дорожні нотатки Й.А. Гільденштедта (1745–1781), природознавця й мандрівника, учасника знаменитих комплексних наукових експедицій Російської академії наук 1768–1774 рр. Восени 1773 року ним були обстежені райони Приазов'я від Міусу до Бердянської коси. Серед численних і різноманітних відомостей дослідник у своєму щоденнику дає опис курганів і курганних груп [Усачук 2003, с. 19].

Перші ж кроки з дослідження курганів Північного Приазов'я, в межах сучасної Запорізької області, було здійснено вихідцями з Німеччини – П.І. Кеппеном (1793-1864) та І. Корнісом (1789–1848). Академік Кеппен продовжував збирати відомості про кургани Запоріжжя, але опубліковані вони були після його смерті – в 1908 році в «Известиях Таврійської ученої архивної комісії» [Репников 1908]. Особливий інтерес представляє його опис відомої Кам'яної Могили біля Мелітополя. Ним же було запропоновано розкопати кілька курганів у Мелітопольському повіті біля річки Токмак [Кеппен 1908]. Сам Кеппен розкопок в Приазов'ї не проводив, але сприяв організації та фінансуванню археологічних розкопок І. Корніса. У 1837 році він на власні гроші розкопав кілька курганів на р. Молочної. Після висвітлення результатів цих робіт



І.С. Забелін

П.І. Кеппенем на одному із засідань Академії наук, остання виділила грошову дотацію на продовження цих робіт. Протягом 1842–1844 років поблизу р. Молочної Корнісом було розкопано 13 курганів. На жаль, опубліковані були тільки матеріали епохи середньовіччя, доля інших невідома [Тощев 2003, с. 7].

Значний слід у вивченні курганних старожитностей Надазов'я залишив І.Є. Забелін (1820–1908). У 1864 році, крім досліджень на Таманському півострові, ним було проведено розвідки курганів на північному узбережжі Азовського моря в межах сучасної Донецької та Запорізької областей [Усачук 2004, с. 11]. Дещо пізніше, на початку 70-х рр. XIX століття, були проведені дослідження курганів у районах будівництва Костянтинівської залізниці. Розкопки вів інженер управління цієї дороги Е.Х. Штіда. Один з досліджених курганів розміщався у верхів'ях р. Кальміус (нині територія м. Донецька) і включав два зрубних поховання в кам'яних скринях [Усачук 2004, с. 13]. Слід відзначити, що методика розкопок відповідала рівню досліджень свого часу (через центр насипу пробивалася одна траншея або колодязь). Не всі знахідки надходили до Імператорської Археологічної комісії, що було характерним для того часу. Комісія віддавала перевагу і приймала тільки «цінні та особливо важливі у науковому відношенні предмети», таким чином, масові матеріали доби бронзи не могли бути представлені до розгляду або просто ігнорувалися. Ця обставина зіграла дуже негативну роль в курганній археології другої половини XIX – початку XX ст. Стан археології розглядуваного періоду характеризують слова М.І. Ростовцева (1870–1952), члена Берлінської та Російської АН, професора Петербурзького університету, що ця наука «... наукових завдань не ставила ..., копали, щоб знайти речі, по можливості золоті ... Результатом була загибель одного пам'ятника за другим ... Головною причиною цього вкрай сумного явища було те, що до пам'яток справжнього інтересу ні на місцях, ні в Петербурзі, ні в суспільстві не було і про їхнє існування негайно після їх відкриття легко, але зате міцно забували» [Тощев 2003, с. 15]. Яскравим підтвердженням цього може слугувати той факт, що багато пам'яток лише в останні десятиліття, а багато хто ще чекають продовження робіт. Протягом XIX століття наукові розкопки курганів межували з майже безконтрольними грабінницькими розкопками, а грань між професійними і любительськими роботами була часто умовною. Це був час накопичення історичних знань, час диференціації наукових та аматорських робіт, час вироблення методик розкопок курганів і розуміння їх значення як археологічного джерела.



М.О. Бранденбург

Від кінця XIX століття починається планомірне вивчення старожитностей Північного Приазов'я. Кургани починають вивчатися як специфічне археологічне джерело, яке дозволило створити внутрішню періодизацію бронзового віку. Роботи проводилися на досить високому для прийнятої тоді методикі розкопок курганів рівні. У 1888–1889 рр. в околицях міста Маріуполя розкопки курганів проводив завідувач Артилерійським історичним музеєм (м. Санкт-Петербург) генерал-майор М.О. Бранденбург (1839–1903). У 1888 році він розкопав курган № 195 (нумерація дана згідно щоденників дослідника) на території м. Маріуполя і № 196 та 197 поблизу села Старий Крим. Наступного року були розкопані кургани вздовж річки Кальчик (№ 199–204) і великий курган, який входив до групи з трьох насипів на правому березі р. Каратиш (№ 205) [Журнал... 1908, с. 178–190; Список... 1988, с. 62; Литвиненко 1999, с. 98]. Всього

було досліджено 18 поховань зрубної культури.

Згадаємо і випадково відкрите 1883 року при земляних роботах у д. Веселі Времівської волості (нині с. Веселе Володарського р-ну Донецької обл.) зрубне поховання у кам'яній скрині з посудиною. У М.О. Бранденбурга цей комплекс позначений як курган № 198 [Журнал... 1908, с. 206]. У 1899 році ним було досліджено курган № 451 у верхів'ях Міусу, поблизу с. Оріхове Картушінської волості Таганрозького округу ОВД (нині с. Оріхове Антрацитського р-ну Луганської обл.). Тут виділяється 3 поховання зрубної культури, зоврема одне в кам'яній скрині, інше поховання супроводжувалося двома посудинами, бронзовими скроневидами підвісками і ножем [Качалова 1974, с. 21].

1888 року в Північному Приазов'ї крім експедиції Н.Є. Бранденбурга працював ще один дослідник – професор Бернського університету Е.Ю. Петрі (1854–1899). Неподалік хутора Піски (сучасне селище Піски Ясинуватського району Донецької області) було досліджено групу з 6 насипів під назвою Рясні Могили. У кургані 1 (А) зафіксовано щонайменше чотири безінвентарних впускних поховання, що ймовірно, відносяться до епохи пізньої бронзи. Не викликає сумніву зрубна приналежність поховання у кам'яній скрині (п. 1) з кургану 3 (С) [Усачук 2004, с. 15].



М.І. Веселовський

З територією досліджуваного регіону пов'язаний і один з періодів діяльності професора Петербурзького університету, співробітника Імператорської археологічної комісії М.І. Веселовського (1848–1918). У 1892 році він прибув до містечка Великий Токмак, щоб дослідити пошкоджені селянами кургани. У ямному кургані № 2 в насипу було виявлено ліпну посудину зрубної культури. Де конкретно перебували ці кургани достеменно не відомо. Веселовського вони мало зацікавили, оскільки містили поховання доби бронзи. Для його звітів типовими є записи такого змісту: «трапляються скорчені та пофарбовані кістяки, завершують розкопки» [Саєнко 2007]. У 1889 році ним же були розкопані під м. Ногайським (сучасний Приморськ) 3 кургани з групи Рясні Могили, в тому ж році під с. Преславою (сучасний Приморський район) було досліджено 1 курган з

двома похованнями епохи бронзи [Тоцев 1997, с. 7].

При підготовці XIII археологічного з'їзду, що проходив у Катеринославі 1905 року, були проведені археологічні розвідки та розкопки на теренах губернії [Засідання 1908, с. 127]. У 1903 році співробітник Донського музею В.А. Харламов (1875–1957) розкопав курган у с. Старобішеве, а в 1904 році – у с. Роздольне Старобішевського району Донецької області [Харламов 1908, с. 235–236]. Тут були відкриті зрубні поховання в кам'яних скринях. У 1904 році приват-доцент Харківського університету Є.П. Трифільєв розкопав 34 кургани вздовж р. Кальміус поблизу сіл Чермалик, Карань, Ласпа, Чердакли та Мала Янісоль. Були досліджені поховання від епохи бронзи до середньовіччя [Трифилев 1907, с. 366–368].

Спробу узагальнення матеріалів доби бронзи з розкопок курганів було зроблено у праці О.А. Спицина (1858–931) «Кургани з пофарбованими кістяками», опублікованій в 11 томі «Записок Російського Археологічного товариства» за 1899 рік [Спицин 1899]. Питанням хронології та класифікації матеріалів бронзового віку було приділено пильну

увагу у працях Д.Я. Самоквасова (1843–1911) [Самоквасов 1892; 1908], О.О. Бобринського (1852–1927) [Бобринский 1901], М.О. Бранденбурга [Бранденбург 1899; Журнал... 1908]. Спроби ці виявилися невдалими, оскільки за основу систематизації бралися поодинокі, випадкові ознаки (наприклад, фарбування вохрою). Натомість, в цілому археологами було покладено початок накопичення значного фонду джерел, що походили з розкопок курганних могильників, які тільки частково змогли використати наступні покоління дослідників.

Початок дійсно науковому дослідженню поховальних пам'яток зрубної культури Надазов'я було покладено розкопками члена Московського Археологічного товариства В.О. Городцова (1860–1945). У 1903 році, слідом за розкопками в басейні Сіверського Дінця, були досліджені кургани у Бахмутському повіті Катеринославської губернії [Городцов 1907]. В результаті тут було розкопано 64 поховання зрубної культури [Усачук 1986, с. 22–23], в тому числі у верхів'ях річки Кальміус – щонайменш 19 комплексів. Головним підсумком цих досліджень стало виділення конкретних послідовних груп поховань, що характеризували основні етапи розвитку бронзового віку зазначеного регіону. В.О. Городцов першим поставив насправді наукову основу розробку періодизації [Городцов 1905; 1907], крім застосування стратиграфічного методу, ним була використана типологія форм поховального обряду та інвентарю [Городцов 1916]. Довголіття городцовської періодизації епохи бронзи, перш за все, зумовило те, що всі три складові (стратиграфія, поховальний обряд та інвентар) не суперечили один одному [Пустовалов 2001, с. 42]. Висновки, зроблені дослідником, на багато десятиліть визначили напрямки у вивченні культур бронзового віку півдня Східної Європи. Попри те, що час вніс до них свої певні корективи, основні положення не втратили свого значення і століття по тому.



В.О. Городцов

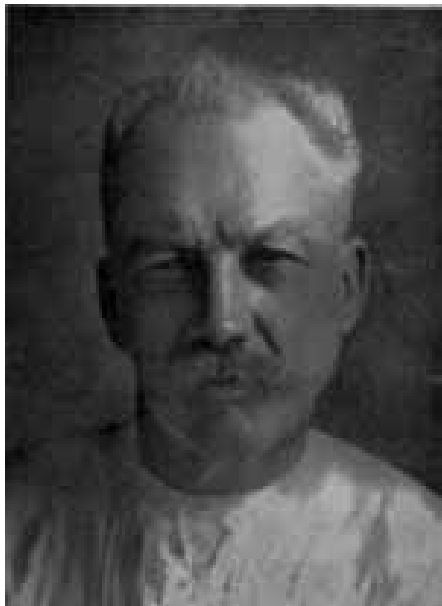
В результаті проведених розкопок було накопичено значну в кількісному відношенні джерельну базу, що характеризує могильники зрубної культури Північного Приазов'я та прилеглих територій. Слід зауважити, що наявні матеріали далеко не рівнозначні за своєю інформативністю, що зумовлено рівнем та якістю розкопок та звітної документації. Переважна частина розкопок кінця XIX – початку XX ст. є доступною лише у вигляді різної повноти письмових описів, мало корисних вивчення питань хронології та матеріальної культури.

У цілому в окреслений період, за винятком польових і теоретичних досліджень В.О. Городцова, в Північному Приазов'ї відбувалося лише незначне накопичення джерел в ході спорадичних розкопок курганів. Всі ці роботи відрізнялися досить низьким, з позицій сьогодення, рівнем методики розкопок і фіксації матеріалів. Зазвичай розкопки здійснювалися траншеями або колодязями, які розкривали лише центр насипу. Тільки в Донецькій області нараховується близько 175 об'єктів, які були розкопані в XIX – першій половині XX ст. подібним способом [Дегерменджі 2004, с. 3]. Такі кургани не можуть вважатися повністю дослідженими, оскільки розкопкам піддавалася лише центральна частина кургану, тоді як його поли, де могло міститися чимало поховань, залишалися не розкопаними. Графічна фіксація об'єктів часто зовсім відсутня або представляла собою схематичні рисунки. Значна частина здобутих матеріалів розрізнена або зовсім втрачена. Рівень звітної документації також залишався досить низьким. Повністю відсутні публікації матеріалів. За таких обставин зрубна

культура Північного Приазов'я та прилеглих територій залишалася представленою в основному матеріалами розкопок В.О. Городцова, виданими на початку ХХ століття.

Наступний етап у вивченні зрубних старожитностей Надазов'я тісно пов'язаний з іменами М.О. Макаренка, В.М. Євсєєва, М.О. Міллера і П.М. Пиневи́ча. Розкопки курганів в першій половині ХХ сторіччя на території Донецького Приазов'я, що дали, у тому числі і матеріали зрубної культури, проводилися в кінці 1920-х – початку 1930-х років. На Міуському півострові старожитності зрубної культури були виявлені під час розкопок на Золотий косі в 1927 році [Міллер 1935, с. 120]. У тому ж році М.О. Міллером на Міуському півострові були розвідані перші поселенські пам'ятки доби пізньої бронзи. Сліди «архаїчної культури» знайдені на Петрушиной і Золотій косі, в гирлі Міуського лиману [Міллер 1928].

П.М. Пиневи́ч, завідувач історико-археологічним відділом Маріупольського музею, в 1924 році провів розвідку в верхів'ях р. Кальміус, в 1926 обстежив берега річок Кальчик і Каратиш. У 1927 році він розкопав 6 курганів біля с. Чермалик та 5 у м. Маріуполі [Пиневи́ч 1927]. Тут також були досліджені поховання від енеоліту до епохи середньовіччя, в тому числі і зрубні [Косиков 1998, с. 6]. У 1928 році в кургані в районі будівництва електростанції заводу ім. Ілліча (м. Маріуполь) в кургані № 1 було досліджено 4 зрубних поховання, в тому числі поховання 1, вчинене за обрядом кремації. Тут похоронне багаття було розведено у самій могильній ямі, тіло повністю не згоріло, і навколо нього залишився товстий горілий шар [Пиневи́ч 1928, с. IX]. На жаль, археологічні колекції П.М. Пиневи́ча роз'єднані, частково депаспортизовані. Ще в 1930-ті роки найбільш цікаві експонати були передані на зберігання до музеїв Ленінграда і Москви. У 1956 році частину матеріалів передали до фондів Донецького обласного краєзнавчого музею [Косиков 1998, с.13].



М.О. Макаренко

На початку 1930-х років нечисленні дослідження проводилися в південно-західній частині Донецького кряжу (верхів'я р. Кальміус, басейн Азовського моря), недалеко від м. Сталіно (в межах нинішнього м. Донецька). У ході цих робіт в 1930 році професором Київського університету, членом Всеукраїнської академії наук (ВУАН) та Всеукраїнської археологічної комісії (ВУАК) М.О. Макаренком були проведені розкопки кургану біля селища азотного заводу на правому березі р. Кальміус, що містив не менше чотирьох поховань зрубного часу [Косиков 1999, с. 274–276]. Потім дослідження були продовжені спільно з В.М. Євсєєвим в районі Гладківських рудників, де в 3 курганах було виявлено 8 зрубних поховань (1931, 1932, 1951 рр.) [Кучугура 2007, с. 75; Усачук 1991, с. 46–48]. У села Григорівка (1932 р.) в 13 курганах було досліджено не менше 35 поховань зрубної культури [Усачук 1993, с. 46–52]. Слід зауважити, що наукові звіти по всіх цих розкопках відсутні, є лише фрагменти польової документації, фотографії, поодинокі знахідки, що зберігаються у фондах Донецького обласного краєзнавчого музею.

У 1931 році в гирлі р. Кальміус, на лівому березі недалеко від балки Бузинної (зараз цей майданчик займає завод «Азовсталь» у м. Маріуполі) була досліджена курганна група «Б», що складалася з п'яти насипів. У найбільшому кургані № 1 енеолітичного часу було виявлено 11 поховань зрубної культури. В інших курганах було вивчено не менше 14 поховань, у тому числі в чотирьох курганах знайдено

10 посудин зрубної культури [Кучугура 2007, с. 77]. У групі «В», що складалася з семи насипів, було виявлено 34 поховання зрубної культури, причому, 18 з них були скоєні в кургані № 2, а 12 в кургані № 6 [Усачук 1990, с. 115–116]. Протягом польових сезонів 1932–1933 рр., за деякими даними, дослідження в цьому районі були продовжені [Макаренко 1933, с. 6, 122].

Підводячи підсумки діяльності М.О. Макаренка в Маріуполі та його околицях, можна стверджувати, що дослідження його викликали величезний інтерес наукової громадськості до Надазов'я. Колекція старожитностей Маріупольського музею на основі знахідок М.О. Макаренка значно збільшилася, ці матеріали експонуються і сьогодні. Крім того, В.М. Євсєєвим в 1935 році були проведені дослідження трьох насипів з курганної групи, котра перебувала на гребенях балки правого берега р. Кринки. У цьому ж році був розкопаний курган на протилежному березі біля с. Благодатне (Амвросіївського р-ну Донецької обл.). У кожному кургані було виявлено від одного до двох поховань. Всі вони однотипні, в їх спорудженні широко використані конструкції з каменю – пакети, застави, перекриття, кромлехи. Принаймні, шість поховань можна віднести до зрубної культури [Усачук 1994, с. 99]. Таким чином, за неповне десятиліття в басейнах річок Кальміусу і Міусу в Надазов'ї було розкопано не менше 47 курганів, які містили не менше 111 поховань зрубної культури доби пізньої бронзи.

У 30–40 рр. ХХ ст. археологічні дослідження майже повністю припиняються, що пов'язано із загальним важким станом у країні, що призвело до загибелі, як дослідників, так і більшості створених і в масі неопублікованих колекцій. У повоєнні десятиліття польова археологія переживала період спаду, особливо це стосується вивчення пам'яток бронзового століття.

У цілому, з часу польових і теоретичних досліджень В.О. Городцова до кінця 1950-х рр. в Приазов'ї відбувалося лише незначне накопичення джерел в ході спорадичних розкопок курганів. Слід зазначити, що всі ці роботи відрізнялися досить низьким, з позицій сьогодення, рівнем методики розкопок і фіксації матеріалів. За рідкісним винятком розкопки здійснювалися траншеями або колодязями, захоплювали лише центр насипу. За підрахунками, тільки в Донецькій області налічується близько 175 об'єктів, які були розкопані в ХІХ – першій половині ХХ ст. способом колодязя або траншеї [Дегерменджи 2004, с. 3].

Такі кургани не можуть вважатися повністю дослідженими. Як встановлено в наш час, вищезазначеними методами була досліджена лише центральна частина кургану. Графічна фіксація об'єктів найчастіше зовсім була відсутня або представляла собою схематичні начерки. Велика частина добутих матеріалів розрізнена або зовсім втрачена. У 1930–1950 роки застосовувалася методика розтину розкопом всієї або майже всієї підкурганної площі. Однак стратиграфічна фіксація насипу кургану як і раніше не велася. Рівень звітної документації також залишався досить низьким, хоча значно активніше став застосовуватися метод фотофіксації. Повністю були відсутні публікації матеріалів.

Наступний етап (початок 50-х – кінець 60-х рр. ХХ ст.) можна вважати початком нового періоду у вивченні зрубних старожитностей. Етап характеризується дослідженням серії поселень у Надазов'ї та на суміжних територіях [Огульчанский 1950; Шапошникова 1967 та ін.] і першими узагальненнями отриманих матеріалів [Кривцова-Гракова 1955; Лесков А.М. 1967], що супроводжувалися незначними розкопками поховальних пам'яток.

У післявоєнні роки в Запорізькому Надазов'ї були проведені дослідження у зв'язку з планами будівництва великого водосховища на річковій системі Молочна-Чингул, яке мало затопити досить велику площу, в тому числі і Кам'яну Могилу під Мелітополем. Проект надалі, на щастя, не був реалізований. Протягом польових сезонів

1951–52 рр. тут працювала Молочанська експедиція ІА АН УРСР під загальним керівництвом О.І. Тереножкіна. Досліджувалися кургани, які потрапляли в зону затоплення уздовж лівого низького берега Чингул-Молочної від с. Садового до с. Терпіння. Всього за два польових сезони було розкопано 83 кургани, з яких 24 насипи містили не менше 90 поховань зрубної культури. Слід зазначити, що розкопки проводилися без використання техніки, що негативно позначилося не тільки на масштабах земляних робіт, але і на повноті дослідження пам'яток. Якщо невеликі кургани (діаметром до 20 м) вдавалося дослідити на знесення, то великі насипи розкопувалися далеко не повністю. У таких випадках залишалися недослідженими підлоги курганів, які могли містити окремі впускні поховання [Тереножкін 1960. с. 5].

З початку 70-х рр. ХХ ст. у вивченні зрубних поховальних пам'яток розпочався якісно новий етап, що характеризувався різким збільшенням джерельної бази, представленої, в першу чергу, матеріалами курганних могильників, що досліджувалися в ході новобудовних робіт у зонах меліорації. На території Донецького Кряжу і в Донецькому Надазов'ї зосередила свої роботи Сіверсько-Донецька експедиція ІА АН УРСР. Протягом десятиліття були розкопані десятки курганів, в яких досліджено сотні поховань від пізнього енеоліту до пізнього середньовіччя, пройдено розвідувальними маршрутами сотні кілометрів, в ході яких виявлено чимало інших пам'яток, від стоянок пізньопалеолітичного часу до кочовищ епохи середньовіччя. Протягом трьох польових сезонів (1976–1978 рр.) в Надазов'ї проводили свої дослідження загопи Другої Сіверсько-Донецької (1976) і Донецької (1977–1978) археологічних експедицій ІА АН УРСР під керівництвом С.Н. Братченко. За три роки робіт в Донецькому Надазов'ї було досліджено не менше 34 поховань зрубної культури [Братченко 1977; 1979; 1997]. У 1975 р. в межах Донецького Кряжу на кордоні з зоною Надазовських степів проводив свої дослідження Астахівській загін Сіверсько-Донецької експедиції [Евдокимов 1992]. Всього за 11 років роботи експедиціями під загальним керівництвом С.Н. Братченка і В.М. Даниленка в межах верхів'їв річок басейну Азовського моря був здобутий величезний і цікавий матеріал з курганних могильників епохи бронзи, в тому числі зрубної культури. У загальній складності було розкопано в 21 могильнику близько 150 поховань зрубної культури, що походять з 48 курганів.

Починаючи з 1983 р. в запорізькому Приазов'ї, проводила своє дослідження Приазовська новобудовна експедиція ІА АН УРСР під керівництвом Ю.В. Болтрика. Був здобутий значний і цінний матеріал з курганних могильників епохи бронзи, в тому числі і зрубної культури. У межах Донецької області курганні могильники Надазов'я почали активно досліджуватися незабаром після створення новобудовної експедиції Донецького держуніверситету. Всього до кінця ХХ ст. співробітниками археологічної експедиції ДонДУ на півдні Донецької області було досліджено в 110 курганах близько 400 поховань зрубної культури, що походять з 50 різних могильників. Слід зазначити, що після згортання масштабних досліджень в останнє десятиліття минулого століття була значно активізована робота по введенню в науковий обіг матеріалів з університетських розкопок. В результаті виконаної роботи з'явився ряд збірників та окремих статей з розгорнутою публікацією курганних могильників Донецької області, в тому числі, що містять поховання зрубної культури, досліджені у Надазов'ї.

У 1972 році при історичному факультеті Ростовського університету була створена археологічна лабораторія. Одним з перших районів, де розгорнулися розкопки цієї експедиції, став Міуський півострів, розташований в північно-східній частині Надазов'я. За сезони 1974–79 рр. тут були розвідані і розкопані десятки курганів різних епох, в тому числі досліджено в 20 курганах 122 поховання зрубної культури [Ильюков 1988]. Крім великих новобудовних експедицій, в 1970–1990-ті роки в Надазов'ї проводила розкопки експедиція Донецького обласного краєзнавчого музею. Загін під керівництвом О.Я. Привалової в басейні р. Кальміус дослідив в 18 курганах не менше

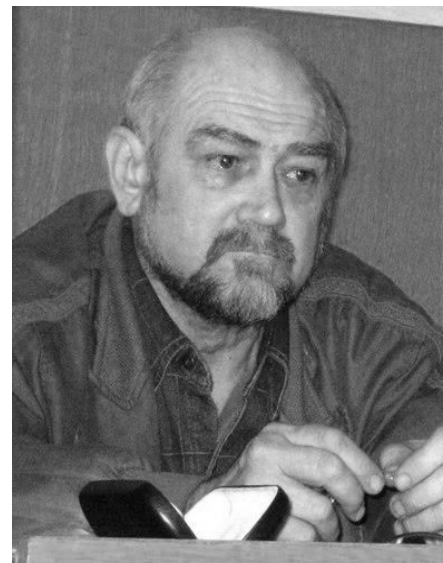
40 поховань зрубної культури. Слід зазначити, що видобутий значний фонд джерел для вивчення зрубної культури Надазов'я, з часом практично повністю був введений в науковий обіг [Привалова 1976; 1977; 1978; 1980; 1988; 1999; 2001; 2004]. Цією ж експедицією на берегах річок Калка, Мокра Волноваха і Суха Волноваха (басейн р. Кальміус) в 1970-ті – 80-ті роки було відкрито близько 60 поселень зрубної культури та розкопано три ґрунтових могильника [Список... 1988].

У 1975 році в басейні р. Кальміус працював ще один загін ДОКМ під керівництвом Н.П. Зарайської. Тут було досліджено в 5 курганах 7 зрубних поховань [Зарайская 1976, с. 326; 1992, с. 16–17]. У 1970-і роки в заплаві лівого берега р. Молочної невеликі роботи також проводила експедиція Мелітопольського краєзнавчого музею під керівництвом Б.Д. Михайлова [Михайлов 1976, с. 363–364]. Створений в 1981 р. М.Л. Швецовим гурток юних археологів при Донецькій обласній станції юних туристів розкопав групу курганів, де було досліджено 6 поховань зрубної культури [Швецов 1982; 2004]. Поповненню фонду джерел зрубної культури сприяли роботи Новоазовської експедиції Донецького Палацу піонерів і школярів під керівництвом В.М. Горбова і А.М. Усачука. За кілька польових сезонів на узбережжі Азовського моря ними було досліджено в 4 курганах 20 поховань [Горбов 1987; 2011].

У 1988 році при Таганрозькому державному музею-заповіднику було створено відділ польових археологічних досліджень. У тому ж році на території Матвеева-Курганського району Ростовської області в гирлі р. Кам'янки (ліва притока р. Міус) в 5 курганах було досліджено 30 поховань зрубної культури [Ларенок, 1993]. Значно був поповнений фонд джерел в результаті досліджень Таганрозької археологічної експедиції і Недвіговського загону Археологічного науково-дослідного бюро в ростовському Надазов'ї [Каталог... 1998]. Невеликі дослідження на території запорізького Надазов'я, але що дали цікавий матеріал зрубної культури, проводила археологічна експедиція Запорізького краєзнавчого музею. У польовий сезон 1988 року в басейні р. Мала Токмачка було розкопано 26 поховань в 13 курганах [Плешивенко 1993, с. 128–156; 1995, с. 143–159].

Варто особливо відзначити дослідження експедиції «Єврика» під керівництвом В.Ф. Клименка, яка впродовж ряду років розкопувала кургани зрубної культури в районі м. Єнакієве (верхів'я р. Кринки) і на півдні Донецької області. Примітно, що буквально всі ці дослідження знайшли відображення не тільки у вигляді коротких повідомлень в щорічниках «Археологические открытия», але також у тезах конференцій і розгорнутих публікаціях [Клименко 1991; 1994; 1998 т ін.]. Таким чином, за два з лишком десятиліття досліджень були отримані матеріали по 47 курганах зрубної культури з 21 могильника, що містили не менше 80 поховань.

З 1984 р. в Надазов'ї під керівництвом В.К. Кульбаки починає свою роботу Жданівська (Маріупольська) археологічна експедиція. З 1988 р. ця експедиція продовжила свої дослідження при Лабораторії охоронних досліджень пам'яток археології Українського Фонду культури. Були проведені охоронні розкопки курганів в південних р-нах Донецької області та у м. Маріуполі. Всього з 1984 по 1993 рр. Маріупольською експедицією було розкопано в Надазов'ї близько 70 поховань зрубної культури. На жаль, велика частина матеріалів, за рідкісним винятком [Кульбака 1993, с. 57–58; 2002, с. 52; 2009, с. 136–141; Забавин 2010, с. 174–184; 2011а, с. 161–170], досі не



В.К. Кульбака

знайшла належного відображення в літературі.

Для сучасного періоду властиво різке скорочення обсягу польових робіт, але незначне накопичення джерел з вивчення поховальних пам'яток зрубної культури Надазов'я продовжується і в наші дні. Завдяки роботам експедиції Запорізького краєзнавчого музею, що проводила в 1990-х роках дослідження на сході області, був отриманий невеликий за обсягом, але цікавий матеріал, що значно розширює джерельну базу зрубної культури. Всього за п'ять польових сезонів у східній частині Запорізької області експедицією було розкопано в 20 курганах не менше 70 поховань зрубної культури [Самар 2002; 2005].

У польовий сезон 1998 р. в басейнах річок Мокрий Єланчик і Міус на території сучасної Ростовської обл. комплексна експедиція Обласної інспекції з охорони та експлуатації пам'яток історії та культури і Археологічного науково-дослідного бюро вивчила в 5 курганах чотирьох різних могильників 12 поховань [Потапов 2005]. У цьому ж році експедицією Маріупольського гуманітарного інституту (зараз Маріупольський державний університет) під керівництвом В.К. Кульбаки на східній околиці м. Маріуполя було розкопано ще два кургани, що містили 8 поховань зрубного часу [Кульбака 1998; Забавин 2011а]. У 2005–2006 рр., експедицією ДОКМ був досліджений курганний могильник на західній околиці м. Маріуполя, що також містив поховання зрубної культури [Усачук 2007, с. 388–395.]. У наступному році експедицією Охоронної археологічної служби України на території аеропорту м. Донецька був розкопаний курган зрубної культури з двома соціально неординарними похованнями [Усачук 2010, с. 185–202]. У 2011 р. Археологічною експедицією Маріупольського державного університету було проведено дослідження зруйнованого кургану зрубної культури в Новоазовському р-ні Донецької обл. [Забавин 2012, с. 210–211]. У тому ж році навчальною археологічною лабораторією Бердянського державного педагогічного університету були проведені науково-рятувальні роботи в Бердянському районі Запорізької області, де в зруйнованому кургані було досліджено одне поховання зрубної культури [Папанова 2012].

Слід зауважити, що наявні матеріали далеко не рівнозначні за своєю інформативністю, що зумовлено рівнем і якістю розкопок та звітної документації. Переважна частина розкопок кінця XIX – початку XX ст. доступна лише у вигляді різної повноти письмових описів і розрізаних документів. Всі ці роботи відрізнялися досить низьким, з позицій сьогодення, рівнем методики розкопок і фіксації матеріалів. Матеріали, отримані в ході польових новобудовних досліджень останніх десятиліть XX ст., в більшості своїй вигідно відрізнялися досконалістю методики розкопок, рівнем фіксації, високою якістю польової та звітної документації.

Досить важливою проблемою і донині є також той факт, що значний фонд матеріалів новобудовних експедицій по проблематиці, що цікавить нас, досі не введений в науковий обіг. За нашими підрахунками, на сьогоднішній день тільки дещо більше ніж 50 % масиву поховальних пам'яток зрубної культури, дослідженого в Надазов'ї, знайшло своє відображення в розгорнутих публікаціях. Інша частина матеріалів доступна або в наукових звітах різної схоронності та якості, або у вигляді коротких повідомлень в щорічниках «Археологічні відкриття» і тезах конференцій.

У результаті досліджень до теперішнього часу накопичена значна в кількісному і якісному відношенні джерельна база, що характеризує могильники зрубної культури Надазов'я та прилеглих територій. Вже в результаті попереднього аналізу можна говорити про деякі регіональні відмінності та особливості в характеристиках курганної архітектури, планіграфії, поховальних споруд і пов'язаного з ними комплексу ідеологічних поглядів.

Список використаної літератури

1. Бобринский А. А. Курганы и случайные находки близ местечка Смела / А. А. Бобринский. – СПб., 1901. – Т. 3. – 174 с.
2. Бранденбург Н.Е. Об аборигенах Киевского края / Н.Е. Бранденбург // Труды XI Археологического съезда. – М., 1899. – Т. I. – С. 155–169.
3. Братченко С. Н. Исследования в Северо-Восточном Приазовье / [С. Н. Братченко, И.А. Писларий, Я.П. Гершкович и др.] // АО 1976 года. – М. : Наука, 1977. – С. 272–273.
4. Братченко С. Н. Раскопки курганов в Северо-Восточном Приазовье / [С. Н. Братченко, Я.П. Гершкович и др.] // АО 1978 года. – М. : Наука, 1979. – С. 308–309.
5. Братченко С. Н. Курганы у сел Песчаное и Раздольное в Приазовье / С. Н. Братченко // ДАС. – Донецк, 1997. – № 7. – С. 116–129.
6. Горбов В. Н. Охранные исследования в Приазовье / В. Н. Горбов, А.Н. Усачук // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. – Донецк, 1987. – С. 64–67.
7. Горбов В. Н. Курган бронзового века в Северо-Восточном Приазовье / В. Н. Горбов, А.Н. Усачук // Археологический альманах. – Донецк : Донбасс, 2011. – № 25. – С. 46–70.
8. Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 г. / В. А. Городцов // Труды XII Археологического съезда. – М., 1905. – Т. I. – С. 174–225.
9. Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 г. / В. А. Городцов // Труды XIII Археологического съезда. – М., 1907. – Т. I. – С. 211–285.
10. Городцов В. А. Культуры бронзовой эпохи в Средней России / В. А. Городцов. – М., 1916. – 106 с.
11. Дегерменджи С. М. Курганы Донеччини: загальний стан, проблеми обліку та охорони / С. М. Дегерменджи // Археологический альманах. – Донецк, 2004. – № 14. – С. 3–12.
12. Евдокимов Г.Л. Погребения эпохи поздней бронзы Астаховского могильника / Г.Л. Евдокимов. – К., 1992. – 45 с.
13. Журнал раскопок Н.Е. Бранденбурга 1888–1902 гг. – СПб. : Т-во Р. Голике и А. Вильборг, 1908. – 222 с.
14. Забавин В. О. Погребения срубной культуры длинного кургана у села Орловское (из раскопок В.К. Кульбаки) / В. О. Забавин // ДАЗ. – 2009/2010. – Донецк : Вид-во ДонНУ, 2010. – № 13/14. – С. 174–184.
15. Забавин В. О. Курганный могильник срубной культуры у восточной окраины г. Мариуполя / В. О. Забавин // Донецкий археологический сборник. – 2011а. – № 15. – С. 161–170.
16. Забавин В.О. Дослідження кургану зрубної культури в урочищі Гайдамацький Кут (Північно-Східне Приазов'я) / В. О. Забавин, С. Г. Небрат // Археологічні дослідження в Україні в 2011 р. – К. : ІА НАН України, 2012. – С. 210–211.
17. Зарайская Н. П. Раскопки в Донецкой области / Н. П. Зарайская, С. К. Стороженко, М. Л. Швецов // АО 1975 года. – М. : Наука, 1976. – С. 326.
18. Зарайская Н. П. Курганы у поселка Гусельск / Н. П. Зарайская, В.А. Косиков // Археологический вестник. – Запорожье, 1992. – № 3.– С. 16–17.
19. Заседания Московского предварительного комитета XIII археологического съезда // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе. – М., 1908. – Т. 2. – С. 121–142.

20. Ильюков Л.С. Курганы Миусского полуострова / Л. С. Ильюков, Л. М. Казакова. – Ростов : Изд-во Ростовского ун-та, 1988 – 168 с.
21. Каталог. Курганы Северо-Восточного Приазовья / В. А. Ларенок // Материалы и исследования Таганрогской археологической экспедиции. – Ростов-н/Д., 1998. – Вып. 3. – 257 с.
22. Качалова Н. К. Эрмитажная коллекция Н.Е. Бранденбурга / Н. К. Качалова // САИ. – М. : Наука, 1974. – Вып. В 4-12. – 56 с.
23. Кеппен П. И. О курганах. Предварительное разыскивание / П. И. Кеппен // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1908. – Т. 42. – С. 1–41.
24. Клименко В. Ф. Памятники срубной культуры в Северном Приазовье / В. Ф. Клименко, В.И. Цымбал // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V в. н.э.). – К., 1991. – С. 120–121.
25. Клименко В. Ф. Курганные древности Центрального Донбасса / В. Ф. Клименко, А.Н. Усачук, В.И. Цымбал. – Донецк, 1994. – 127 с.
26. Клименко В. Ф. Курганы юга Донетчины / В. Ф. Клименко. – Енакиев, 1998. – 220 с.
27. Косиков В. А. Мариупольский краевед Петр Митрофанович Пиневиц / В. А. Косиков, Р. П. Божко // ДАС. – Донецк, 1998. – № 8. – С. 5–14.
28. Косиков В. А. Новые документы о пребывании М.О. Макаренко в Донбассе / В. А. Косиков // Новые страницы истории Донбасса. – Донецк, 1999. – Кн. 7. – С. 274–276.
29. Кривцова-Гракова О.А. Степное Поволжье и Причерноморье в позднем бронзовом веке / О. А. Кривцова-Гракова // МИА. – 1955. – Вып. 46. – 167 с.
30. Кульбака В.К. Исследования Мариупольской экспедиции / В. К. Кульбака, И. И. Гнатко // АДУ 1991 р. – Луцьк, 1993. – С. 57–58.
31. Кульбака В.К. Давні індоєвропейці України в світлі новітніх археологічних досліджень / В. К. Кульбака, В. Качур. – Маріуполь, 2002 – 206 с.
32. Кульбака В.К. Курган срубной культуры у с. Коминтерново / В. К. Кульбака, В. О. Забавин, С. Г. Небрат // Гілея. – К., 2009. – Вип. 29. – С. 136–141.
33. Кучугура Л. І. Дослідження видатного українського археолога Н.О. Макаренка в м. Маріуполь у 1930–1933 роках / Л.І.Кучугура // Праці науково-дослідного інституту пам'ятко охоронних досліджень. – К. : АртЕк, 2007. – Вип. 2. – С. 71–86.
34. Ларенок В.А. Курганы у с. Рясное (Матвеево-Курганский район, Ростовская обл., раскопки 1988 г.) / В. А. Ларенок, П.А. Ларенок // Материалы и исследования Таганрогской археологической экспедиции.– Ростов-н/Д. : Гэфест, 1993. – Вып. I. – 64 с.
35. Лесков А.М. Раскопки курганов на юге Херсонщины и некоторые вопросы истории племен бронзового века Северного Причерноморья / А. М. Лесков // Памятники эпохи бронзы юга европейской части СССР. – К. : Наук. думка, 1967. – С. 7–19.
36. Литвиненко Р.А. К истории исследования курганных могильников в окрестностях каменных могил / Р. А. Литвиненко // Древности Северо-Восточного Приазовья. – Донецк, 1999. – С. 98–101.
37. Макаренко М.О. Маріупольський могильник / М. О. Макаренко. – К. : Вид-во ВУАН, 1933. – 151 с.
38. Миллер М. А. Керамика древних поселений Приазовья / М. А. Миллер // ЗСККОАИЭ. – Вып. 3/4. – Ростов н/Д., 1928.
39. Миллер М. А. К вопросу о развитии хозяйственных форм доклассового общества Нижнего Дона / М. А. Миллер, Б. В. Лунин // Советское краеведение в Азово-Черноморском крае. – Ростов н/Д, 1935. – Вып. 3.

40. Михайлов Б.Д. Работы Мелитопольского краеведческого музея / Б. Д. Михайлов // АО 1975 года. – М. : Наука, 1976. – С. 363–364.
41. Огульчанский О.Я. Археологічні пам'ятки Північного Приазов'я: (за матеріалами досліджень 1938 – 1948) / О.Я. Огульчанский // Археологія. – К., 1950. – Т. 4. – С. 132–140.
42. Папанова В.А. Підсумки польової розвідки та науково-рятивних робіт у Бердянському р-ні Запорізької обл. / В. А. Папанова // Археологічні дослідження в Україні в 2011 р. – К. : ІА НАН України, 2012. – С. 232.
43. Пиневи́ч П. М. Отчет об археологических раскопках в Мариупольской округе, произведенных в 1927 году / П. М. Пиневи́ч // Ф. МКМ, № 6937-К.
44. Пиневи́ч П.М. Археологические обследования на Мариупольщине и археологические раскопки 1928 г. // НА ІА НАН України, ф. ВУАК, № 202/26.
45. Плешивенко А. Г. Могильник кургана «Бабакова Могила» из Северного Приазовья / А. Г. Плешивенко // ДСПК. – Запорожье, 1993. – № 4.– С. 128–156.
46. Плешивенко А. Г. Курганный могильник у с. Конские раздоры / А. Г. Плешивенко // ДСПК. – Запорожье, 1995. – № 5.– С. 143–159.
47. Потапов В. В. Раскопки курганов на правом берегу р. Миус / В. В. Потапов. // Труды АНИБ. – Ростов-н/Д., 2005. – Т. 2. – С. 78–107.
48. Привалова О. Я. Работы Донецкого краеведческого музея / О. Я. Привалова // АО 1975 года. – М. : Наука, 1976. – С. 380.
49. Привалова О. Я Исследования курганов на территории Донецкой области / О. Я. Привалова, А.И. Привалов // АО 1976 года. – М. : Наука, 1977. – С. 355–356.
50. Привалова О. Я Работы Донецкого краеведческого музея / О. Я. Привалова, А.И. Привалов, Н.П. Зарайская, В.Г. Хомутов // АО 1977 года. – М. : Наука, 1978. – С. 375.
51. Привалова О. Я Раскопки курганов в бассейне р. Кальмиус / О. Я. Привалова, А.И. Привалов // АО 1979 года. – М. : Наука, 1980. – С. 325–326.
52. Привалова О.Я. Грунтовые могильники срубной культуры на Донетчине / О. Я. Привалова // Актуальные проблемы охраны и исследований археологических памятников в Центральном Донбассе. – Перевальск, 1988. – С. 24–26.
53. Привалова О. Я Срубные погребения Николаевского могильника в бассейне Кальмиуса / О. Я. Привалова // Древности Северо-Восточного Приазовья. – Донецк, 1999. – С. 8–97.
54. Привалова О. Я Раннесрубный могильник Малый Кут в Северном Приазовье / О. Я. Привалова // Археологический альманах. – Донецк, 2001. – № 10. – С. 145–154.
55. Привалова О. Я Курганы бассейна Мокрой Волновахи (Северо-Восточное Приазовье) / О. Я. Привалова // Археологический альманах.– Донецк, 2004. – № 14. – С. 153–177.
56. Пустовалов С. Ж. Наследие В.А.Городцова и современные проблемы периодизации памятников степной бронзы / С.Ж. Пустовалов // Бронзовый век Восточной Европы: Характеристика культур, хронология и периодизация : материалы междунар. науч. конф. «К столетию периодизации В.А. Городцова бронзового века южной половины Восточной Европы». – Самара : НТЦ. – 2001. – С. 42–50.
57. Репников Н. И. Список курганов, составленный академиком Кеппеном / Н. И. Репников // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1908. – Т. 42. – С. 42–55.
58. Самар В. А. К истории изучения Северного Приазовья – Лукоморья (10 лет Восточной археологической экспедиции) / В. А. Самар, А. Л. Антонов // Музейный вісник. – Запоріжжя, 2002. – Вип. 2. – С. 77–85.

59. Самар В. А. История изучения памятников археологии на востоке Запорожской области (Северное Приазовье – Лукоморье) / В. А. Самар // Музейный вестник. – Запоріжжя, 2005. – Вип. 5. – С. 3–31.
60. Самоквасов Д. Я. Основания хронологической классификации и каталог коллекций древностей / Д. Я. Самоквасов. – Варшава, 1892. – 101 с.
61. Самоквасов Д. Я. Могилы Русской Земли / Д. Я. Самоквасов. – М., 1908. – 271 с.
62. Сасенко В. Н. Токмаччина в історії євразійських степів / В. Н. Саєнко. – Токмак, 2007. – 180 с.
63. Список памятников археологии Украины. Донецкая область / О. Я. Привалова, А.И. Привалов. – К. : УООП, 1988. – 110 с.
64. Спицин А. А. Курганы с окрашенными костяками / А. А. Спицин // Записки Российского Археологического Общества. – СПб., 1899. – Т. 11, вып. 1/2. – С. 3–97.
65. Тереножкін О. І. Кургани в долині р. Молочної / О. І. Тереножкін // АП. – К., 1960. – Т. 8. – С. 3–16.
66. Тощев Г. Н. Развитие археологии в Запорожском крае (17 – первая треть 20 в.) / Г. Н. Тощев. – Запорожье, 1997. – 14 с.
67. Тощев Г. Н. Древности Запорожского края. (Материалы к Своду памятников истории и культуры) / Г. Н. Тощев, М. В. Ельников, О. В. Дровосекова. – Запорожье, 2003. – 124 с.
68. Трифилев Е. П. Археологическая экскурсия по течению р.р. Кальмиуса и Кальчика в пределах Мариупольского уезда Екатеринославской губернии летом 1904 г. / Е. П. Трифилев // Труды XIII Археологического съезда. – М., 1907. – Т. I. – С. 366–368.
69. Усачук А. Н. О культурной принадлежности некоторых погребений из раскопок В.А. Городцова в Донбассе / А. Н. Усачук // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. – Донецк, 1986. – С. 22–23.
70. Усачук А. Н. Н.Е. Макаренко: срубные материалы / А. Н. Усачук // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. – Луганск, 1990. – С. 115–116.
71. Усачук А. Н. Исследование курганов срубного времени (по материалам архива и фондов Донецкого краеведческого музея) / А. Н. Усачук // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею. – Полтава, 1991. – Ч. 2. – С. 46–48.
72. Усачук А. Н. Раскопки Н.Е. Макаренко и В.М. Евсеева на территории Донецка / А. Н. Усачук // ДАС. – Донецк, 1993. – № 3. – С. 46–52.
73. Усачук А. Н. Исследования В.М. Евсеева в восточных районах Донецкой области / А. Н. Усачук // ДАС. – Донецк, 1994. – № 5. – С. 97–104.
74. Усачук А. Н. Курганы Донбасса в народном восприятии и научной практике (до начала XX века): мифы и реальность / А. Н. Усачук, Ю.Б. Полидович, А.В. Колесник // Археологический альманах. – Донецк, 2004. – № 14. – С. 13–55.
75. Усачук А. Н. Очерк истории изучения курганов Донбасса в XVIII–XIX веках / А. Н. Усачук А.В. Колесник // Літопис Донбасу. – Донецьк, 2004а. – № 12. – С. 5–29.
76. Усачук А.М. Розкопки кургану на околиці м. Маріуполя (Північно-Східне Приазов'я) / А.М. Усачук, В.В. Циміданов, В.А. Подобід, Р.О. Литвиненко // АДУ в 2005 – 2007 рр. – К. ; Запоріжжя, 2007. – С. 388–395.
77. Усачук А. Н. Раскопки кургана срубной культуры на территории аэропорта города Донецка / А. Н. Усачук, В.А. Подобед, Ю.Б. Полидович, В.В. Цимиданов // ДАЗ. – 2009/2010. – Донецьк : Вид-во ДонНУ, 2010. – № 13/14. – С. 185–202.
78. Харламов В.А. Раскопки на берегах р. Кальмиуса и в области Войска Донского / В.А. Харламов // Труды XIII Археологического съезда. – М., 1908. – Т. 2. – С. 235–236.

79. Шапошникова О.Г. Некоторые итоги исследования многослойного поселения у с. Раздольное / О.Г. Шапошникова // Археологические исследования на Украине 1965–1966 гг. – К., 1967. – Вып. I. – С. 87–90.

80. Швецов М.Л. Исследование курганного могильника у д. Самойлово / М. Л. Швецов // АО-1981. – М. : Наука, 1982. – С. 332.

81. Швецов М.Л. Курганы у с. Самойлово (басейн Грузского Еланчика, Северо-Восточное Приазовье) / М.Л. Швецов // Археологический альманах. – Донецк, 2004. – № 14. – С. 233–259.

Стаття надійшла до редакції: 10.09.2012.

V. Zabavin

HISTORY OF RESEARCHING BURIAL SITES OF THE UPPER AZOV «SRUBNA» CULTURE

One can determine five stages in the history of researching the burial sites of the Upper Azov «srubna» culture. The first stage (until the early 20th century) is characterized by primary studies of the Upper Azov Area carried out by allied professionals as well as by first unsystematic excavations of burial mounds. It is also characterized by the amorphous quantity of overgrown and falling skeleton frames. That was the time for accumulating the general historical knowledge. That was the time for differentiation between the purely scientific and the purely amateur theses. That was the time for developing methods of excavating burial mounds and understanding their significance as an archeological source. The second stage (the early 20th century) is concerned with the first attempts of classification and unification of the materials obtained from excavations of grave-mounds. Next comes determination of particular burial groups reflecting the main stages of the Bronze Age accompanied by insufficient field studies. The third stage (the mid 1920s – the late 1940s) is mainly characterized by inconsiderable accumulation of sources as a result of sporadic excavations of burial mounds on industrial construction sites followed by stagnation and cessation of the research until the mid 1930s. The fourth stage (the 1950s – the 1960s) was marked by research of a number of settlements located in the Upper Azov Area and of the adjacent territories as well as by some excavation of burial sites (mainly on the territory of Zaporizhzhya part of the Upper Azov Area). The stage was also marked by the first generalized materials obtained as a result of the research. The brand new fifth stage (the 1970s – 1991) was characterized by rapid growth in the number of sources obtained, first of all, from the materials taken from the grave-mounds that were under research on the new construction sites on the areas subject to irrigation as well as by further evaluation and comprehensive study thereof. The sixth stage, the last one, (1991 – until nowadays) is already able to tell the sporadic accumulation of sources from the true study of the Upper Azov «srubna» timber-grave culture. This stage is going on nowadays.

Key words: history of archeology, the Bronze Age, «srubna» timber-grave culture.

УДК 902.2(477.7)"193"

П. Ю. Соколова

ИССЛЕДОВАНИЯ Н.Е. МАКАРЕНКО В СЕВЕРНОМ ПРИАЗОВЬЕ В 30-Е ГГ. XX В.

Статья освещает основные вехи жизни, научной и общественной деятельности известного советского археолога Н.Е. Макаренко – профессора Киевского университета и Художественного института, члена Всеукраинской академии наук (ВУАН) и Всеукраинской археологической комиссии (ВУАК). Он проводил

археологические исследования на территории Мариуполя и его окрестностей в 1930-е годы при строительстве завода «Азовсталь». По подсчетам, в течение 1930–1933 годов Николай Емельянович исследовал в г. Мариуполе неолитический могильник, не менее 42 захоронений в 10 курганах, казацкую землянку, провел вырезку четырех монолитов, собрал подъемный материал в балке Бuzинной, зафиксировал не менее 40 курганов. Он не только раскапывал последовательно друг за другом курганы и могилы, но и обследовал поселение. Да, он смог удачно соединить собственные интересы, энтузиазм исследователя с возможностями и размахом индустриального строительства. Исследования и деятельность Н.Е. Макаренко в г. Мариуполе вызвали интерес научной общественности к Северному Приазовью. Коллекции древностей Мариупольского музея на основании находок Макаренко значительно увеличились, эти материалы экспонируются и сегодня. В своих публикациях Николай Емельянович активно пропагандировал древнюю историю нашего края. Ему же удалось создать имя Мариуполю в среде археологов, как месту интересных находок европейского значения.

Ключевые слова: советская археология, охранные раскопки, Мариупольский могильник, энеолит, бронзовый век.

Археологические исследования на территории Мариуполя и его окрестностей проводились еще в конце XIX века. В 30-е годы XX столетия они связаны с именем известного украинского археолога, этнографа, реставратора, художника, музейного работника и искусствоведа Николая Емельяновича Макаренко.

Эта тема специально не исследовалась. Ее отдельные аспекты нашли отображение в трудах, которые охватывали более широкий круг вопросов. Значительное количество работ содержало биографический обзор, который только частично освещал интересующую нас тему, являясь достаточно сжатым по объему. В целом, избранная для изучения тема не была предметом отдельного исследования и нуждается во всестороннем основательном освещении.

Макаренко Н.Е. – профессор Киевского университета и Художественного института, член Всеукраинской академии наук (ВУАН) и Всеукраинской археологической комиссии (ВУАК) – проводил археологические исследования на территории Мариуполя и его окрестностей в 1930-е годы при строительстве завода «Азовсталь» [1, с. 44–45].

Николай Емельянович свою исследовательскую деятельность начал в Эрмитаже (г. Санкт-Петербург), тесно сотрудничая с Императорской Археологической комиссией, печатался в журнале «Старые годы», преподавал на Высших женских архитектурных курсах, изучал художественное наследие Михаила Ломоносова и Тараса Шевченко. В 1918 переехал в Киев. В составе Софийской комиссии и Археологического Комитета исследовал Софийский собор, памятники Киевской Руси, Киево-Печерской лавры, Михайловского Златоверхого собора. Участвовал в археологических раскопках Ольвии, Спасского собора в Чернигове, Крейдищанського комплексу вблизи Сумм. В 1920–1925 годах – директор музея искусств ВУАН, открывшегося на основе уникального собрания Ханенко. Макаренко много времени посвятил исследованиям для данного музея, для его развития [2, с. 63].

12 июня 1930 года ВУАН получил уведомление Мариупольского Окргплана про предоставление из бюджета, учитывая трудное финансовое положение, 1000 рублей на археологические раскопки. Для проведения исследований предлагалось «...кандидатура археолога, профессора Макаренко, который согласился прибыть на раскопки в Мариупольский округ». Сначала для исследований в Мариуполе голова ВУАН А.П. Новицкий рекомендовал археолога Ф.И. Левицкого, но тот отказался. Николай Емельянович вышел из состава ВУАН в 1929 году, и скорее всего, было позднее принято решение в его пользу [3].

Летом 1930 года во время заглубления котлована под доменную печь № 1 завода «Азовсталь» был найден грунтовый неолитический могильник. Археолог-аматор, сотрудник Новотрубного завода г. Мариуполя Г.Ф. Кравц сообщил о находке в музей и газету, что стало реальным началом исследования Мариупольского неолитического могильника. В августе 1930 года подготовка к раскопкам пошла быстрее, поскольку руководство музея обратилось с просьбой к Н.Е. Макаренко возглавить раскопки. Археолог и его ученик С.С. Магура уже проводили исследования в Донбассе в 1929 году [4, с. 58]. В 1930 году Н.Е. Макаренко исследовал могильники на Луганщине и Сумщине [5, с. 50]. 17 августа 1930 года региональная пресса сообщила, что «археологические раскопки на территории «Азовстали» и Камбурова кургана проводит музей краеведения [5, с. 52].

Николай Емельянович приехал в Мариуполь, скорее всего, в начале августа 1930 года. Раскопки на могильнике шли с 10 августа по 15 октября. Вместе с Н.Е. Макаренко в Мариуполь прибыла и его жена Анастасия Сергеевна Федорова-Макаренко, также профессиональный художник, которая помогала фиксировать процесс раскопок и находки. Работал на раскопках и художник В.А. Головастый, который проживал в г. Сталино (в настоящее время – г. Донецк). Позже он принимал участие в археологических исследованиях Сталинского музея [6, с. 10]. От Мариупольского музея краеведения в раскопках в 1930 года принимали участие директор И.П. Коваленко и заведующие отделами: этнографии – Н.С. Коваленко, археологии – Н.П. Егорова. Профессор Н. Безбородько, который случайно оказался в Мариуполе, определял минералы, а зубы животных из раскопок – профессора Н.В. Павлюк, Д. Белинг, Б. Домбровский. Раскопки могильника в Мариуполе вызвали широкий общественный резонанс. Николай Емельянович отмечал доброжелательное отношение местной власти, администрации строительства завода, добровольную помощь строителей [6, с. 115].

Во время раскопок была проведена редкая операция – вырезаны монолитом два захоронения: №50 из неолитического могильника и энеолитическое середнепалеолитической культуры № 21 [6, с. 122]. Опыт подобной работы у Н.Е. Макаренко уже был. В 1929 году при раскопках славянского могильника в с. Песчаное на Сумщине также была осуществлена вырезка с женским захоронением и передана Сумскому музею [5, с. 51]. Он подчеркивал, что ему оказывали действительную помощь: «Все для наших исследований – а мы нуждались в материалах (столбах, досках, колючей проволоки и др.) – мы доставали нужное количество, и немедленно» [6, с. 10]. Оба монолита экспонируются в музее до сих пор.

Благодаря вырезкам сохранились черепа и посткраниальные скелеты людей, которые дал Мариупольский могильник. В захоронении № 50 (неолит) найдены останки мужчины возрастом 25 – 35 лет и двухгодовалого ребенка. В каменном ящике времени энеолита захоронено двое мужчин: возраст первого – около 35 лет, а второго 50–60 лет. Судьба остальных антропологических находок, переданных после завершения раскопок антропологу А.З. Носову, неизвестна.

После завершения раскопок на могильнике все материалы поступили к МКМ, что было условием местной власти еще на стадии подготовки раскопок. Сегодня здесь хранится 60 комплексов из погребений, а также из захоронения, найденного рядом с могильником, случайные находки (всего 595 единиц хранения) [7, с. 40]. В фонды музея поступили и фотонегативы на стекле (51 единица), отдельные фото, 11 комплексов и отдельные находки из могильника переданы в музей Москвы, Донецка, Луганска [7, с. 41].

Николай Емельянович Макаренко в 1930 году завершил исследование кургана в центре города, грабительские раскопки которого в 1872 году начал вести охранник расположенных рядом амбаров купца П.Г. Камбурова. Как следствие раскопок

Камбурова кургана [8, с. 370] в музей поступили два негатива (на одном из них – № 2147 – изображен вид кургана, на втором – № 2018 – комплекс находок из него) и 27 находок: 7 изделий из кремния, 15 обломков керамики, 1 костяная пуговица, пестик, отбойник, растиральник, бронзовая игла без ушка. Вероятно, основным в этом кургане было захоронение времени бронзы. К сожалению, отсутствие полевой документации, отчетов и публикаций об этой и других достопримечательностях, изученных в г. Мариуполе, значительно сокращает наши возможности для их понимания. В таких обстоятельствах становится важной любая другая информация – сами вещи из раскопок, шифры на них, фото и тому подобное.

Раскопки проводились в Мариуполе в июле – ноябре 1932 года. В составе экспедиции были жена Николая Емельяновича А.С.Федорова-Макаренко и Л.М. Морозова. Работы проводились на мысе около «Азовстали», также были изучены два кургана в Ильичевском районе, где в кургане «Д» за аэродромом было найдено захоронение катакомбной культуры эпохи бронзы. Горшок из него интересен тем, что типологически относится к памятникам бассейна Северского Донца и отображает миграцию племен донецкой катакомбной культуры на юге в начале II тыс. до н. э. Таким образом, оправдались надежды Н.Е. Макаренко относительно интересных находок из курганов в районе аэродрома [8, с. 370–373].

Итак, 14 сентября 1933 года главный итог работы Николая Емельяновича в Мариуполе – монография «Мариупольский могильник» – был подписан к печати. По подсчетам, в течение 1930–1933 годов Николай Емельянович исследовал в г. Мариуполе неолитический могильник, не менее 42 захоронений в 10 курганах, казацкую землянку, провел вырезку четырех монолитов, собрал подъемный материал в балке Бузинной, зафиксировал не менее 40 курганов. Он не только раскапывал последовательно друг за другом курганы и могилы, но и обследовал поселение. Да, он смог удачно соединить собственные интересы, энтузиазм исследователя с возможностями и размахом индустриального строительства. Но, кажется, он еще и прирос сердцем к приазовским степям. Если в начале исследований он констатировал: «Начиная от Ясиноватой на севере и к берегам Азовского моря эта местность неизвестна в отрасли достопримечательностей материальной культуры» [9, с. 42], то уже на конец 1933 года ситуация выглядела по-иному. Николаю Емельяновичу удалось заложить разносторонний и фундаментальный блок археологических источников к изучению древней истории нашего региона. Он же воспитывал общественную мысль, настойчиво спасал незащищенные достопримечательности от разрушения.

Можно утверждать, что исследования и деятельность Н.Е. Макаренко в г. Мариуполе вызвали интерес научной общественности к Северному Приазовью. Коллекции древностей Мариупольского музея на основании находок Макаренко значительно увеличились, эти материалы экспонируются и сегодня. В своих публикациях Николай Емельянович активно пропагандировал древнюю историю нашего края. Ему же удалось создать имя Мариуполю в среде археологов, как месту интересных находок европейского значения.

Список использованной литературы

1. Кучугура Л. И. Памятники салтово-маяцкой культуры в устье р. Кальмиус (по материалам П.М. Пиневича и Н.Э. Макаренко) Л. И. Кучугура // ДАС.– Донецк, 1998. – Вып. 8. – С. 44–52.
2. Цвейбель Д.С. К биографии Н.Е. Макаренко / Д. С. Цвейбель // Проблемы охраны и исследования памятников археологии Донбасса : тезисы докладов научно-практического семинара. – Донецк, 1989. – С. 63.
3. Об ассигновании средств из ОВК на археологические и художественные опыты в 1930 г. // Научный архив Института археологии НАН Украины, ф. ВУАК, № 350, арк. 18.

4. Звагельський В.Б. Нове про професора Миколу Макаренка / В.Б. Звагельський // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993а. – С. 58.
5. Макаренко Д.Є. Микола Омелянович Макаренко / Д.Є. Макаренко. – К. : Наук. думка, 1992. – С. 50.
6. Макаренко М.О. Маріупольський могильник / М. О. Макаренко. – К. : Вид-во ВУАН, 1933. – 151 с.
7. Божко Р.П. Исследования Н.Е. Макаренко в Приазовье (1930–1933 гг.) / Р.П. Божко // Изучения исторического и культурного наследия Роменщины: проблемы и перспективы : тезисы докл. и сообщений к науч.-практ. конф., посвященной 70-летию Роменского краеведческого музея. – Суми ; Ромни, 1990. – С. 40.
8. Мариуполь и его окрестности / под ред. Г.И. Тимошевского. – Мариуполь, 1892. – С. 370–373.
9. Диброва Г.В. Вклад Н.Е. Макаренко в развитие музейного дела на Украине / Г.В. Диброва // Изучение исторического и культурного наследия Роменщина: проблемы и перспективы : тезисы докл. и сообщений к науч.-практ. конф., посвященной 70-риччю Роменского краеведческого музея. – Суми ; Ромни, 1990. – С. 42.

Стаття надійшла до редакції: 10.09.2012.

P. Sokolova

RESEARCH CARRIED OUT BY N.E. MAKARENKO IN THE NORTH AZOV IN THE 1930S

The article highlights the main stages of life as well as scientific and public benefit activities carried out by the well-known Soviet archeologist N.E. Makarenko, professor of Kiev University and Fine Arts Institute, member of All-Ukrainian Academy of Sciences and member of All-Ukrainian Archeological Committee. He carried out archeological research in Mariupol and in its vicinity in the 1930s when the Azovstal Iron & Steel Works was being built. According to the estimates, over 1930 – 1933 N.E. Makarenko was researching a Neolithic grave-mound located in Mariupol as well as at least 42 burials in 10 burial mounds. He also researched a Cossack dug-out hut and cut out four monoliths, collected the retrievable material in Buzinnaya Clough and discovered at least 40 burial mounds. Along with excavating graves and burial mounds one after one, he also researched the settlement itself. He managed to combine his own interests and research enthusiasm with the opportunities and the spread of industrialization. The research and other activities carried out in Mariupol by N.E. Makarenko aroused the scientific community's interest in the North Azov Area. The antiquities of Mariupol Museum collected from N.E. Makarenko's findings considerably increased. These materials are on display nowadays, too. In his articles N.E. Makarenko actively advertised the ancient history of our region. It was he who managed to attach Mariupol a name with archeologists since it is truly the place for very many findings of European significance.

Key words: Soviet archeology, rescue excavations, Mariupol grave-mound, the Neolith, the Bronze Age.

УДК 902:929

Ю. М. Нікольченко

АРХЕОЛОГІЧНІ ТА ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ І.К. СВЕШНІКОВА

19 жовтня 2015 року минає сто років від дня народження відомого українського вченого – археолога, історика краєзнавця, доктора історичних наук Ігоря Кириловича Свешнікова. Він народився у Києві у дворянській сім'ї Кирила Петровича Свешнікова та Надії Миколаївни Радченко. Дитячі роки провів у родинному маєтку в с. Хотин Волинського воєводства Польської республіки (нині Радивилівський район Рівненської області України). У 1935 р. закінчив гімназію в місті Дубно на Рівненщині. Вчився на юридичному факультеті Львівського університету, проте захопився археологією, перейшов на історичний факультет, який успішно закінчив у 1950 р.

Протягом сорока п'яти років І.К. Свешніковим були проведені десятки археологічних експедицій, під час яких досліджувалися «поселення і могильники широкого хронологічного діапазону: кам'яна доба – середньовіччя; відкрито багато нових археологічних пам'яток на території Прикарпаття, Поділля та Волині» [4].



У 1958 р. в Інституті археології АН СРСР Ігор Кирилович захистив кандидатську дисертацію «Пам'ятки племен бронзової доби Прикарпаття і Західного Поділля», а в 1972 р., там само, – дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук – «Історія населення Прикарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до н.е.». Матеріали докторської дисертації були опубліковані в однойменній монографії вченого, яка побачила світ у 1974 р. [4].

З науковим доробком Ігоря Кириловича Свешнікова автор статті, тоді студент четвертого курсу історичного факультету Харківського державного університету, познайомився у 1968 році коли готував реферат з історії археологічних досліджень пам'яток бронзової доби на території України. Серед опрацьованого матеріалу виділялись публікації І.К. Свешнікова, присвячені історії населення бронзової доби Передкарпаття, Поділля і Волині, в яких він аргументовано доводив, що ця людність становила частину значного масиву споріднених племен, які на початку II тисячоліття до н.е. розвивались на великих просторах Східної та Середньої Європи і були основою для виникнення ряду європейських народів [17; 21].

А особисте знайомство з Ігорем Кириловичем відбулося вже на початку грудня 1970 року у Рівненському краєзнавчому музеї і протягом наступних 25 років продовжувалося в творчій співпраці на ниві археології, історії та краєзнавства.

Усіх, хто особисто знав або спілкувався з Ігорем Кириловичем, він вражав своїми фундаментальними знаннями української та зарубіжної археології, історії, літератури і культури. Він був авторитетним вченим і блискучим педагогом, якого знали і поважали не тільки в Україні, а й за її межами.

Близько 200 опублікованих наукових праць І.К. Свешнікова складають його багаторічний доробок з проблем первісної та давньоруської археології, середньовічної історії України [3]. Учений ґрунтовно досліджував культури кулястих амфор [22], шнурової кераміки (особисто виділив із групи пам'яток Волині II тис. до н.е.

городоцько-здовбицьку культуру) [13], тшинецько-комарівський етнокультурний ареал [18], голіградську групу пам'яток культури фракійського гальштату на Поділлі, Буковині, Прикарпатті, поселення і могили мілоградської культури на Західній Волині [16].

Декілька польових сезонів вчений досліджував городище давньоруського літописного міста Звенигород (нині с. Звенигород Пустомитівського району Львівської області) – колишньої столиці Звенигородського удільного князівства [5, с. 551]. Ним були проведені розкопки окольного міста і кладовищ, виявлені залишки церкви XII–XIII століть, рештки північно-східного передмістя з добре збереженими залишками дерев'яної архітектури XII століття та ювелірна майстерня, знайдена велика кількість виробів з металів, каменю, скла, дерева, шкіри та перші на території України три берестяні грамоти початку XII століття [20].

Багаторічні розкопки пам'яток різних хронологічних періодів проводились Ігорем Кириловичем паралельно з дослідженням поля Берестецької битви 1651 року, що увійшла в історію України як трагічна подія Національно-визвольної війни 1648–1658 років. Роботи археологічних експедицій Рівненського краєзнавчого музею, а потім Державного (з 2008 – Національного) історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» під керівництвом І.К. Свешнікова з 1970 до 1994 року були першою в Україні блискучою спробою дослідити археологічними методами територію масштабної середньовічної битви [9].

У 1970 р. Ігор Кирилович, за пропозицією директора Рівненського краєзнавчого музею В.Я. Сидоренка, очолив археологічну експедицію на полі Берестецької битви і розпочав її роботу з поглибленої розвідки усєї території, на якій відбувалися події червня-липня 1651 р. поблизу сіл Пляшева, Острів і Солонів (сучасний Радивилівський район Рівненської області). Польові розвідки поєднувались із вивченням доступних вченому писемних опублікованих і архівних джерел, народних переказів і легенд. Розвідувальні роботи проходили паралельно із стаціонарними розкопками пам'ятки.

Писемні джерела, спогади учасників подій, дослідження істориків доповнювались археологічними розкопками і розвідками історичних місць. Зіставлення, проведені І.К. Свешніковим картографування знахідок дозволили з'ясувати багато проблемних питань, пов'язаних з трактуванням епізодів битви, тактичних ходів головнокомандуючих тощо [9, с. 137–157].

Під час розкопок місця козацької переправи досліджено понад 2,5 га. суцільної площі, на якій виявлено 91 людський та 56 кінських кістяків, знайдено понад 5 тисяч унікальних достовірних козацьких речей, конкретно датованих днем загибелі козацько-селянського табору – 10 липня 1651 р.

Були встановлені шляхи відступу козацько-селянських військ з оточеного табору. Антропологічний матеріал, здобутий на переправі, слугував основою для науково обґрунтованих скульптурних реконструкцій портретів окремих учасників битви, виконаних відомими російськими антропологами Г.В. Лебединською, Є.В. Веселовською, Х. Родрігес за особистим проханням І.К. Свешнікова.

Археологічними дослідженнями місця битви здобуто також докази перебування у складі армії Богдана Хмельницького донських козаків і московських стрільців. Проте встановити їх кількість неможливо.

Результати розкопок дозволили взяти під сумнів твердження польських учасників битви щодо нищівної поразки козацьких військ під Берестечком і загибелі під час захоплення табору 10 липня 1651 р. до 30 тис. козаків і селян. Виявлення на дослідженій площі, що дорівнює більше, ніж половині основної козацької переправи, всього 91-го кістяка загиблих переконливо свідчить про те, що втрати козацьких військ не були катастрофічними. На думку І.К. Свешнікова, підтриману провідними дослідниками історії українського козацтва, основні сили під прикриттям загону під

командуванням Івана Богуна вийшли з оточеного табору, втративши 4–8 тисяч людей [24, с. 1–4].

Завдяки археологічному матеріалу, що був співставлений з документальними, наративними та іконографічними джерелами і планом битви XVII ст., І.К. Свешнікову вдалося загалом відтворити порядок розміщення козацьких військ на місці битви і тактику, застосовану Богданом Хмельницьким під Берестечком. Опинившись зі своєю армією на рівнині без ярів та значних підвищень, гетьман обрав тактику бою в укріплених таборах. У центрі козацько-селянських військ був побудований основний великий табір, захищений з лівого боку меншим табором, а з правого боку – проти лівого крила королівської армії – ще двома таборами. Центральний і лівий табори Богдан Хмельницький закриті лінією висунутих на передній край козацьких полків і артилерією, а за таборами залишив у резерві частину війська. Лівий фланг козацьких військ забезпечувала татарська кіннота, а на правий гетьман вивів свою кавалерію [12, с. 52–56].

Слід підкреслити, що така дислокація і тактика дали позитивні результати: шляхетським військам не вдалося перемогти козаків і якби не втеча татар, яка оголила лівий фланг козацьких військ, битва під Берестечком закінчилась би перемогою української армії.

Після зради татар і захоплення ними у полон Богдана Хмельницького, козаки перейшли у повному бойовому порядку до лівого берега Пляшівки, де побудували новий укріплений табір і переправи через річку і болото. Протягом десяти днів шляхта не мала змоги здобути цей табір, і лише трагічна випадковість призвела до поразки козацько-селянського війська.

Результати розкопок, ретельна камеральна робота та ретельні наукові пошуки дозволили І.К. Свешнікову реалістично відтворити вигляд українського козака і селянина періоду Національно-визвольної війни, а також відкрити невідомі досі сторінки з козацького побуту [1, с. 49–112].

У процесі археологічного дослідження переправи були отримані унікальні відомості щодо озброєння козаків. Вони дозволяють стверджувати, що в середині XVII ст. усі козаки мали на озброєнні шаблі за типами, поширеними в Європі, у т.ч. – польсько-угорського, польського гусарського. З іншої холодної зброї у козаків під Берестечком були невеликі сокири – келепи, з металюї – лук і стріли та списи [9, с. 228–238]. Різноманітною була і ручна вогнепальна зброя. Вона представлена в матеріалах розкопок мушкетами, аркебузами, карабінами та бандолетами польської, голландської, французької та московської роботи [9, с. 238–248].

Окремий комплекс з розкопок під керівництвом І.К. Свешнікова склав досі ретельно не описаний у джерелах та спеціальній літературі матеріал, що ілюструє наявність у козаків обладнання, необхідного для ефективного використання вогнепальної зброї. На козацькій переправі знайдено свинцеві кулі, їхні заготівки, зливки свинцю, кулелійки для відливання куль різного калібру, а також порохівниці, натруски, ладівниці. Слід зазначити, що у знайдених порохівницях, натрусках та ладівницях були виявлені рештки гранульованого пороху досить високої якості [9, с. 249–257].

Вагому частку знахідок біля козацької переправи становили вироби зі шкіри та дерева: чоботи, пояси, сумки, піхви для шабелі і ножів, кисети, сідла, вуздечки, чепраки, попруги, зброя і побутові речі з дерев'яними деталями. Збережені у торфі завдяки його консервуючим властивостям на місці козацько-селянської переправи через Пляшівку і болото, ці речі у майбутньому були приречені на загибель, опинившись на поверхні, незважаючи на їхнє зберігання у запаяних пластикових пакетах. А у польові сезони 1970–1971 років, серед великої кількості знайдених речей вагому частку склали саме предмети зі шкіри і дерева. Великий інтерес під час цих

польових сезонів представляли знайдені близько 20 екземплярів шкіряних чобіт [19, с. 368–370; 23, с. 394–395].

Наприкінці 1971 р. І.К. Свешніковим та керівництвом Рівненського краєзнавчого музею розпочався інтенсивний пошук методів консервації і реставрації цих виробів. Перший позитивний результат був отриманий у 1972 р., коли 19-23 квітня в Одесі проходила XV наукова конференція Інституту археології АН УРСР, у якій, окрім археологів України, брали участь науковці Росії, Молдавії, Білорусії, Литви, Латвії, Грузії, Казахстану, Болгарії [26].

На конференції була представлена доповідь білоруських вчених Ю.В. Віхрова і С.Ю. Казанської «Збереження дерев'яних виробів з археологічних розкопок». У доповіді були оприлюднені результати роботи Проблемної лабораторії модифікації деревини Білоруського технологічного інституту щодо консервації вологих дерев'яних виробів з археологічних об'єктів [2, с. 371–373].

Лабораторія розробила методику надійної консервації житлових і господарських конструкцій та виробів із дерева, застосовану археологами на практиці під час розкопок літописних міст X–XIII ст.: Новгорода, Берестя, Давид-Городка та інших. Вона ґрунтувалась на технології просочування вологої деревини фенолспиртами, які у процесі загустіння витісняють вологу і зберігають первинний зовнішній вигляд виробів. Аналогічний метод можна було застосувати для об'ємних знахідок з поля Берестецької битви.

Крім вищезазначеної методики співробітники лабораторії рекомендували консервувати дрібні речі, проварюючи їх у розчині цукру, що було досить зручно використовувати у польових умовах. Цей метод дозволив на початковому етапі ефективно консервувати дерев'яні вироби з козацької переправи.

Спираючись на особисті дружні відносини Ігоря Кириловича з директором Ермітажу академіком Б.Д. Піотровським, восени 1972 р. Рівненський краєзнавчий музей отримав згоду останнього щодо проведення в лабораторіях і майстернях славетного музею консервації і реставрації виробів зі шкіри з розкопок на козацькій переправі. На той час в СРСР тільки реставратори Ермітажу ефективно працювали з «археологічною шкірою». Серед зразків, представлених для реставрації, були три чоботи і кілька дрібних шкіряних речей.

У 1973 р. реставратор вищої категорії Ермітажу Д.І. Марковський вперше в СРСР здійснив на практиці реставрацію трьох оригінальних чобіт українських козаків середини XVII ст., які досі були відомі лише з іконографії.

Серед пам'яток матеріальної культури інших країн Європи XVII ст. чоботи представлені лише поодинокими екземплярами у музеях Німеччини, Франції, Польщі і Росії [15, с. 118–125]. Проте на дослідженій території козацької переправи вони належать до найчисленніших знахідок. Необхідно зауважити, що загальна кількість козацьких чобіт з козацьких переправ під Берестечком, становить близько 400 цілих і фрагментованих матеріалів, половина з яких підлягають реставрації [1, с.85].

Проте методи консервації і реставрації виробів з дерева і шкіри, запропоновані на той час фахівцями, мали істотні недоліки. Використання фенолспиртів було розраховане на проведення консервації археологічного дерева у великих об'ємах з використанням промислових технологій і трудомістких процесів. А проварювання у цукрі дерев'яних предметів дещо змінювало їхній початковий вигляд. Щодо методу реставрації виробів із шкіри, то він хоча і визнавався на той час прогресивним, але був досить складним, затратним і не завжди ефективним.

Ці обставини, а також необхідність термінової консервації оригінальних і здебільшого унікальних речей спонукали І.К. Свешнікова особисто вирішувати цю проблему. За короткий час він розробив власну методику консервації та реставрації виробів із дерева та шкіри. Вона була настільки універсальною, ефективною і

доступною, що дозволяла вже після завершення чергового польового сезону оперативно проводити реставраційні роботи на високому науковому і професійному рівні. Вироби, реставровані ученим, практично не втрачали початкового вигляду і зберігали необхідний фізичний стан. До цього слід додати, що І.К. Свешніков за особистою методикою здійснював реставрацію виробів з різних металів: предмети озброєння і господарські вироби, монети, прикраси тощо [6, с. 61–65].

Усі реставровані речі з поля Берестецької битви становлять колекцію вірогідно датованих, оригінальних і унікальних речей, що належали різним суспільним групам і відображають матеріальну культуру населення України середини XVII ст. Це, в свою чергу, дозволяє більш достовірно відтворити реалії того часу. Нечисленні описи козаків у записках іноземців XVII ст. є короткими, недостатніми, а іноді фантастичними. А висновки Д.І. Яворницького, що ґрунтуються на переказах, належать, переважно до XVIII ст. і не завжди відповідають спостереженням, зробленим під час розкопок поля Берестецької битви [25, с. 156–168, 173–180].

Реставровані І.К. Свешніковим речі побуту, озброєння і обладнання українських козаків і селян утворили основу унікальної експозиції Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» в с. Пляшева Радивилівського району Рівненської області.

Поруч із здобутками Ігоря Кириловича Свешнікова як вченого-археолога заслуговує на увагу його діяльність у краєзнавчому русі на Рівненщині. Краєзнавчі студії краю присутні на усіх етапах його наукової творчості і громадської діяльності. Починаючи з 40-х років, з-під його пера регулярно виходили праці, присвячені різним проблемам археології та історії Рівненщини. Інтерес до цієї проблематики відбив характерні для Ігоря Кириловича риси: любов до України, до її народу, зацікавленість до всього, що пов'язане з історичною долею волинського краю, де проходила його юність.

Протягом багатьох років, доліджуючи унікальні археологічні пам'ятки Рівненщини, І.К. Свешніков передавав виявлені і науково опрацьовані матеріали до фондів державних музеїв і заповідників, що діяли в області. Усі їхні експозиції із стародавньої історії, до сьогодні експонують матеріали з розкопок І.К. Свешнікова, а в 70-90 роках будувались з урахуванням його рекомендацій і порад.

У 1976 році вперше в Україні був виданий довідник з археології одного окремого регіону. Ним став «Довідник з археології України. Львівська область», автором якого був І.К. Свешніков [10]. Ця унікальна праця започаткувала серію довідників з археології інших областей республіки. А ініціатором видань виступили Інститут археології АН УРСР та Українське товариство охорони пам'яток історії та культури.

У цей період Ігор Кирилович запропонував автору статті, який на той час працював заступником директора з наукової роботи Рівненського краєзнавчого музею і очолював археологічну експедицію музею, об'єднати матеріали щодо підготовки довідника з археології Рівненської області. Книга побачила світ у «Науковій думці» у 1982 році [11]. У довіднику вміщено перелік усіх відомих археологічних пам'яток Рівненщини, визначено їхнє місцезнаходження, подано культурну приналежність та датування. Більш повні відомості про кожен пам'ятку читач міг знайти у літературних, архівних та інших джерелах, вказаних у довіднику. Структура видання, запропонована І.К. Свешніковим, детальний опис місцезнаходження пам'яток, зробили його корисним не тільки для науковців, працівників музеїв і краєзнавців, а й для представників державних органів охорони пам'яток історії та культури, керівників органів місцевого самоврядування та господарств. Це сприяло, в першу чергу, ефективній охороні археологічних об'єктів.

І.К. Свешніков є автором одного з кращих путівників по музею-заповіднику «Козацькі могили», що був виданий у 1990 році напередодні 340-річчя битви під

Берестечком. Путівник знайомить відвідувачів з музейною експозицією та історико-меморіальними пам'ятниками [14].

І.К. Свешніков не обмежувався лише археологічними та історико-краєзнавчими студіями, він був професійним знавцем нумізматики, у т.ч. середньовічної європейської грошової системи та її впливу на грошовий обіг України у XVI–XVII століттях. З його участю були науково описані багаті колекції монет у Рівненському та Дубенському краєзнавчих музеях, Острозькому історико-культурному заповіднику. Він надав допомогу автору статті у визначенні і датуванні монет, що увійшли до складу унікального скарбу срібних європейських середньовічних монет, знайденому біля райцентру Березне в Рівненській області в 1975 році [7].

Детально вивчались І.К. Свешніковим нумізматичні знахідки з козацької переправи під Берестечком, які вперше дозволили відобразити картину монетного обігу в Україні в середині XVII ст. [9, с. 196–201].

31 липня 1995 року Ігор Кирилович розпочинає археологічні розкопки на території Дубенського Замку XV–XVIII століть, який входить до комплексу Державного історико-культурного заповідника міста Дубна. Мета експедиції – встановити місцезнаходження давньоруського міста Дубен, яке згадується у літописах під 1100 роком. Розвідувальний розкоп площею 40 кв.м був закладений поблизу замка князів Острозьких. Під час розкопок, знайденою керамікою було підтверджено існування на цьому місці слідів поселень доби енеоліту, пізньої бронзи і раннього залізного віку і, що дуже важливо, культури Лука-Райковецька VIII–IX століть, носіями якої були племена східних слов'ян (волинян). На початку серпня на об'єкті були виявлені фрагменти кружальної кераміки X – першої половини XI, першої половини XII та другої половини XIII століть, що відповідало хронологічним рамкам існування літописного Дубена [8, с. 92–93]. А потім сталася трагедія. В ніч з 19 на 20 серпня 1995 р. Ігор Кирилович раптово помер від серцевого нападу. Помер, як воїн на бойовому посту, не доживши два місяці до свого восьмидесятиліття!

Уже після смерті І.К. Свешнікова у 1997 році побачила світ колективна праця «Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII століть» [16]. Вона була підготовлена на основі опрацьованих писемних і речових матеріалів в українських і зарубіжних зібраннях. Робота була виконана за програмою Державного комітету з науки та технологій при Кабміні України, схвалена і рекомендована Міністерством вищої освіти України як посібник для студентів історичних факультетів вузів. Серед авторів книги – І.К. Свешніков. Його перу належать розділи, що характеризують зняття праці, одяг, особисті і побутові речі козаків, а також їхнє озброєння. Основою для написання розділів слугували матеріали з розкопок поля Берестецької битви.

Завдяки Ігорю Кириловичу до археологічних та історико-краєзнавчих студій на Рівненщині були залучені провідні вчені різних наукових галузей: російські антропологи Г.В. Лебединська, Є.В. Веселовська, Х Родрігес, Т.С. Кондукторова, відомі українські вчені доктори наук С.С. Березанська, Л.Г. Мацкевой, Д.Я. Телегін, С.П. Сегеда, кандидат історичних наук Ю.М. Малеев та багато інших.

Ігор Кирилович щиро передавав свої знання і досвід археологам, історикам і краєзнавцям Рівненщини, для яких він був не тільки вчителем, а й однодумцем. Серед них мої колеги – музейні працівники: В.Я. Сидоренко, Г.В. Бухало, В.М. Мушировський, Т.О. Пономарьова, Б.А. Прищепка, В.Д. Селедець, П.Я. Лотоцький, Л.С. Галабуз, І.І. Кузнєцов, П.П. Смолін, С.В. Позіховська, Р.К. Тишкевич.

Люди кажуть: «згадують тоді, коли втрачають». Це не так. Нам всім пощастило зустрітися, спілкуватися, працювати і дружити з такою видатною, талановитою людиною, як Ігор Кирилович Свешніков. І саме це незабутнє... є подарунком долі.

Список використаної літератури

1. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. / Д.Я. Телегін (відп. ред.), І.С. Винокур, О.М. Титова, І.К. Свешніков та ін.: Навч. посібник. – К. : ІЗМН, 1997. – 336 с. – іл.
2. Вихров Ю.В. Сохранение деревянных изделий из археологических раскопок / Ю.В. Вихров, С.Ю. Казанская // XV наукова конференція. ІА АН УРСР. – С. 371–373.
3. Див.: Ігор Кирилович Свешніков: До 80-річчя від дня народження / упор. І.Г. Пашук. – Рівне, 1995. – 38 с.; Життєвий та творчий шлях І.К. Свешнікова: До 90-річчя від дня народження видатного історика-археолога // Збірник тез наукової конференції. – Рівне, 2005. – 95с.
4. Історична Волинь. Свешніков Ігор Кирилович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: istvolyn.info/index.php.
5. Літопис руський / Пер. з давньоруської Л.Є. Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.: іл. Нікольченко Ю.М. Збереження та реставрація дерев'яних і шкіряних виробів з поля Берестецької битви: пошуки і здобутки / Ю.М. Нікольченко // Науковий збірник матеріалів восьмої всеукраїнської науково-красознавчої конференції, присвяченої 350-річчю битви під Берестечком, 16–17 черв. 2001 р. – Рівне: Ліста, 2001. – С.61–65.
6. Нікольченко Ю.М. Унікальний скарб монет XVI-XVII ст. з Березного на Рівненщині / Ю.М. Нікольченко // Гілея: Науковий вісник : зб. наук. пр. – К., 2009. – Спецвип. – С.185–191.
7. Пшеничний Ю. Давня Дубенщина у світлі відкриттів І.К. Свешнікова / Ю. Пшеничний // Історико-культурна спадщина Дубна: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти : матеріали наук.-теорет. конф., присвяченої 15-річчю створення Державного історико-культурного заповідника міста Дубна 12 лип. 2008 р., м. Дубно Рівненської обл. – Дубно, 2008. – С. 90–95.
8. Свешніков І.К. Битва під Берестечком / І.К. Свешніков. – Львів : Слово, 1992. – 304 с. – іл.
9. Свешніков І.К. Довідник з археології України. Львівська область / І.К. Свешніков. – К. : Наук. думка, 1976. – 95с.: іл.
10. Свешніков І.К. Довідник з археології України. Ровенська область / І.К. Свешніков, Ю.М. Нікольченко. – К. : Наук. думка, 1982. – 113 с.: іл.
11. Свешніков І.К. До питання про розташування козацького війська на полі Берестецької битви / І.К. Свешніков // Берестецька битва в історії України : матеріали і тези 6-ї наук.-теорет. конф., присвяченої 400-річчю з дня народження Богдана Хмельницького, 24–25 черв. 1995 р., м. Рівне. – С. 52–56.
12. Свешніков І.К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери / І.К. Свешніков. – К. : Наук. думка, 1974. – 205 с.: іл.
13. Свешніков І.К. Музей-заповідник «Козацькі могили»: путівник / І.К. Свешніков. – Львів : Каменяр, 1990. – 94с.: іл.
14. Свешніков І.К. На місці Берестецької битви / І.К. Свешніков // Жовтень. – 7. 1977. – С. 118–125.
15. Свешніков І.К. Пам'ятки голіградського типу на Західному Поділлі / І.К. Свешніков // МДАПВ. – 1964. – Вип. 5. – С. 40–65.
16. Свешніков І.К. Підсумки дослідження культур бронзової доби Прикарпаття і Західного Поділля / І.К. Свешніков. – Львів : Видання Львівського історичного музею, 1958. – 62с.: іл.
17. Свешніков І.К. Племена комарівської культури / І.К. Свешніков // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. Доба первіснообщинного ладу. – К. : Наук. думка, 1974. – С. 183–195.

18. Свешніков І.К. Розкопки на місці Берестецької битви / І.К. Свешніков // XV наукова конференція Інституту археології : тези пленарних і секційних доп., 19–23 квіт., м. Одеса, 1972 р. – С. 368–370.

19. Свешников И.К. Звенигород / И. К. Свешников // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. Раннеславянский и древнерусский периоды. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 107–110.

20. Свешников И.К. К вопросу о сходстве и различии тшинецкой и комаровской культур / И.К. Свешников // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1965. – № 130. – С. 86–92.

21. Свешников И.К. Культура шаровидных амфор / И.К. Свешников // Археология СССР. Свод археологических источников. – М., 1983. – 86 с.: ил.

22. Свешников И.К. Раскопки на месте Берестецкой битвы / И.К. Свешников // Археологические открытия 1971 года. – М. : Наука, 1972. – С. 394–395.

23. Степанков В.С. Берестецька кампанія 1651 року: проблеми періодизації / В.С. Степанков // Берестецька битва в історії України : тези 3-ої республіканської наук.-теорет. конф., 26 черв. 1992 р., м. Рівне. – С. 1–4.

24. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків / Д.І. Яворницький. – Львів : Світ, 1990. – Т. 1. – 319 с. : іл.

25. Яковенко Є.В. XV наукова конференція ІА АН УРСР в Одесі / Є.В. Яковенко // Археологія. – 1973. – № 10. – С. 89.

Стаття надійшла до редакції 10.09.2012.

Y. M. Nikolchenko

I.K SVESHNIKOV'S ARCHEOLOGICAL AND HISTORICAL STUDIOS

Over forty five years I.K. Sveshnikov held dozens of archeological expeditions during which he was researching settlements and grave-mounds of a wide chronological range: the Stone Age – the medieval times, discovered many new archeological sites in the Carpathians as well as in Podol and Volyn Regions. Many-year long excavations on the sites of different chronological periods were carried out by I.K. Sveshnikov along with the research of the field of Berestechko Battle of 1651 that became a part of history of Ukraine as a tragedy of the National Liberation War of 1648-1658. Over the period of 1970 – 1994, the results of the archeological expedition headed by Rovno Country Studies Museum (in 2008 it became National Museum) of the historical preserve «The Field of Berestechko Battle» and guided by I.K. Sveshnikov were recognized Ukraine's best attempt of researching a medieval battle with the help of archeological methods. At the time of excavation of a Cossack ferry, more than 2,5 hectares were researched where 91 human and 56 horse skeleton frames were found. 5 thousand unique Cossack utensils dated of the day of the Cossack camp's death were also found: the date was June 10th, 1651. Due to the archeological material that was compared with the documentary and the narrative sources as well as with the iconographical sources and the plan of the Battle dated of the 17th century, I.K. Sveshnikov managed to recreate in general detail the dislocation of the Cossack troops as well the tactics Bogdan Khmelnitskyi resorted to at Berestechko. I.K. Sveshnikov was not fond of archeological and country-studies knowledge. He was also a connoisseur in numismatics, particularly in medieval monetary system of Europe and in the impact it has on the money turnover in Ukraine in the 16th-17th centuries. He also facilitated upon the descriptions of coins owned by Rovno and Dubensk Country Studies Museums as well as by Ostrog Historical and Cultural Preserve.

Key words: history of archeology, the Bronze Age, Cossack archeology, conservation.

АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ МДУ

З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ (ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТУ)

НАКАЗ РЕКТОРА МАРІУПОЛЬСЬКОГО ГУМАНІТАРНОГО ІНСТИТУТУ
ДОНЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
№69а ВІД 03.09.2002
(АРХЕОГРАФІЧНА ПЕРЕДМОВА)

Пропонована публікація документу проливає світло на проблему створення археологічної експедиції Маріупольського державного університету (тоді ще Маріупольського гуманітарного інституту Донецького національного університету).

Археологічні дослідження проводилися в МГІ ДонНУ ще з 1998 р. Прямим свідченням цього факту є Матеріали атестаційного самоаналізу зі спеціальності 7.030501 Історія 2000 р. та протоколи засідань кафедри історичних дисциплін за період з 1998 по 1999 р. У 2002 р. на базі Приазовського державного технічного університету (м. Маріуполь) відбулася Перша міська науково-практична конференція «Маріуполь: історія та перспективи». За підсумками роботи цього наукового форуму були прийняті рекомендації, у тому числі запропоноване створення чинної археологічної експедиції на базі МГІ ДонНУ на чолі з старшим викладачем Володимиром Костянтинівцем Кульбакою.

Офіційне оформлення діяльності Археологічної експедиції Маріупольського гуманітарного інституту відбулося влітку-восени 2002 р. Декан історичного факультету Галина Іванівна Батичко підготувала проект наказу, підписаний ректором Костянтином Васильовичем Балабановим 3 вересня 2002 р.

Документальна публікація стала можливою завдяки сприянню та фаховим консультаціям начальника архівного відділу канцелярії Маріупольського державного університету А. В. Рябушки.

Редколегія



МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ ІНСТИТУТ
ДОНЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
НАКАЗ¹
м. Маріуполь

03.09.2002

№ 69а

З основної діяльності

З метою вдосконалення навчального процесу на спеціальності «Історія», активізації науково-дослідницької діяльності викладачів і студентів інституту в галузі археології, стародавньої історії, етнографії Маріуполя і Приазов'я та у відповідності до Рекомендацій Першої міської науково-практичної конференції «Маріуполь: історія та перспективи»,

НАКАЗУЮ:

1. Створити на базі історичного факультету археологічну експедицію Маріупольського гуманітарного інституту.
2. Затвердити Положення про археологічну експедицію Маріупольського гуманітарного інституту (додається).
3. Призначити начальником експедиції старшого викладача кафедри історичних дисциплін Кульбаку В.К. з обсягом навчального навантаження 200 годин.
4. Декану історичного факультету Батичко Г.І., начальнику археологічної експедиції Кульбаці В.К. щорічно до 1 грудня поточного року представляти для затвердження кошторис витрат на забезпечення діяльності експедиції в наступному році.
5. Головному бухгалтеру Садовій І.А. передбачити фінансування діяльності експедиції за рахунок міського бюджету згідно затверженого кошторису.
6. Проректору з адміністративно-господарської роботи Сітнікову В.Б. виділити в корпусі № 2 кімнати для камеральної лабораторії, фондосховища та адмінприміщення археологічної експедиції.
7. Відповідальність за виконання наказу покласти на декана історичного факультету Батичко Г.І. та головного бухгалтера Садову І.А.

Ректор

К.В. Балабанов

Проект наказу вносить:

Декан історичного факультету
Г.І. Батичко

Візи:

Проректор з навчальної роботи
Проректор з АГР
Головний бухгалтер

Ю.М. Косенко
В.Б. Сітніков
І.А. Садова

¹ Публікується вперше. Оригінал. Архівний відділ канцелярії МДУ, спр. 283. Прикази с № 1 по № 116 ректора университета по основной деятельности 3 января – 10 декабря 2002., с. 159.

УДК 902.2:378.4(477.6-2Мар)

С. Г. Небрат

АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ МДУ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Робота археологічної експедиції Маріупольського державного університету має велике значення для навчальної та наукової діяльності. Незважаючи на молодий вік університету, експедиція має свою історію, оскільки є спадкоємицею Маріупольської археологічної експедиції (МАЕ, 1984 – 1993 рр.), очолювана марупольським археологом, викладачем МДУ Володимиром Костянтинівичем Кульбакою. Під його керівництвом досліджувалися курганні могильники від доби енеоліту до пізнього середньовіччя на теренах Донецької, Луганської, Херсонської, Миколаївської областей. Роботи переважно велися на території Північно-Східного Приазов'я та Сіверськодонецчини.

За період з 1984 по 1995 рр. було досліджено більше шестидесяти курганів та один ґрунтовий могильник, виявлено майже три сотні поховальних комплексів. Розкопки мали охоронний характер, оскільки багато курганних насипів на час початку роботи експедиції були частково зруйновані. Переважна кількість відкритих пам'яток відноситься до культур доби бронзи (ямна, катакомбна, бабинська, зрубна). Найбільший інтерес для археологів становлять комплекси катакомбного часу середнього періоду доби бронзи.

До найцікавіших знахідок варто віднести: залишки колісного транспорту, відкриті поховання з ознакою обряду моделювання глиною обличчя по черепу, знаряддя праці та культові речі вироблені з бронзи, каменю, кістки та деревини. Важливим відкриттям в області середньовічної археології Приазов'я було вивчення могильника золотоординського часу біля м. Маріуполя.

На початку 1990-х рр. на базі МАЕ створюється Археологічна експедиція Маріупольського гуманітарного інституту (з 2004 р. – університету). З 2010 р. експедицію очолив В'ячеслав Олегович Забавін. Поновилися роботи спрямовані на виявлення нових пам'яток археології та на оцінку стану вже відкритих. В останні роки експедицією досліджувалися нові поселення доби бронзи періоду зрубної культури, середньовічні кочовища, відкрито курганні могильники доби бронзи та середньовіччя.

Здобутки експедиції Маріупольського державного університету представляють інтерес для вивчення первісної історії Приазов'я.

Ключові слова: археологічна експедиція, Маріупольський державний університет, Приазов'я, курган.

Маріупольський державний університет, будучи однолітком української державності, вже встиг продемонструвати прихильність до європейських стандартів вищої освіти, що в свою чергу, позитивно відзначилося як на освітній, так і на науковій діяльності. Неабияке значення для МДУ зараз має археологічна експедиція, яка проводить роботу у напрямках польових, лабораторних та кабінетних досліджень. Крім того, накопичений досвід позитивно впливає на становлення майбутніх фахівців, які навчаються на історичному факультеті спеціальності «Історія» і безпосередньо приймають участь у роботі університетської експедиції. Таким чином виникає потреба дати оцінку всім досягненням та окреслити напрямки, за якими зараз проводиться робота.

Незважаючи на молодий вік археології в МДУ, експедиція університету пройшла етап свого становлення ще у радянський час, оскільки є прямою спадкоємицею Маріупольської археологічної експедиції (МАЕ), існування якої припало на другу половину 80-х – початок 90-х роки минулого століття. З МАЕ невід'ємно пов'язана

діяльність маріупольського археолога Володимира Костянтиновича Кульбаки (1954–2009). Відзначимо, що протягом всього часу свого існування з 1984 по 1992 роки. експедиція досліджувала переважно такі специфічні пам'ятки археології як курганні могильники. Роботи велися переважно на теренах Північно-Східного Приазов'я та басейну Сіверського Дінця у межах сучасних Донецької та Луганської областей.

Створення МАЕ припало на час, який багато археологів називає «золотою» або «новобудовною добою» курганної археології. Вибір об'єктів був обумовлений або потребами господарського використання земель, на яких були розташовані кургани, або аварійним станом, в якому вони вже знаходилися в наслідок експлуатації земель. Саме тому дослідження мали рятівний характер. Такий стан речей мав ряд позитивних та негативних сторін.

Позитивним явищем можна визнати те, що кошти та техніка на дослідження все ж таки виділялася. Це давало можливість врятувати від повного знищення сотні поховальних комплексів, залишених давнім населенням починаючи від доби енеоліту і закінчуючи пізнім середньовіччям. Таким чином була накопичена солідна джерельна база, що сприяє здійсненню наукових досліджень у царині соціальних, економічних, етнічних, релігійних та інших реконструкцій.

Треба відзначити те, що подекуди розкопувалися окремі насипи з курганних груп, що заважали меліоративним системам. Це не давало можливості відстежити хронологічну динаміку створення всього некрополю, до складу якого входять всі кургани в групі. Ті об'єкти, що були частково зруйновані під час господарських робіт, або знаходилися на ділянці, яка систематично розорювалася, втрачали свою інформативність. Частина поховальних комплексів була знищена. Як правило, це найбільш пізні впускні могили, що знаходяться не глибоко від рівня сучасної поверхні. Багато курганів руйнувалися внаслідок розорювання насипів. Цей чинник не дозволяє відстежити стратиграфічну ситуацію в кургані, а значить унеможливорює реконструкцію процесу курганного будівництва. Виходить так, що пам'ятка розкопана, поховання досліджені, а проблема їх відносної хронології та створення стратиграфічних колонок з метою розробки внутрішньої періодизації для кожної археологічної культури окремо залишається актуальною.

Варто сказати, що ті могильники, які залишилися неушкодженими, або не потрапили на ділянку, яка мала опинитися під забудовою, часто залишалися поза увагою дослідників «спокійно стояти» собі на орних полях та поступово зникати під сталевими плугами техніки.

В перший рік своєї роботи МАЕ було розкопано курган розташований біля м. Маріуполя в урочищі Виноградники. Курган заввишки 4,2 м та діаметром близько 50 м був найбільшим у групі. В ньому було розкопано 10 поховань раннього та середнього етапу доби бронзи, що відносилися до ямної та раннькатакомбної культур. Одразу в трьох катакомбних похованнях (пп. 1; 5; 8) знайдено рештки колісного транспорту, розламану навпіл кам'яну стелу, металеві та кам'яні знаряддя праці, керамічний посуд [13, с. 3–16]. Варто сказати, що досліджений курган має велике значення, оскільки залишається єдиним у Приазов'ї, де були виявлені одразу три раннькатакомбні могили з колесами та залишками візків. Антропоморфна стела, висота якої дорівнювала 2,1 м, затуляла вхід до катакомби (п. 8), має по всій довжині два паралельні пружка. Стели з аналогічним засобом декоративного оформлення, в матеріалах енеоліту-бронзи Степової України, автору невідомі.

У наступному, 1985 році, польові роботи проводилися на околиці с. Калинівка Новоазовського району Донецької області (лівий берег р. Кальміус), де було досліджено два кургани, що містили 19 поховань ямної, раннькатакомбної, інгульської, зрубної культури та доби раннього залізного віку [18, с. 22].

Поховання ямної культури характеризуються майже повною відсутністю інвентарю. Особливий інтерес викликає бронзовий ніж (к.1, п. 5), який має трохи загнуте лезо та був знайдений у дерев'яному футлярі. Ранньокатакомбні могили Т-подібні в плані, мали підпрямокутні вхідні шахти та камери, з'єднані за допомогою невеличких лазів. Супроводжуючий інвентар представлений прикрасами у вигляді металевих скроневих підвісок з бронзової проволочки у 1,5 оберти (к. 1, п. 8; к. 2, п. 9), пронизок з гвинтовою нарізкою та без неї, зроблених з трубчатих кісток та ікла собаки (к. 1, п. 8). За нашими спостереженнями, подібний фетиш трапляються як правило в дитячих похованнях ямної та ранньокатакомбної культур степової України [1, с. 93, 95–96; 19, с. 118–121; 21, с. 143–144]. Пояснити це можна, на нашу думку тим, що дитина виступала як найменш захищений від злих сил індивід у спільноті, і вимагала додаткових обрядових дій. Реальною обставиною, що змушувала дорослих захищати дітей оберегами, могла бути висока смертність у дитячому віці.

У 1986 році МАЕ під керівництвом В.К. Кульбаки дослідила курган «Розрита Могила», що був розташований близь с. Комінтернове Новоазовського району Донецької області. Заввишки курган дорівнював 1 м, діаметр – бл. 20 м був майже повністю зруйнований грабіжницькими ямами. Дослідженнями було виявлено 4 поховання, три з них можна віднести до зрубного часу. Інвентар доволі характерний для могил зрубного часу, – це керамічний посуд (горщики, гострореберники, банки) [17, с. 136–141]. Особливу увагу привертаю п. 3, що представляло собою цисту, зроблену з каменю, викладеного горизонтальною кладкою. В могилі стояли дві посудини, але решток небіжчика не було. Ці ознаки дозволяють відносити це поховання-кенотаф до неординарних та припускати той факт, що при житті померлий був вищий за своїм соціальним рангом багатьох зі своїх співплемінників.

У 1987 році було досліджено кургани біля с. Стара Ласпа Тельманівського району Донецької області². В польовий сезон 1987 року також було відкрито і розпочато дослідження середньовічного ґрунтового могильника у межах м. Маріуполя [2, с. 363]. В розкопаному кургані були виявлені поховання доби бронзи, зокрема донецької катакомбної культури. Останні викликають жвавий інтерес, оскільки знайдені за межами поширення цієї культури. Характер та наслідки проникнення носіїв донецької культури у Приазовські степи, зайняті в той час населенням інгульської катакомбної культури, міжкультурні взаємини носіїв цих культур, залишається актуальною темою для майбутнього дослідження.

На східній околиці м. Маріуполя на правому березі Ляпинської балки було досліджено 33 поховання золотоординського часу. Хоча майже половина поховань взагалі не містила інвентарю, проте речі, знайдені в інших могилах представляють собою важливе джерело для дослідження. Інвентар могильника представлений кінською упряжжю (вудила, стремена), зброєю (лук, вістря стріл, колчан, булави, пластини від шкіряного панциру), прикрасами та елементами одягу (сережки, гудзики, намистинки) особисті речі та предмети побутового призначення (дзеркальця, сумочка, кресала, ножиці, прясла, плітка, шильця тощо), астрагали, монети. Знахідки дозволяють датувати існування могильника другою половиною XIV ст., а поховальний обряд відображає переплетіння язичницьких та мусульманських традицій. Могильник Ляпинська балка належав населенню тих часів, коли відбувся занепад кочової золотоординської культури [2, с. 400].

У наступний 1988 рік дослідження проводилися північніше Приазов'я, – на Донецькому кряжі. Досліджувалися кургани біля сс. Берестове та Кіндратівка Костянтинівського району Донецької області та біля с. Високе що поруч з м. Макіївка [7]. Всього було досліджено 10 курганів та виявлено 44 поховання, які представляють

² В цей рік співробітники МАЕ увійшли до складу експедиції ДонНУ як окремий загін.

всі етапи доби бронзи регіону. Особливо слід відзначити яскравість катакомбних комплексів. Так, в одній з могил біля с. Берестове (к. 1, п. 2 – основне в кургані) було знайдено залишки шкіряного килима або ковтри з нанесеним орнаментом чорним, червоним та жовтим кольорами. За допомогою цих кольорів були зображені концентричні кола, а від кожного з них радіально відходили трикутнички. Похованого дорослого супроводжував ріповидний горщик маницького типу.

Інтерес викликає матеріали Кіндратівського кургану, де основним було поховання донецької катакомбної культури (к.1, п. 9). Дорослу людину супроводжувало два горщика та престижна виріб – кам'яна булава. Серед інших впускних поховань слід відзначити однокультурне поховання (к.1, п. 10) лучника, а також ще дитяче поховання в цьому кургані, що містило в собі модель колиски (деякі дослідники називають це моделлю човника, автор розкопок інтерпретує як модель візка) та горщик [13, с. 29–31; 14, с. 73]. Випростане тілопокладання дитини та більш пізні положення в кургані відносно донецьких могил дає підстави нам відносити цей комплекс до інгульської катакомбної культури, окремі комплекси якої, щоправда, дуже рідко, трапляються в Донбасі.

Серед більш пізніх комплексів, розкопаних в цей рік, не можна не згадати поховання кіммерійського часу біля с. Високого (к. 5, п. 1). За обрядом поховання його можна віднести до пам'яток чорногорівського типу. Кістяк було покладено скорчено на правому боці в супроводі оселка, крем'яного відщепу та золотої сережки [7].

У наступному 1989 році МАЕ продовжила дослідження курганів бронзової доби біля с. Кіндратівка. Великий інтерес викликають комплекси катакомбного часу. Цікаво, що в двох похованнях донецької катакомбної культури (к. 3, пп. 4, 10) були виявлені залишки шкіряних ковдр з орнаментом, аналогічним тому, що походить з кургану біля с. Берестове [13, с. 33–34, 37].

Варто відзначити, що в ямному похованні цього ж кургану (к. 3, п. 13) на дні могили були простежені лінії у вигляді зігзагу та кутів. Можна припустити, що це фрагмент якогось орнаменту, що був також нанесений на шкіряну або іншу основу [8].

Ще в одній могилі донецької катакомбної культури (к. 3, п. 7) було відкрито поховання людини з деформацією черепа. Небіжчика супроводжувала напутня їжа (кістки тварини), горщик, астрагали та дві гральні кості біпірамідальної форми. Поверхня кісток заполірована, а на гранях нанесені знаки (крапки, рисочки) [13, с. 35].

Доволі рідкісну знахідку для цього регіону представляють черепи з глиняним моделюванням обличчя, які були представлені до кістяків у парному ранньокатакомбному похованні (к. 3, п. 14) [13, с. 39].

У 1989 році розкопки також проводилися і в Приазов'ї, зокрема було досліджено 4 кургани в групі «Могила циганки», яка налічувала 6 насипів, розташованих західніше с. Роздольне Старобішевського району Донецької області, в яких виявлено 23 поховання від доби бронзи до середньовіччя. Крім того, були проведені розвідки вздовж р. Капурки (правий приток р. Кальміусу), де було відкрито 5 місцезнаходжень, зокрема й доби бронзи³.

.Також в цей польовий сезон було досліджено ряд зрубних поховань у курганах біля с. Камишувате Першотравневого району Донецької області.

У наступних роках очолена В.К. Кульбакою експедиція розширила географію своїх досліджень.⁴ Роботи велися у межах Донецької, Луганської, Херсонської та

³ Результати розвідки не відбилися у звіті за цей рік. Нажаль зараз ці матеріали втрачені. Вдалося знайти лише окремі малюнки підйомного матеріалу. Незабаром планується введення його у науковий обіг.

⁴ Варто відзначити, що у 1988 році при Міністерстві культури УРСР була утворена Республіканська лабораторія охоронних досліджень пам'яток археології, історії і культури, в якій було відкрито відділ дослідження старожитностей Донбасу. Цей відділ був очолений В.К. Кульбакою.

Миколаївської областей. У 1990 році досліджувалися кургани біля сс. Комінтернове Новоазовського району, Красногорівка, Сокіл Ясинуватського району, Октябрьське Добропольського району Донецької області. Було досліджено серію різночасових поховань [9].

У 1991 році були розкопані кургани в зонах новобудов біля м. Привілля Луганської області, сс. Приморське та Орловське Новоазовського району Донецької області, біля с. Андріївка Скадовського району Херсонської області та с. Щербані Вознесенського району Миколаївської області, де у 1992 році експедиція продовжила дослідження курганів. Переважна більшість відкритих комплексів відноситься до доби бронзи. У Херсонській та Миколаївській областях були відкриті й скіфські поховання, щоправда пограбовані та малоінформативні. Варто відзначити окрему знахідку в кургані біля с. Привілля, де було знайдено бронзовий шолом типу монтефортіно сарматського часу [10; 15, с. 64].

Серед середньовічних комплексів виокремимо поховання кочівника, відкрите біля с. Орловське (к. 1, п. 5). Кістяк дорослої людини було поховано у вузькій могилі головою на південний захід. Небіжчика супроводжували рештки коня, залізні вудила, пряжки, ніж, чотири стріли, що знаходилися у берестяному колчані. За обрядово-ритуальними ознаками цей комплекс був залишений печенігами і може датуватися X–XI століть.

За обсягом та масштабом робіт, 1993 рік видався не такий продуктивний. У 1992 році будівники, що прокладали трубу водогону на західній околиці м. Маріуполя зруйнували частину кургану «Дід». Розкопки були розпочаті у 1993 рік, але мізерної суми, що була виділена до дослідження не вистачило. Буда розкопана лише східна пола кургану, висота якого сягає 6,5 м, а діаметр близько 60 м. Незважаючи на це, в ньому було знайдено 1 майже повністю зруйновано могилу ямної культури та два поховання катакомбного часу. Так, в одному з них (п. 2) було поховано дорослу людину з моделюванням обличчя по черепу та кам'яною сокирою [12]. У 1995 році було досліджено ще одне парне дитяче поховання в цьому кургані. Більше ніякі наукові роботи не проводилися. З однієї сторони, напіврозкопаному кургану загрожує руйнація. З іншої – є сподівання, що цю пам'ятку археології вдасться у майбутньому дослідити на якісно новому рівні, а в найкращому випадку – зробити туристичний об'єкт у Маріуполі.

За період 1984 по 1995 роки експедицією під керівництвом В.К. Кульбаки було досліджено 62 кургани та 1 ґрунтовий могильник. Загалом було виявлено 274 поховання починаючи з енеолітичної доби і закінчуючи пізнім середньовіччям.

Шалений темп досліджень та брак часу, який витрачався на обробку знайденого матеріалу, написання звіту та графічні роботи не дозволив В.К. Кульбаці вчасно ввести навіть частину матеріалу у науковий обіг. Публікації створювалися набагато пізніше, коли МАЕ зникла, а на її місці з'явилася експедиція при створеному гуманітарному інституті, який пізніше стане університетом, а згодом отримав ще й статус класичного університету.

Очолити експедицію МДУ знов таки В.К. Кульбака. У 1998 році були продовжені розкопки золотоординського могильника, де було відкрито ще 5 поховань. Також, на східній околиці м. Маріуполь було досліджено 2 кургани, де виявили 8 поховань зрубної культури. Інвентар представлений лише керамічним посудом [2, с. 263; 5, с. 161–170].

На початку 2000-х рр. В.К. Кульбака, враховуючи складнощі фінансового характеру, віддав перевагу камеральним роботам. У 2006–2008 рр. студенти, що входили до складу експедиції МДУ приймають участь у розкопках у складі інших експедицій у Донецькій та Луганській областях. Такий темп роботи дав можливість почати В.К. Кульбаці осмислення накопиченого матеріалу. Починаючи з 1998 року,

одна за одною виходять в світ чотири його монографічні роботи, присвячені реконструкції етнічної історії та ідеологічних уявлень племен, що населяли наш степ у добу бронзи [13; 14; 15; 16]. В основу наукових розробок було покладено матеріали багаторічних польових досліджень. На жаль, Володимир Костянтинівич багато чого не встиг. В чернетках залишилася незавершеною узагальнююча робота з індоєвропейської проблематики.

З 2009 року посаду начальника експедиції обіймає В.О. Забавін. З цього часу робота спрямована на виявлення нових пам'яток археології, обстеження стану тих, що були вже відомі.

У польовий сезон 2010 року археологічна експедиція МДУ проводить розвідки у Володарському районі Донецької області. У результаті пошукових робіт на території району та огляду заводненої балки Полкової, лівого припливу р. Кальчик (правої притоки р. Кальміус), що проходить поблизу с. Кременівка були виявлені наступні пам'ятки: місцезнаходження епохи пізнього палеоліту, два поселення зрубної культури доби пізньої бронзи та кочовище епохи середньовіччя. Оцінюючи загальний стан археологічних об'єктів, слід зазначити, що найбільш піддається руйнуванню виявлене поселення доби пізньої бронзи біля с. Кременівка [3, с. 138–142].

Поселення знаходиться у 1,2 км на ПнПнС від с. Кременівка, по правому березі балки Полкової, на першій надзаплавній терасі (висота над рівнем води в струмку 4,5–5,5 м). Місцевість не була зорана. Орієнтовна ділянка, на якій трапляються знахідки – 130×100 м. В кількох місцях фіксувалися значні скупчення каменів, які, можливо, є залишками жител. Знахідки представлені знаряддями праці та уламками посуду. Знаряддя праці представлені бронзовим стрижнем (на думку В.О. Забавіна – нерозковане шильце), кам'яним розтиральником, кількома крем'яними відщепами, два керамічних вироби, обточений фрагмент керамічного горщика, який, на нашу думку, є недоробленим пряслицем. Місцевим жителем на поселенні також була знайдена кам'яна сокира, що зберігається в Кременівському відділі краєзнавчого музею Володарського району. Цілком зрозуміло, що найбільш розповсюдженою категорією знахідок є уламки глиняного посуду. Кераміка прикрашена орнаментом, утвореним прокресленими лініями, вдавленнями, валиками і розчосами. Валики овальні або трикутні в перетині. Деякі прикрашені косими насічками або пальцевими вдавленнями.

У 250 м від першого поселення було знайдено друге. Воно знаходилося на сусідньому мису нижче за течією струмка на правому березі балки Полкової, на першій надзаплавній терасі. Ділянка також не розорювалася. Пам'ятка фіксувалася за виявленими на поверхні кістками тварин і численними фрагментами чорноглиняної кераміки в вимоїнах дернового шару. Орієнтовна площа поширення знахідок – 50×100 м. Стратиграфію поселень простежити не вдалося, так як шурфування не здійснювалося.

У 2 км на ПнПнС від с. Кременівка, в обривах правого високого берега на глибині 0,6-0,7 м від сучасної поверхні відзначені знахідки фрагментів червоноглиняної гончарної середньовічної кераміки і кістки тварин. Місцезнаходження можна ідентифікувати як кочовище салтово-маяцької культури.

У 2011 році АЕ МДУ провела рятівні дослідження кургану біля с. Павлопіль Новоазовського району Донецької області. Курганна група у складі двох насипів, віддалених один від одного на 0,8 км знаходилася на гребні вододілу на лівому березі р. Кальміус. В цій місцевості річище звивається, виписуючи круті меандри. Південніше с. Павлопіль р. Кальміус різко повертає на північ, а біля с. Орловське знову на південь, тим самим утворюючи велику ділянку, що має місцеву назву Гайдамацький Кут [6, с. 15–16].

Розкопаний курган було сильно розорано. На момент розкопок, висота насипу сягала 0,5 м, діаметр – 20 м. В центрі кургану була простежена грабіжницька яма,

залишки цеглі від геодезичного репера, рештки зруйнованого поховання. В насипу кургану та на його поверхні також траплялись крем'яні відщепи, уламки посуду доби бронзи та середньовіччя.

В кургані було досліджено 9 поховань, що за всіма ознаками відносяться до зрубною культури. Всі небіжчики лежали скорчено на лівому боці з орієнтацією у східний сектор з відхилом на Північ або Південь. В одному випадку могила (п. 8) представляла собою кенотаф. Поховальний супровід представлено горщиками, банкоподібним посудом та гострореберником. Варто відзначити таку деталь поховального ритуалу, коли в могилу, де було поховано дорослу та дитину (п. 5), поклали як цілий горщик, так і фрагменти від двох інших. Можна припустити, що уламок символізував цілу річ, згідно з первісним принципом «частина замість цілого». В контексті обряду посуд міг ставати символом, а також бути позбавлений цілісності, враховуючи те, що ця річ була задіяна саме в поховальному ритуалі.

На початку ХХ ст. насип кургану використовувався як цвинтар, на що вказують поховання у домовинах та елементи одягу небіжчиків. Щоб запобігти руйнуванню сучасних поховань та інфекційних захворювань, частина східної поли, де з'явилися сліди сучасних поховань залишилась повністю не дослідженою.

У наступному, 2012 році, експедиція МДУ знову проводила розвідки з метою обстеження вже відомих пам'яток та виявлення нових у межах Новоазовського та Старобешевського районів Донецької області.

Був пройдений багатоденний піший маршрут від північних околиць с. Калинівка (Лебединська сільрада) Новоазовського р-ну, через Ляпинську балку, огинаючи з заходу с. Виноградне (Ляпіне) і далі на схід вздовж узбережжя Азовського моря в напрямку сіл Широкіно і Безіменне Новоазовського р-на. Проводився огляд курганів біля с. Гусельщикове.

Була уточнена ситуація на частково розкопаному поселенні Ляпинська балка, де раніше були досліджені шари епохи пізньої бронзи (зрубна культура) і середньовіччя (салтово-маяцька культура та золотоординський час) [20].

Розвідувальний шурф, загальною площею 8 м² був закладений вздовж течії струмка в балці в 70 м на південь від місця розкопок 1992 року безпосередньо біля обриву, що різко знижується до води. Шурф розміром 2×4 м підтвердив стратиграфічні спостереження, зроблені раніше, а також виявив ділянку, яка залишилася недослідженою та має культурний шар.

У стратиграфічних розрізах вдалося простежити наступні шари:

- Дерновий шар потужністю 0,1 м;
- Чорний гумусовий шар потужністю 0,2-0,25 м;
- Сіро-чорний шар потужністю до 0,4 м.

Матеріал зустрічався на глибині до 0,75 м. Підйомний матеріал і знахідки, отримані в ході шурфування, являють собою фрагменти керамічного посуду, керамічне пряслице, прикрашені нарізними лініями астрагали, точильний брусок.

Шурфування дозволило окреслити південну периферію поселення. Крім того, окремі уламки середньовічних амфор та кістки тварин були відкриті на лівому березі балки напроти вже відомого поселення.

Кераміка доби бронзи представлена типовим для зрубною культури типом посуду з орнаментом, виконаним шляхом прокреслення ліній по сирий глині, наліпними пружками, штампом, рідше – шнуром. Середньовічний посуд представлений фрагментами як добре обпаленої кераміки (амфори), так і погано обпаленим посудом, чорним на зламі. Орнамент трапляється рідко, виконаний у стилі хвильових ліній, нанесених за допомогою гончарного круга.

Особливий інтерес викликають астрагали. Перший екземпляр мав 7 ліній, вирізаних тонким гострим предметом. Лінії розташовані у вигляді «драбини»: дві довгі

паралельно, а решта перпендикулярно перетинають їх. Другий екземпляр частково пошкоджений. На одній його стороні нанесені гострим предметом під кутом 7 паралельних кривих ліній. Такі вироби використовувалися від доби палеометалу до середньовіччя, що робить їх датування вельми складною задачею. Орнаментовані астрагали зустрічаються в могилах зрубної культури нашого регіону [22, с. 166], проте самі лінії та техніка їх нанесення нам більше нагадують знахідки із середньовічного дитячого поховання (п. 9) ґрунтового могильника на поселенні доби Іллічівка [23, с. 237].

Ще один астрагал, оброблений з двох боків, але без орнаменту було знайдено цього ж року у зруйнованому грабіжниками кургані біля с. Гусельщикова Новоазовського району Донецької області. Від поховання залишилися лише купа людських кісток та кам'яні плити, які, ймовірно, склали конструкцію скрині зрубного поховання. Всі ці знахідки можна пов'язувати з релігійно-магічної сферою, втім, не виключаючи також їх призначення як гральних кубиків.

У 2012 році також було виявлено два середньовічних кочів'я. Перше було відкрито біля с. Калинівка в 4 км на ПнСхСх від північної околиці села на мису високого лівого берега р. Кальміус. Там були знайдені уламки стінок амфор. Ще одна пам'ятка була відкрита південніше повороту на с. Саханка Новоазовського району. Місцезнаходження було виявлене завдяки знахідкам невизначених уламків амфор на орному полі високого берега Азовського моря (до 35 м від рівня моря) в 2,5 км на схід від с. Широкино. Шурфування показало відсутність культурного шару.

Одним з головних завдань експедиції зараз залишається введення в науковий обіг матеріалів, здобутих в ході розкопок 80-х початку 90-х рр. В археологічній лабораторії при кафедрі історичних дисциплін зберігається антропологічний матеріал, підготовлений для майбутніх досліджень фахівців-антропологів.

Слід відзначити позитивний вплив діяльності експедиції на формування майбутніх фахівців, якими через кілька років стануть випускники історичного факультету спеціальності «Історія». Практиканти закріплюють на практиці здобуті під час вивчення теорії знання, ознайомлюються з навиками, які потрібні під час роботи в експедиції, зокрема методиці пошуку та розкопок курганів, поселень, навчаються розчищати поховання, засвоюють навички польової фіксації (ведення польового щоденника, креслення, фотографування).

Результати роботи археологічної експедиції щороку відображаються у засобах масової інформації. Це ефективно допомагає формуванню уяви студентства та громадськості про культурний розвиток давнього населення ПнСх Приазов'я. У наступному році експедиція планує продовжити пошуково-дослідницькі роботи на півдні Донецької області.

Список використаної літератури

1. Гаврилюк Н.А. Курган у г. Васильевка Запорожской области / Н.А. Гаврилюк, Л.А. Черных // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье : ЗГУ, 1990. – № 1. – С. 91–101.

2. Евлевский А.В. Грунтовый могильник золотоордынского времени Ляпинская балка из Северо-Восточного Приазовья / А. В. Евлевский, В. К. Кульбака // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк : ДонНУ, 2003. – Т. 3. – С. 363–403.

3. Забавин В.О. Новое поселение срубной культуры около с. Кременевка (Северное Приазовье) / В.О. Забавин, С.Г. Небрат // Гілея : зб. наук. пр. – К., 2009. – Вип. 32. – С. 138–142.

4. Забавин В.О. Розвідки в Північно-Східному Приазов'ї / В.О. Забавин, С.Г. Небрат // Археологічні дослідження в Україні. – К. ; Полтава, 2010. – С. 112–113.

5. Забавин В.О. Курганний могильник срубної культури у восточній окраїні г. Мариуполя / В.О. Забавин // Донецький археологічний збірник. – 2011. – № 15. – Донецьк: ДонНУ, 2011. – С. 161–170.

6. Забавин В.О. Исследование кургана срубной культуры в уроч. Гайдамацкий Кут (Северо-Восточное Приазовье) / В.О. Забавин, С.Г. Небрат // VII Межвузовская археологическая конференция студентов и аспирантов юга России: тезисы докл. – Ростов-н/Д.: Изд-во Южного федерального ун-та, 2012. – С. 15–16.

7. Кульбака В.К. Отчет об исследованиях курганов в зонах строительства оросительных систем на землях совхоза «Берестовой» у с. Берестовое и с. Кондратьевка Константиновского р-на и совхоза «Грузской» г. Макеевка Донецкой обл. в 1988 г. / В.К. Кульбака // НА ІА НАНУ, № 1988/64.

8. Кульбака В. К. Отчет об исследованиях курганов в зонах новостроек у с. Калиновка Новоазовского р-на, у с. Раздольное Старобешевского р-на, у с. Камышеватого Першотравневого р-на, у с. Кондратьевка Константиновского р-на и в г. Мариуполе Донецкой области в 1989 г. / В.К. Кульбака, И.И. Гнатко // Архив Мариупольского краеведческого музея, № И-13 / 1990.

9. Кульбака В. К. Отчет об исследованиях курганов у с. Коминтерново Новоазовского р-на, с. Октябрьское Добропольского р-на, с. Красногоровка и с. Сокол Ясиноватского р-на и г. Мариуполь Донецкой области в 1990 г. / В. К. Кульбака, И.И. Гнатко // НА ІА НАНУ, № 1990/147.

10. Кульбака В. К. Отчет об исследовании курганов в зонах новостроек у с. Приволье Луганской обл., у с. Орловское и Приморское Новоазовского района Донецкой обл., у с. Андреевка Скадовского р-на Херсонской обл. и с. Щербани Вознесенского р-на Николаевской обл. в 1991 г. / В.К. Кульбака, И.И. Гнатко, В.И. Никитин // НА ІА НАНУ, № 1991/113.

11. Кульбака В. К. Научный отчет об исследованиях курганов у с. Щербани Вознесенского р-на Николаевской обл. / В.К. Кульбака // НА ІА НАНУ.

12. Кульбака В.К. Отчет об исследовании кургана в западной части г. Мариуполя Донецкой области в 1993 г. / В. К. Кульбака // НА ІА НАНУ, № 1993/148.

13. Кульбака В. Соматичні культури півдня Східної Європи / В.К. Кульбака, В. Качур. – Мариуполь: ПГТУ, 1998. – 60 с.

14. Кульбака В. К. Індоевропейські племена України епохи палеометалу / В. Кульбака, В. Качур. – Мариуполь: Рената, 2000. – 80 с.

15. Кульбака В. К. Давні індоевропейці України в світлі новітніх археологічних досліджень / В. Кульбака, В. Качур. – Мариуполь: Рената, 2002. – 94 с.

16. Кульбака В. К. Сома/хаома: рослина, напій, божество / В.К. Кульбака, В. Качур. – Мариуполь: Рената, 2003. – 62 с.

17. Кульбака В. К. Курган срубной культуры у с. Коминтерново / В.К. Кульбака, В. О. Забавин, С.Г. Небрат // Гілея. – К., 2009. – Вип. 29. – С. 136–141.

18. Кульбака В. К. Катакомбные погребения бронзового века у села Калиновка / В.К. Кульбака, С.Г. Небрат // Літопис Донбасу. – Донецьк: Донбас, 2010. – Вип. 18. – С. 22–36.

19. Николова А.В. Курганы эпохи бронзы в низовьях Днепра и Ингульца (по материалам Краснознаменной экспедиции) / [А.В. Николова, Л.А. Черных, Г.Л. Евдокимов] // Матеріали та дослідження по археології Східної України. – Луганськ: СНУ, 2011. – № 11. – С. 96–163.

20. Полидович Ю.Б. Отчет об археологических раскопках новостроечной экспедиции отдела Охраны памятников археологии Донецкого областного краеведческого музея в 1992 г. / [Ю.Б. Полидович, В.В. Цимиданов, В.И. Кузин] // НА ІА НАНУ, № 1992/84.

21. Посредников В.А. Отчет о раскопках в с. Введенское Новоазовского р-на, с. Старая Ласпа Тельмановского р-на, Стыла Старобешевского р-на, с. Покровка Амвросиевского р-на Донецкой области в 1987 г. / [В.А. Посредников, Т.А. Шаповалов, А.И. Привалов, В.К. Кульбака, В.А. Подобед] // Архив Мариупольского краєзнавчого музею, № И-57/1987.

22. Посредников В.А. Материалы курганов у с. Огородное (Северное Приазовье) / В.А. Посредников, Н.П. Зарайская // Донецкий археологический сборник. Донецк : Аверс КолТД, 1993. – Вып. 4. – С. 82–178.

23. Швецов М.Л. Могильник эпохи средневековья у с. Ильичевка в среднем течении р. Северский Донец / М.Л. Швецов, Р.А. Литвиненко // Проблемы охраны и изучения памятников археологии степной зоны Восточной Европы. – Луганск : Глобус, 2010. – С. 229–240.

Стаття надійшла до редакції 10.09.2012 р.

S. Nebrat

MSU ARCHEOLOGICAL EXPEDITION: HISTORY AND THE PRESENT TIME

The work done by Mariupol State University's archeological expedition is very significant both for academic activities and for the research. In spite of the University's young age, the expedition has a history of its own since it is the direct successor of Mariupol Archeological Expedition (MAE) headed by V.K. Kulbaka – Mariupol archeologist and MSU instructor (1954-2009) who guided the research of burial mounds dated from the Neolith to the late medieval times on the territories of Donetsk, Lugansk, Cherson and Nikolayev Regions. It is noteworthy that as far back as in the period of 1984 – 1995 the expedition researched more than sixty burial mounds as well as a ground mound where almost three hundred burial sites were found. The excavations were of rescue character. Therefore many of the burial mounds had been partly destroyed long before the excavations started. That was why not all the sources are equally informative. The excavations were carried out mainly on the territory of the North-East Azov and in the basin of the river Seversky Donets. The biggest amount of sites dates back to the Bronze Age (the pit-grave, the catacomb, the Babyno and the «srubna» timber-grave cultures). Especially important are the findings of the catacomb times relating to the mid Bronze Age. The expedition researched remains of wheel carts as well as open burials having some signs of the rite of modeling a human face with the help of spreading clay over the skull. The expedition also found various tools as well as cult-related items made from bronze, stone, bone or timber. An important discovery in the field of medieval archeology is the study of the Golden Horde burial mound located in Mariupol Vicinity. In the early 1990s the excavations underwent a period of stagnation caused by lack of funding. The MAE would disappear to give birth to the University's expedition (in those times referred to as Institute of Humanities' expedition). Since 2010 the expedition has been headed by V.O. Zabavin. Excavations aimed at finding new sites as well as at evaluating the condition of the already discovered archeological sites have already started. The expedition has already discovered new settlements of the Bronze Age (the «srubna» timber-grave archeological culture) and nomad encampments. The expedition has also found a number of previously unknown burial mounds and, over the last few years, has already studied two of them. The burials date back either to the Bronze Age or to the medieval times. The materials obtained by MSU archeological expedition present a certain interest in terms of the region's pre-history as well as in terms of social, economic and cultural development of the ancient population.

Key words: archeological expedition, Mariupol State University, the Azov Area, burial mound.

З НАУКОВОГО ДОРОБКУ В. К. КУЛЬБАКИ

Э. Е. Кравченко, В. К. Кульбака

О НАХОДКЕ СОСУДА С ГРАФФИТИ В МАРИУПОЛЕ⁵

В статье рассматриваются материалы из погребения хазарского времени, обнаруженного на территории г. Мариуполя, в котором находился сосуд с прочерченными на поверхности знаками (крест и фигура, напоминающая семисвечник).

Указанные знаки несли охранную функцию и были прочерчены гончаром, который, наиболее вероятно, был язычником. По мнению авторов, сосуд из погребения, обнаруженного на территории Мариуполя, является ценным свидетельством, отражающим сложный процесс распространения в VIII–IX вв. на территории Хазарии монотеистических верований. Основным объектом деятельности проповедников стало население городов. В среде кочевого населения и жителей поселений, находящихся на окраинах каганата язычество задержалось еще на многие столетия, иногда выступая в своем чистом виде, а иногда приобретая причудливые формы, граничащие с двоеверием. Исследованное погребение несколько выделяется из ряда подобных захоронений хазарского времени – хазары как правило не практиковали погребение усопших в глубоких ямах. В данном же случае глубина захоронения превышает 2 м. Благодаря сохранившимся фрагментам аббасидских дирхемов и подвесок удалось датировать погребение временем не ранее 1-й пол. IX века. В целом, рассматриваемое нами захоронение датируется временем, когда в Хазарском каганате произошли серьезные потрясения, затронувшие сферу идеологических представлений населения. Следы распространения монотеизма в настоящее время четко фиксируются лишь в областях с давними традициями оседлости, непосредственно граничащими с Византией и Халифатом.

Ключевые слова: хазарское время, погребение, сосуд, монотеистические верования, иудаизм, христианство, язычество, двоеверие.

В июне 1989 г. в г. Мариуполе, при прокладке траншеи на территории Прокатного стана 3000 ОАО «Металлургический комбинат им. Ильича» были обнаружены кости, керамический сосуд и группа вещей. О находке строители сообщили в Мариупольский краеведческий музей. Осмотр местонахождения показал, что погребальный комплекс был полностью разрушен. Сотрудникам экспедиции, выехавшей для осмотра объекта, строители передали остатки погребального инвентаря: разбитый сосуд, фрагменты бронзового зеркала, медную цепочку сложного плетения и два дирхема. Среди костей четко определялись лишь останки человека. Были ли при этом кости коня или других животных, не ясно. Информация о погребении, обнаруженном на стане «3000», нашла отражение лишь в небольшой заметке, опубликованной в местной газете. Тем не менее, указанный комплекс интересен, несмотря на то, что дошел в разрушенном виде.

Случайный характер находки, отсутствие на поверхности к моменту осмотра каких-либо четко различимых следов курганной насыпи, дали основание первоначально отнести указанное погребение к категории грунтовых захоронений, в связи с чем, при составлении свода курганов, исследованных на территории Донецкой обл. [Свод данных..., 2004, с. 56–110], указанный комплекс не был учтен. Тем не менее, анализ имеющихся в распоряжении данных свидетельствует в пользу того, что указанное захоронение относится к числу курганных.

⁵ Публікацію взято з видання: Археологический альманах : сб. ст. / гл. ред. А. В. Колесник. – Донецк : Лебедь, 2010. – № 21. Изобразительное искусство в археологическом наследии. – С. 386–395.

Погребение, без сомнений, представляло собой труположение (на предметах, входящих в состав инвентаря, а также на костях человека отсутствуют следы огня). Не вызывает сомнений и отношение захоронения к хазарскому времени (в составе инвентаря присутствуют монеты). При этом, на северном берегу Азовского моря ныне известна значительная группа памятников этого периода, тем не менее, грунтовые могильники, близкие кладбищам сопровождающим поселения салтово-маяцкой культуры, здесь не зафиксированы. Последнее, вряд ли, связано с недостаточной изученностью данного региона, в пользу чего свидетельствует факт обнаружения здесь грунтового могильника золотоордынского времени [Евглевский, Кульбака, 2003]. По всей видимости, этот тип раннесредневековых некрополей просто не характерен для рассматриваемой территории. Обращает внимание и то, что рядом с погребением не было выявлено других могил, которые, вне сомнений, присутствовали, если бы на этом месте располагался грунтовой могильник. Следует добавить, что погребение было обнаружено на глубине превышающей 2 м, в то время, как на грунтовых могильниках салтово-маяцкой культуры, глубокие ямы встречаются довольно редко [Кравченко, Гусев, Давыденко, 1998, рис.2–20; Копыл, Татаринцов, 1990, с. 62, 63; Швецов, Санжаров, Прынь, 2001, с. 333–334; 338–342; Татаринцов, Федяев, 2001, рис.2; Красильников, 1991; 1990, с. 29; Плетнева, 1989, с. 256]. Они известны лишь на нескольких некрополях (Нетайловском [Жиронкина, Цитковская, 1996, с. 365–366], Красногоровском [Михеев, 1990, с. 46], Крымском [Савченко, 1986, с. 99–101]), где, наряду с ними, присутствуют и погребения, с меньшей глубиной могильных ям.

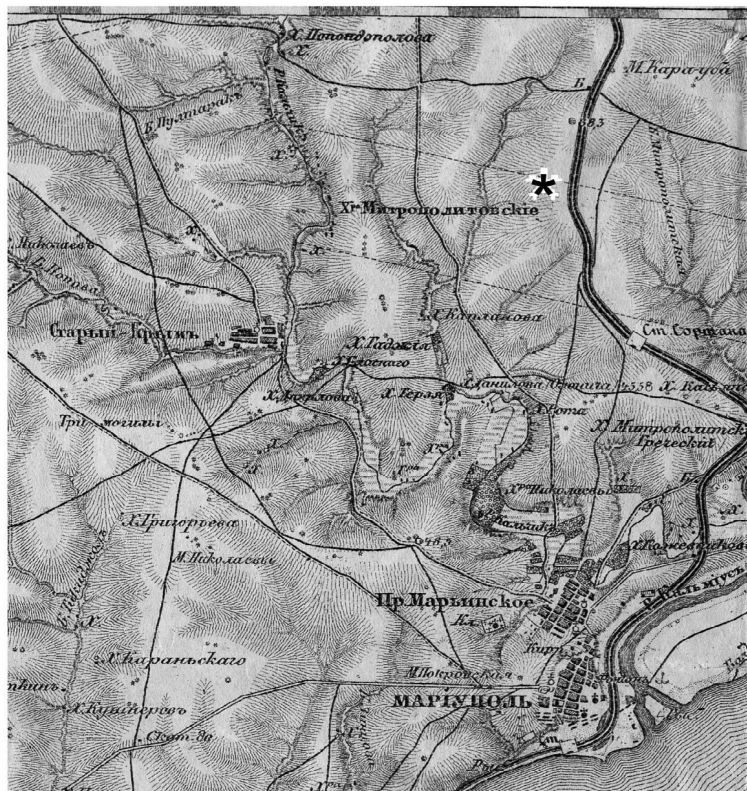
Не соответствует грунтовому могильнику и топографическое расположение погребения. Участок, на котором оно было обнаружено (рис.1, Б), находится на левом берегу реки Кальчик, довольно далеко от ее русла и высоко над уровнем воды. Облик местности, ныне сильно измененный земляными работами, восстанавливается по старым картам (рис.1, А).

Здесь видно, что погребение располагалось на краю или в верхней части водораздела между двумя крупными балками – Митрополитской и безымянной⁶.

Датировка комплекса определяется по его материалу, среди которого присутствуют два аббасидских дирхема⁷. Один из них (рис.2, 1) имеет плохую сохранность. Это разбитый на шесть частей обломок, общий размер которого составляет в пределах 2/3 целой монеты. В связи с потертостью, надписи на этом экземпляре видны плохо. В.П. Лебедев обратил внимание на характерный желтоватый цвет, объяснив это, то ли воздействием огня, то ли золочением монеты. Последнее представляется наиболее вероятным. Из надписей на монете читается лишь название города, где она была выпущена – Мадина́т ас-Салам (Багдад). Вторая монета (рис.2, 2) хорошо сохранилась. Она немного потерта и, по всей видимости, какое-то время находилась в обращении. На лицевой стороне, в поле, имеется горизонтальная прямая линия, прочерченная острым предметом. У края поля есть овальное отверстие, свидетельствующее, что дирхем использовался в качестве подвески. Согласно определению В.П. Лебедева, он также был чеканен в Багдаде в 156 г. Х. (772/773 гг.). Наличие следов золочения на одной монете и отверстия на другой свидетельствуют об использовании их в качестве украшений.

⁶ Авторы приносят благодарность сотрудникам Мариупольского краеведческого музея: гл. хранителю фондов Л.С. Якущенко, реставратору А.В. Ладкину за помощь в подготовке материалов к публикации. Особенно благодарим с.н.с. Мариупольского музея Л.И. Кучугуру, которая провела большую работу с целью локализации точного места расположения археологического комплекса.

⁷ Благодарим В.П. Лебедева за определение монет из археологического комплекса.



А



Б

Рисунок 1 А, Б – Мариуполь и его окрестности. Значком (*) показано место обнаружения захоронения.

Деталью украшения являлась и медная цепочка (длина сохранившейся части 4,5 см), состоящая из 14 соединенных друг с другом колец, имеющих диаметр 0,9 и

0,6 см (толщина проволоки до 0,1 см). Характер плетения был следующий. Четыре крупных кольца были соединены в простую цепочку. Далее маленькие колечки скрепляли между собой по 2–3 больших (рис.2).

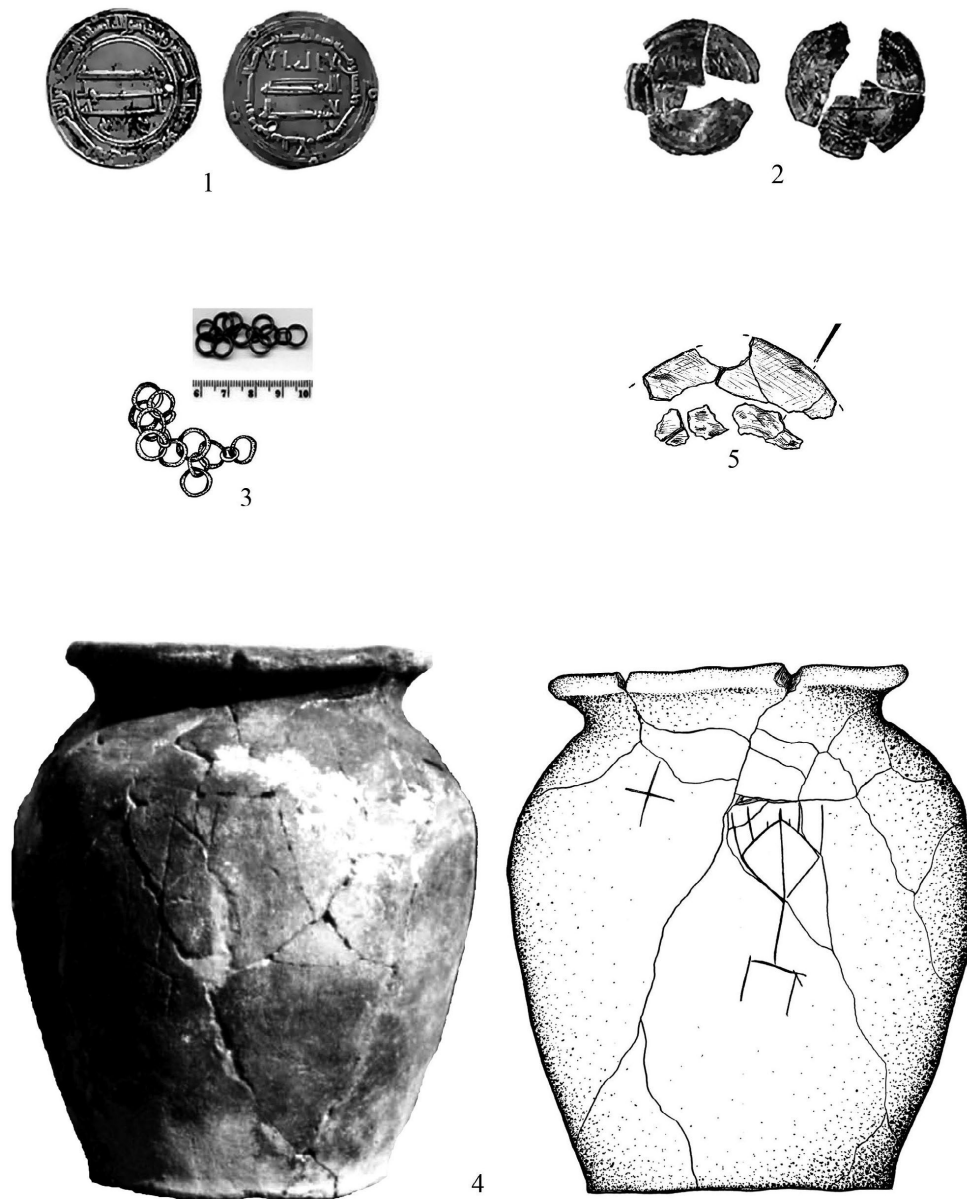


Рисунок 2 – Предметы из захоронения на «Прокатном стане 3000» (Мариуполь).

Зеркало. Сохранился относительно крупный фрагмент края, состоящий из двух частей (рис.2, 3) и серия мелких обломков. Зеркало было изготовлено из медной пластины, толщиной до 1 мм. Гладкие лицевая и оборотная стороны предмета лишены какого-либо орнамента. Внешний его край не ровный. В месте соединения двух крупных кусков имеется сегментообразный выкол, что может свидетельствовать о наличии здесь ранее ручки или заменяющего ее небольшого выступа. Несмотря на то, что большая часть зеркала утрачена, сохранившиеся его части позволяют получить представление об его форме и диаметре (не более 10–12 см). Зеркала подобного типа известны в раннесредневековых древностях хазарского времени. Им была посвящена отдельная работа, где указывалось, что подобный тип зеркал более характерен для курганных погребений [Иванов, Копылов, 2001, с. 129].

Особый интерес представляет найденный в захоронении *сосуд* – профилированный горшок с невысокой шейкой, резко отогнутым наружу венчиком и покатыми плечиками, плавно переходящими в корпус, завершающийся относительно широким дном. Сосуд был изготовлен из теста с большой примесью мелкозернистого песка. Его поверхность имеет темно-серый цвет с желто-серыми пятнами. На изломе черепок почти черный. Наружная поверхность сосуда сглажена и не несет дополнительной орнаментации. На корпусе присутствуют два расположенных рядом знака, прочерченных по сырой глине, до обжига. Один из них представляет равноконечный крест, а другой – сложную фигуру, в основе которой лежит ромб (рис.2, 4–5). Характер обработки стенок и слабо выраженная закраина у дна свидетельствует, что горшок был вылеплен от руки с последующей подправкой на круге с малыми оборотами. Горшки близкой формы известны на поселениях степного “болгарского” варианта салтово-маяцкой культуры. К.И. Красильников относит их к степному варианту лепной посуды, датируя VIII в. [Красильников, 2001, с. 312, рис.7, 1]. Фрагменты горшков с таким же тестом и близким цветом внешней поверхности довольно часто встречаются в Северном Приазовье (как на кочевьях, так и на стационарных поселениях). В целом же, данный сосуд близок лепной керамике поселений салтово-маяцкой культуры, несколько отличаясь от нее своими пропорциями, а также тем, что он имеет подправку на круге и, по всей видимости, был уже продуктом гончарного производства.

Без сомнений, монеты, обнаруженные в рассматриваемом погребении, не дают точной его датировки т.к. на территории Восточной Европы срок нахождения в обращении дирхемов Халифата был продолжительным. В пользу этого свидетельствует разница между датами выпуска младшего и старшего экземпляров куфических монет в восточноевропейских кладах [Кропоткин, 1971, с.78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 90, 91]. Учитывая факт использования этих монет в качестве подвесок, можно продлить срок их бытования на более длительный промежуток времени [Берга, 1988, с. 62]. Таким образом, находка дирхемов представляет интерес не столько в плане датировки комплекса, сколько благодаря тому, что в рассматриваемом регионе она является первой. Все известные ныне находки куфических монет VIII–X вв. сосредоточены восточнее, в бассейне Северского Донца и на Нижнем Дону [Крыганов, 2001, с. 350; Спесивцев, 1905, с. 155–156; Кравченко, Гусев, Давыденко, 1998, с. 139; Михеев, 1985, с.19; Кравченко, Давыденко, 2001, с. 249–250, рис.35; Кравченко, 2003, с.25, фото.22–23; Красильников, 2001, с.318; Швецов, Кравченко, 1989, с.27].

В целом, топографическое расположение комплекса и его характерные особенности свидетельствуют, что погребение, обнаруженное на территории стана “3000”, представляло курганное захоронение хазарского времени. Учитывая степень потертости монет-подвесок, можно с уверенностью датировать этот комплекс временем не ранее 1-й пол. IX века.

Особый интерес представляет сосуд с прочерченными на поверхности знаками – равносторонним крестом и сложной фигурой. Изображение креста встречается на сосудах разных времен, в том числе и на керамических изделиях салтово-маяцкой культуры [Плетнева, 1959, с. 235, рис.18, 19, 23; Parchomenko, 1990, S.293, Taf.4, 8, 6, 6; Кравченко, 2003; 2004]. Расположение подобных изображений на внутренней стороне венчика или у основания ручки свидетельствует, что они несли охранительную нагрузку. Этнографически подобный обычай фиксируется на территории Украины, где гончары вплоть до XX в. иногда ставили кресты на горлышках и стенках сосудов, с целью воспрепятствовать проникновению внутрь горшка вредоносных сил [Пошивайло, 1993, с. 270]. Для украинского гончара, крест был священным символом, напрямую связанным с его религией – христианством. Сложнее обстоит вопрос с крестами на керамике салтово-маяцкой культуры. Гончар, ставящий этот знак, мог

быть как христианином, так и язычником. Тем не менее, относительно частое использование из охранных символов именно креста, по нашему мнению, вполне может свидетельствовать и о проникновении каких-то христианских воззрений в среду населения Хазарии (что зафиксировано, как историческими, так и археологическими источниками).

Реально предположить, что и второй рисунок, расположенный рядом с крестом, имел сакральное значение. К сожалению, состояние этого изображения не очень хорошее. Верхняя его часть врезана неглубоко и потерта. В районе граффити горшок был разбит на множество обломков, причем в отдельных случаях трещины, совпавши с контурами изображения, повредили рисунок. Тем не менее, рисунок читается. В его основе лежит равносторонний ромб, от нижней части которого отходит вертикальная линия, завершающаяся П-образной подставкой. От верхних плоскостей и центра ромба отходят вертикальные черточки, возвышающиеся над его вершиной. Они расположены симметрично с обеих сторон фигуры. С левой стороны видно две длинных и одна более короткая линии. С правой – четко прослеживается две, и едва заметен фрагмент третьей. Судя по общему, симметричному, характеру изображения, их и с этой стороны также было три. Короткая линия отходит и от вершины ромба. Таким образом, четко прослеживаются шесть вертикальных черточек, отходящих вертикально от верхней части ромба, и слабо видны контуры седьмой. Описанное изображение не находит прямых аналогов ни среди тамгообразных знаков сарматского времени [Яценко, 2001], ни среди знаков на раннесредневековой керамике Крыма и Подонья [Плетнева, 1959; Щербак, 1959; Якобсон, 1979]. Остановимся на рассмотрении этого знака детально. Нижняя П-образная его часть напоминает изображение основания, подставки. На различных христианских символах на подставке, П-образной, или фигурной, изображался крест. И в том и в другом случаях они символизировали Голгофу. В нашем случае подставка вертикальным стержнем связана с ромбом, от которого отходят вертикальные черточки. Следует сказать, что в культовой практике различных религий применялись и применяются многоствольные светильники. По нашему мнению, вторая фигура, прочерченная на сосуде, изображает подобный светильник с семью свечами. Наиболее близкое сходство она имеет со священным иудейским символом – менорой, отличаясь от классического ее изображения формой подставки, обычно представляющей треножник.

Таким образом, на сосуде изображено два символа, которые несли охранительную функцию. Присутствие их не означает, что мастер, изготовивший сосуд, был христианином или иудеем. Более того, человек, строго придерживающийся постулатов той или иной из перечисленных выше религий, вряд ли поместил бы два этих символа вместе. Напротив, гончар вполне мог быть, как язычником, изобразившим на сосуде знакомые ему священные символы, так и монотеистом, имеющим слабое представление о недавно принятой им религии. Отдаленность степных поселений Северного Приазовья от центральных регионов государства, где в основном и велась проповедь, вполне могла способствовать слабому знанию живущими здесь неопитами подобных религиозных нюансов. Так было на этой территории и в последующее время. Несколько столетий спустя, при выезде из степного Крыма, Рубрук встретил православных ассов, которые были христианами лишь по имени. По крайней мере, согласно сообщению этого автора, об основных положениях христианской веры они имели смутное представление [Рубрук, 1957, с. 106]. Подобная картина характерна и для территории Северного Кавказа, где на протяжении многих столетий наблюдалось мирное сосуществование господствующей религии и различных языческих верований [Чеченов, 1987, с. 77–79; История народов Северного Кавказа, 1998, с. 178; Кулаковский, 2000].

В целом, рассматриваемое нами захоронение датируется временем, когда в Хазарском каганате произошли серьезные потрясения, затронувшие сферу идеологических представлений населения. В течении VIII – начала IX в. в городах Хазарии шел процесс постепенного распространения монотеистических религий, завершившийся принятием иудаизма верхушкой хазарского общества. Этот процесс активизируется в IX в., когда в среде городского населения начинается активное распространение ислама. По мнению М.И. Артамонова, внутренняя смута, потрясая хазарское государство в этот период и вызвавшая перемещение с территории каганата части населения, была вызвана именно реформами в религиозной сфере [Артамонов, 2001, с. 324–329].

Исследователи, занимающиеся вопросами распространения монотеистических религий среди населения Хазарского каганата, неоднократно обращали внимание на то, что этот процесс был очень медленным и не успел завершиться. Следы распространения монотеизма в настоящее время четко фиксируются лишь в областях с давними традициями оседлости, непосредственно граничащими с Византией и Халифатом [Магомедов, 1983, с. 155–174; Кузнецов, 1962, с. 128–129]. Исключением является группа поселений в среднем течении Северского Донца [Кравченко, Гусев, Давыденко, 1998; Кравченко, Давыденко, 2001, с. 233–234; Красильников, 2001, с. 318–320]. Тем не менее, прилегающие к этим памятникам мусульманские могильники, датируются относительно поздним временем в рамках салтово-маяцкой культуры – 2-й пол. IX – 1-й пол. X в. [Кравченко, 2005б]. При этом, на прилегающих к ним поселениях четко фиксируются следы совершения языческих обрядов какими-то группами населения [Кравченко, Давыденко, 2001, с. 236–237, рис.4–5]. Показательным является тот факт, что из памятников эпиграфики на этих поселениях пока известны только две надписи, выполненные кубанским руническим письмом [Кызласов, 1994, с. 273–274; Кляшторный, 1979; Кравченко, 2005а, с. 211–213, рис.9, 1].

Еще более сложным представляется вопрос об археологической фиксации каких-либо следов распространения иудаизма в Хазарии. Здесь разница между сообщениями исторических источников и подтверждающими их археологическими данными поистине разительна [Флёров, 2002, с. 93–96].

На территориях, отстоящих далеко от центральных регионов государства и оживленных торговых магистралей, а тем более, в кочевой степи, существенных изменений не происходило. В то время, как в крупных центрах Хазарии кипели страсти и шли религиозные диспуты о приоритете той или иной веры, гонимый на далеком поселении, затерявшемся на окраине каганата, в степях Северного Приазовья, вырезал на стенке сосуда известные ему священные символы. Он ставил при этом конкретные цели, обусловленные его миропониманием, если и затронутым влиянием монотеистических верований, то затронутым поверхностно.

Таким образом, сосуд с изображениями из погребения, обнаруженного на территории г. Мариуполя, является ценным свидетельством, косвенно отражающим сложный процесс распространения в VIII–IX вв. на территории Хазарии монотеизма. В любом случае, основным объектом деятельности проповедников стало население городов и крупных населенных пунктов, которые располагались на торговых путях, проходящих через территорию каганата. В самую же последнюю очередь религиозные нововведения коснулись кочевников и жителей небольших поселений, находящихся на степных окраинах Хазарии. Здесь язычество задержалось еще на многие столетия, иногда выступая в своем чистом виде, а иногда приобретая причудливые формы, граничащие с двоеверием.

Список использованной литературы

Артамонов, 2001: Артамонов М.И. История хазар / М.И. Артамонов. – СПб. : Лань, 2001. – 688 с.

Берга, 1988: Берга Т.М. Монеты из археологических комплексов Латвии / Т. М. Берга. – Рига : Зинатне, 1988. – 101 с.

Евглевский, Кульбака, 2003: Евглевский А. В. Грунтовый могильник золотоордынского времени Ляпинская балка из Северо-Восточного Приазовья / А. В. Евглевский, В.К. Кульбака // Степи Европы в эпоху средневековья.– Донецк, 2003. – Т.3. – С.350–382.

Жиронкина, Цитковская, 1996: Жиронкина О.Ю. Новые данные о погребальном обряде Нетайловского могильника / О.Ю. Жиронкина, Ю.О. Цитковская // Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. – Самара, 1996. – С. 353–368.

Иванов, Копылов, 2001: Иванов А.А. Бронзовые зеркала из раннесредневековых подкурганых погребений Нижнего Дона и Волго-Донского междуречья / А.А. Иванов, В.П. Копылов // Донская археология. – № 3/4. – Ростов н/Д., 2001. – С. 126–130.

История народов Северного Кавказа: История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в. / отв. ред. акад. Б.Б. Пиотровский. – М. : Наука, 1988. – 584 с.

Кляшторный, 1979: Кляшторный С.Г. Хазарская надпись на амфоре с городища Маяки / С.Г. Кляшторный // СА. – 1979. – № 1. – С. 273–274.

Копыл, Татаринов, 1990: Копыл А.Г. Мусульманские элементы в погребальном обряде праболгар Среднедонечья / А. Г. Копыл, С. И. Татаринов // Протоболгары и финно-угры в Восточной Европе. – Казань, 1990. – С. 52–71.

Кравченко, Гусев, Давыденко, 1998: Кравченко Э.Е. Ранние мусульмане в среднем течении Северского Донца / Э. Е. Кравченко, О. А. Гусев, В.В. Давыденко // Археологический альманах. – Донецк, 1998. – № 7. – С.113–140.

Кравченко, Давыденко, 2001: Кравченко Э.Е. Сидоровское городище / Э. Е. Кравченко, В.В. Давыденко // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк, 2001. – Т.2. – С.233–302.

Кравченко, 2003: Кравченко Э.Е. Отчет о работах средневековой археологической экспедиции Донецкого национального университета в полевой сезон 2003 г. на Сидоровском археологическом комплексе / Э. Е. Кравченко // НА ИА НАНУ. – № 2003/10. – 25 с.

Кравченко, 2005а: Кравченко Э.Е. Исследования хозяйственного объекта на археологическом комплексе у с.Сидорова в среднем течении Северского Донца / Э. Е. Кравченко // Проблеми збереження і використання культурної спадщини в Україні. – Слов'янськ, 2005. – С. 208–222.

Кравченко, 2005б: Кравченко Э.Е. Мусульманское население среднего течения Северского Донца и распространение ислама в Восточной Европе в хазарское время / Э. Е. Кравченко // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк, 2005. – Т. 4. – С. 153–186.

Красильников, 1991: Красильников К. Могильник древних болгар у с. Желтое на Северском Донце / К. Красильников // Проблеми на прабългарската история и култура. – София : Аргес, 1991. – Т. 2. – С. 62–81.

Красильников, 2001: Красильников К. И. Новые данные об этническом составе населения Степного Подонцовья / К. И. Красильников // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк, 2001. – Т. 2. – С. 303–322.

Кропоткин, 1971: Кропоткин В.В. Новые находки сасанидских и куфических монет в Восточной Европе / В. В. Кропоткин // Нумизматика и эпиграфика. – М. : Наука, 1971. – Т. 9. – С. 75–162.

Крыганов, 2001: Крыганов А. В. Верхнесалтовский и Нетайловский археологические памятники салтовской культуры – остатки древнего хазарского города / А. В. Крыганов // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк, 2001. – Т. 2. – С. 347–258.

Кузнецов, 1962: Кузнецов В.А. Аланские племена Северного Кавказа / В. А. Кузнецов // МИА. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – № 106. – 133 с.

Кулаковский, 2000: Кулаковский Ю.А. Христианство у алан / Ю.А. Кулаковский // Избранные труды по истории аланов и Сарматии. – СПб. : Алетейя, 2000. – С. 165–192.

Кызласов, 1994: Кызласов И.Л. Рунические письменности Евразийских степей / И. Л. Кызласов. – М. : Восточная л-ра РАН, 1994. – 326 с.

Магомедов, 1983: Магомедов М.Г. Образование Хазарского каганата / М. Г. Магомедов. – М. : Наука, 1983. – 225 с.

Михеев, 1985: Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата / В.К. Михеев. – Х. : Изд. ХГУ, 1985. – 147 с.

Михеев, 1990: Михеев В.К. Погребальный обряд Красногоровского могильника салтово-маяцкой культуры / В.К. Михеев // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе. – Казань, 1990. – С.45–71.

Плетнева, 1959: Плетнева С.А. Керамика Саркела – Белой Вежи / С.А. Плетнева // МИА. – М. ; Л. : Изд. АН СССР, 1959. – № 75, т. 2. – С. 212–272. Плетнева, 1989: Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье (Дмитриевский археологический комплекс) / С.А. Плетнева. – М.: Наука, 1989. – 288 с.

Пошивайло, 1993: Пошивайло О. Етнографія українського гончарства / О. Пошивайло. – Полтава, 1993. – 356 с.

Рубрук, 1957: Рубрук Г. Путешествие в Восточные страны: пер. с лат. / Г. де Рубрук // Путешествие в восточные страны П.Карпини и Г.Рубрука. – М. : Географиздат, 1957. – 195 с.

Савченко, 1986: Савченко Е. И. Крымский могильник / Е. И. Савченко // Археологические исследования на новостройках. – М. : Наука, 1986. – Вып. 1. – С. 70–101.

Спесивцев, 1905: Спесивцев В. Находки в Райгородке / В. Спесивцев // Труды XII АС. – М., 1905. – Т. 1. – С.153–157.

Татаринов, Федяев, 2001: Татаринов С.И. Новые раннеболгарские погребения из могильника Дроновка-3 (Лиманское озеро) / С. И. Татаринов, С.В. Федяев // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк, 2001. – Т. 2. – С. 365–374.

Свод данных...,2004: Свод данных об исследованиях курганов на территории Донецкой области в XX в. / А. Н. Усачук, Ю. Б. Полидович, В. В. Цимиданов, Р. А. Литвиненко // Курганы Донбасса. Археологический альманах.– Донецк, 2004. – Вып. 14. – С. 13–55.

Флёров, 2002: Флёров В.С. Иудаизм в Хазарии. Где и что искать / В.С. Флёров // Хазары. Тезисы докладов Второго международного коллоквиума. – М., 2002. – С. 93–96.

Чеченов, 1987: Чеченов И.М. Новые материалы и исследования по средневековой археологии Кабардино-Балкарии в 1972–1979 гг. / И.М. Чеченов // Новые материалы и исследования по средневековой археологии Кабардино-Балкарии. – Нальчик, 1987. – Т.3.– С. 64–98.

Швецов, Кравченко, 1989: Швецов М.Л. Отчет о спасательных археологических исследованиях на памятнике у с.Маяки и пос.Донецкого Славянского р-на Донецкой обл. в 1989 г. / М.Л. Швецов, Э.Е. Кравченко // НА ИА НАНУ. – 1989/249. – С. 24.

Швецов, Санжаров, Прынь, 2001: Швецов М.Л. Два новых сельских могильника в Подонцовье / М.Л. Швецов, С.Н. Санжаров, А.В. Прынь // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк, 2001. – Т. 2. – С. 333–346.

Щербак, 1959: Щербак А.М. Знаки на керамике и кирпичях Саркела – Белой Вежи (к вопросу о языке и письменности печенегов) / А.М.Щербак // МИА – М. ; Л. : Изд. АН СССР, 1959. – № 75, т.2. – С. 362–414.

Якобсон, 1979: Якобсон А.Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики / А.Л. Якобсон. – Л. : Наука, 1979. – 164 с.

Яценко, 2001: Яценко С.А. Знаки-тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья / С.А.Яценко. – М., 2001. – 158 с.

Parchomenko, 1990: Parchomenko O.V. Die Keramik der Saltovo-Kultur am oberen lauf des Don / O. V. Parhomenko // Die Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varianten (Hg. Cs.Balint) // Varia archaeologica Hungarica. III. – Budapest, 1990. – P. 291–312.

Е. Е. Kravchenko, V. K. Kulbaka

THE FINDS OF VESSELS WITH THE GRAFFITI INCISED ON IT IN MARIUPOL

The article deals with the materials taken from the Khazar time burial which was found within the territory of Mariupol. There was the vessel with the incised marks on its surface (a cross and a figure reminding a menorah).

The security functions were carried out by these signs and they were depicted by a potter who might be a heathen. According to the authors the vessel dipped out from the tomb in Mariupol is a valuable evidence which reflects the complex process of spreading of the monotheistic beliefs on the Khazar territory during the VIII-IX centuries.

The main object of the activity held by the preachers was the urban population. The heathendom was a belief of the nomadic population and residents of the settlements located on the periphery of the Khanate for many centuries. Sometimes it was the heathendom itself, sometimes the heathendom got a rather strange forms bordering on the dual faith. The examined burial differentiates itself from others Khazar graves. The Khazars did not usually make burials of the dead in the deep holes. In this case the burial depth exceeds 2 metres.

Due to the extant fragments of the Abbasid dirhams and pendants they were able to date the burial date not earlier as at the beginning of the IX century. On the whole the burial we are examining is referred to the period when there were great challenges in the Khanate which affected the ideological principles of the population.

At the present time the spread of the monotheism is clearly located only in the regions where the population had a long tradition of settlements. They were directly bordered on the Byzantine Empire and the Caliphate .

Key words: *Khazar time, a burial, a vessel, monotheistic beliefs, Judaism, Christianity, heathendom, dual faith.*

В. К. Кульбака

УКРАЇНСЬКА КОЛИСКА ІНДОЄВРОПЕЙЦІВ⁸

Питання походження і розповсюдження колісного транспорту в Старому Світі тісно пов'язані з індоєвропейською проблемою. Визначення міста і часу його виникнення часто використовується дослідниками як важливий аргумент для локалізації індоєвропейської прабатьківщини. Візок, а відтак і бойова колісниця є одним з факторів, що обумовлює культуру і побут індоєвропейців. В останні роки, завдяки широкомасштабним археологічним дослідженням в зонах новобудов на теренах Південної України були отримані нові археологічні матеріали, які дозволяють більш аргументовано підійти до вирішення як індоєвропейської проблеми взагалі, так і переглянути питання виникнення та розповсюдження колісного транспорту зокрема. Визначальну роль в вирішенні цієї важливої дискусійної проблеми відіграють знахідки

⁸ Публікацію взято з видання: Історична наука: проблеми розвитку : матеріали міжнар. наук. конф., м. Луганськ, 17–18 трав. 2002 р. – Луганськ, 2002. – С. 99–103.

ознак колісного транспорту при археологічних дослідженнях. На сьогодні нараховується близько 200 поховань мідно – бронзового періоду з території України з матеріальними свідченнями існування колісного транспорту з 32 ст. до н. е. в цьому регіоні. Тепер можна впевнено стверджувати, що вперше в світі надійно зафіксований численними археологічними матеріалами колісний транспорт з'являється на території України і датується 32 ст. до н. е. На Давньому Сході він з'являється під впливом міграційних імпульсів українських індоєвропейців через Балкани і Кавказ не раніше 26 ст. до н.е. Отже, саме Україна є тим регіоном, де в первинному індоєвропейському середовищі було винайдено і колесо, і дерев'яний візок, і шатро - візок, який як пересувна мобільна домівка забезпечив в надійний побут та запровадження першої в світі системи кочового господарства найдавнішим індоєвропейським скотарями Надчорноморсько-Надазовського степного регіону.

Ключові слова: *індоєвропейці, колесо, domestикація коня, бронзова доба.*

Всі мови світу, яких нараховується близько двох тисяч, об'єднуються в великі мовні сім'ї за принципом спорідненості. Найбільша кількість народів Земле і кулі говорить мовами індоєвропейської сім'ї, яка займає територію від Англії на ПнЗ до Індії на ПдС, а також в Америці та Австралії. Ці народи, що мають назву індоєвропейців, розподіляються по групам: слов'янська, балтійська, германська, кельтська, романська, албанська, грецька, іранська, індоарійська, вірменська. Також до цієї родини відносяться "мертві" мови, які в сучасний період уже вийшли з ужитку, але в давнину мали поширене розповсюдження. Це італійські, іліро-фракійські, хетто-лівійські та тохарські мови. Всі ці народи розмовляли спорідненими мовами, які походять від однієї прамови [1]. Цю спорідненість встановлено шляхом порівняльного аналізу словникового запасу та граматики окремих мов. Тобто, пращури всіх індоєвропейських народів колись розмовляли однією мовою, мешкали на одній території і склали єдину групу племен. А от на якій саме території Старого Світу і коли жили пращури всіх індоєвропейських народів та якими шляхами і чому вони розповсюдились по всім майбутнім індоєвропейським територіям і є одним з основних питань, що складають т. з. «індоєвропейську проблему». Інтерес до цієї проблеми викликано не лише природнім бажанням людей встановити свій родовід, знайти коріння, тобто звідки, з якої території походять їх пращури, а і тим величезним внеском в світову економіку та культуру, яких зробила індоєвропейська мовна родина. Отже один з основних напрямків індоєвропеїстичних досліджень і спрямовано на пошук тієї території, звідки пішли завойовувати світ арійці, греки, перси, італійці, кельти, гали, слов'яни та інші народи. Тому й не випадково, що в науці рік від року неухильно зростає інтерес до індоєвропейської проблематики. Питання про час, місце виникнення та етапи розселення індоєвропейців уже два століття є предметом найсуперечливіших, але разом з тим і найцікавіших наукових дискусій. Сама ж індоєвропейська проблема та її відгалуження, як, наприклад, арійська, нерідко набувала гострого політичного відтінку з явною тенденційною трактовкою та слугувала предметом палких ідеологічних суперечок. Дискусії по проблемам витоків величезної та різноманітної індоєвропейської спадщини які почалися майже два століття назад і по цей день ведуться вченими із залученням до їх верещання різних наукових дисциплін. За період належного існування нашої держави в українській науці зроблено чимало наукових розробок, які дозволяють і в часовому, і в просторовому вимірах звзвити коло пошуків, спрямованих на локалізацію індоєвропейської прабатьківщини. Завдяки останнім розробкам вітчизняних дослідників [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10] територію зародження індоєвропейської мовної спільності можна впевнено пов'язувати з теренами України, звідки й почалася експансивна індоєвропеїзація Старого Світу. Завдяки новітнім археологічним дослідженням на території України був накопичений величезний за

обсягом матеріал, який дав можливість на більш фундаментальній основі підійти до вирішення головних аспектів індоєвропейської проблеми взагалі та зокрема переглянути питання місця та часу виникнення таких досягнень матеріальної та духовної культури Старого Світу як колісний транспорт, доместикація коня, бойова колісниця і винахід найдавнішої в світі системи кінської упряжі, а також зародження арійського соматичного культу, пов'язаного з жертвопринесенням священного напою Соми Хаоми та інших ознак матеріальної та духовної культури давніх індоєвропейців як наприклад, шнурової орнаментатії кераміки [11]. Завдяки новітнім розробкам з індоєвропейської проблематики зараз можна впевнено стверджувати, що майже всі досягнення давніх індоєвропейців в матеріальній та духовній сфері були зроблені під час існування первинної індоєвропейської єдності в межах V–III тисячоліть до н. е. на теренах України. Процеси, які відбулися в середовищі племен мідно – бронзового віку північного Надчорномор'я – Надазов'я та Наддніпрянщини підготували виникнення світових Європейських та Азійських держав раннього залізного віку, а також створення економічних, ідеологічних та соціально – політичних інститутів, які протягом наступних століть використовувались цивілізаціями Заходу та Сходу. Саме ці процеси і складають зміст найцікавішого періоду існування індоєвропейської мовної родини і представляють значний інтерес при вивченні питань походження та розпорядження індоєвропейців. Інтерес цей обумовлюється насамперед тим, що археологічні матеріали України мідно – бронзового часу, які чітко маркують індоєвропейську належність окремих археологічних культур та надійно датовані за методом каліброваного радіо вуглецевого аналізу можуть розглядатися в поєднанні з висновками порівняльного мовознавства та відомостями найдавніших індоєвропейців. Наявні відомості про давніх індоєвропейців від порівняльних історико лінгвістичних матеріалів а також за даними «Рігведи» та «Авести» при співвіднесенні з археологічними матеріалами України V–III тис. до н. е. на сучасному рівні науки дозволяють доволі впевнено визначити етнічну атрибуцію окремих археологічних культур та виявити сліди міграції відгалужених гілок індоєвропейської мовної родини з території України [9; 10]. Питання походження і розповсюдження колісного транспорту в Старому Світі тісно пов'язані з індоєвропейською проблемою. Визначення міста і часу його виникнення часто використовується дослідниками як важливий аргумент для локалізації індоєвропейської прабатьківщини. Візок, а відтак і бойова колісниця є одним з факторів, що обумовлює культуру і побут індоєвропейців. Згідно розробкам порівняльного мовознавства числені терміни, які так чи інакше стосуються колісного транспорту, сягають періоду праіндоєвропейської єдності, тобто були винайдені і здобули широкого розповсюдження в індоєвропейському середовищі до початку його розпаду і територіального поширення з єдиного центру. За даними лінгвістичного аналізу можна визначити велику кількість слів в індоєвропейських мовах, які відносяться до колісного транспорту та мають спільне походження. Аналіз подібної доволі численної та розгалуженої термінології свідчить про широке застосування візків в побуті прадавніх індоєвропейців. До загально індоєвропейських термінів, що означають деталі візка, процес пересування в ньому і взагалі колісний транспорт, відносяться: «вісь», «колесо», «дишло», «голобля», «упряж», «ярмо», «їзда у візку», «обертання», тощо. Для самого ж позначення колісного транспорту дослідники виділяють в праіндоєвропейській мові три основи зі значенням «колесо», «візок», які, можливо, відображують різні типи колісного транспорту. Таким чином, лінгвістичні дані дають можливість говорити про зародження колісного транспорту саме в праіндоєвропейському середовищі [12]. І як що про перебіг цих подій в часовому вимірі лінгвістика може дати більш – менш впевнені орієнтири, то про місце, де саме проходили ці процеси, за одними лінгвістичними даними говорити неможливо. Лиши археологічні дані, які засвідчують появу та широке побутове використання колісного

транспорту праіндоєвропейцями, можуть конкретизувати проходження цих процесів як в часовому, так і в просторовому вимірах. Інакше кажучи, лише всебічний аналіз археологічних пам'яток з ознаками колісного транспорту (самі візки, їх деталі, моделі, зображення) може допомогти в вирішенні цієї проблеми. Ще з середини минулого століття в історичній науці існувало твердження про зародження колісного транспорту на Давньому Сході. Спираючись на поодинокі знахідки зображень та моделей візків, а також виходячи з факту зародження в тому регіоні перших цивілізацій дослідники доходили висновку, що центром походження колісного транспорту була Месопотамія. З того часу ця гіпотеза в працях дослідників майже не переглядалась і поява колісного транспорту, як і інших досягнень цивілізації, традиційно пов'язувались з Давнім Сходом. А безсумнівною хронологічною межею з'явлення там засобів колісного пересування вважається 26 ст. до н. е. [13]. В останні роки, завдяки широкомасштабним археологічним дослідженням в зонах новобудов на теренах Південної України були отримані нові археологічні матеріали, які дозволяють більш аргументовано підійти до вирішення як індоєвропейської проблеми взагалі, так і переглянути питання виникнення та розповсюдження колісного транспорту зокрема. Визначальну роль в вирішенні цієї важливої дискусійної проблеми відіграють знахідки ознак колісного транспорту при археологічних дослідженнях. На сьогодні нараховується близько 200 поховань мідно – бронзового періоду з території України з матеріальними свідцтвами існування колісного транспорту з 32 ст. до н. е. в цьому регіоні. Ці знахідки і дозволяють переглянути як всю проблему зародження, застосування та розпорядження колісного транспорту, так і скоректувати згідно з новими даними саму проблему походження індоєвропейців [10]. Тепер можна впевнено стверджувати, що вперше в світі надійно зафіксований численними археологічними матеріалами колісний транспорт з'являється на території України і датується 32 ст. до н. е. На Давньому Сході він з'являється під впливом міграційних імпульсів українських індоєвропейців через Балкани і Кавказ не раніше 26 ст. до н.е. Отже, саме Україна є тим регіоном, де в первинному індоєвропейському середовищі було винайдено і колесо, і дерев'яний візок, і шатро - візок, який як пересувна мобільна домівка забезпечив в надійний побут та запровадження першої в світі системи кочового господарства найдавнішим індоєвропейським скотарями Надчорноморсько-Надазовського степного регіону. Крім ознак колісного транспорту в світлі індоєвропейської проблематики важливим також є питання про час і місце приручення та застосування в колісній та верховій упряжці коня. Тобто, де і коли з'явилися перші в світі кінські бойові колісники та воїни – вершники. Так от і на це запитання дають чітку відповідь археологічні матеріали. Свідцтвами кінської упряжної системи найдавніших індоєвропейців можуть виступати дерев'яні, рогові та кістяні псалії – дедалі кінського намордника. Вони прив'язувались до кінської упряжної системи з обох боків щелеп коня, запобігали зсуванню вудил в той чи інший бік і дозволяли надійно керувати твариною. На сьогодні ми маємо цілу серію подібних псалій, які доводять факт зародження та розвитку першої в світі кінської упряжної системи в індоєвропейському середовищі мідно – бронзового віку України. Отже, про з'явлення першої в світі кінської упряжної системи та доместикацію коня можна впевнено казати стосовно дереївського етапу Середньостогівської культури України періоду другої половини V тис. до н. е. Регіон розповсюдження пам'яток цієї культури в середній Наддніпрянщині і можна вважати найдавнішим в світі місцем приручення коня [2; 14; 10]. Виявлені на території України перші в світі ознаки колісного транспорту та доместикації коня значно збільшують наші уявлення щодо історичних процесів, які проходили на території нашої Батьківщини в мідно – бронзовому періоді і відіграють вирішальну роль в дослідженні такого складного питання, як визначення території та часу зародження індоєвропейської мовної родини. Саме тому територію України і потрібно розглядати

як той регіон, в межах якого проходив весь шлях історичного розвитку та становлення індоєвропейської і мовної родини і де склалися та викристалізувалися її основні характерні риси. Це, в свою чергу, доводить, що давнє населення України зробило основний внесок в історію та культуру індоєвропейської цивілізації.

Список використаної літератури

1. Реформатский А. А. Введение в языковедение / А. А. Реформатский. – М., 1997.
2. Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді / Д. Я. Телегін. – К. : Наук. думка, 1973. – 172 с.
3. Даниленко В. М. Энеолит Украины / В. М. Даниленко. – К. : Наук. думка, 1974. – 175 с.
4. Залізник Л. Нариси стародавньої історії України / Л. Залізник. – К. : Абрис, 1994. – 254 с.
5. Залізник Л. Передісторія України X–V тис. до н. е. / Л. Залізник. – К. : Б-ка українця, 1998. – 305 с.
6. Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті / Ю. В. Павленко. – К., 1994. – 416 с.
7. Павленко Ю. В. Праславяне и арии. Древнейшая история индоевропейских племен / Ю. В. Павленко. – К., 2000. – 372 с.
8. Павленко Ю. В. Проблема індоєвропейської прабатьківщини у контексті останніх лінгвістичних досліджень / Ю. В. Павленко // Археологія. – 1994. – № 3.
9. Кульбака В. Соматичні культури бронзового віку Півдня Східної Європи / В. Кульбака, В. Качур. – Маріуполь, 1998. – 60 с.
10. Кульбака В. Індоєвропейські племена України епохи палеометалу / В. Кульбака, В. Качур. – Маріуполь, 2000. – 80 с.
11. Давня історія України : в 3 т. – К. : Ін-т археології НАН України, 1997. – Т. 1.
12. Гамклеридзе Т. В. Индоевропейские языки и индоевропейцы / Т. В. Гамклеридзе, В. В. Иванов. – Тбилиси, 1984. – Т. 1/2.
13. Childe V. G. The First Waggons and Carts from the Tigris to the Severn / V. G. Childe // PPS for 1950. – 1951. – Vol. 17. – P. 177–194.
14. Даниленко В. М., Шмаглій М. М. Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи // Археологія. – 1972. – № 6.

V. C. Kulbaka

THE UKRAINIAN CRADLE OF THE INDO-EUROPEANS

The problem of the origin and spread of the wheeled vehicles in the Old World are referred to the examining of the Indo-Europeans. The genesis of the Indo-Europeans, its time and location is often used as an important argument by the researchers to mark out the Indo-European homeland.

The truck as well as the chariot are one of the factors which and determines the culture and life of the Indo-Europeans. Over the last years due to the extensive archaeological researches in the territory of new buildings in Southern Ukraine they got new archaeological data. It allows to form more reasonable approach to solve the Indo-European problem itself as well as and reconsider the origin and spread of the wheeled vehicles.

The finds of the wheeled vehicles play the key role in solving this important contradictory problem. There are about 200 graves (the Copper Age and the Bronze Age) in Ukraine. There are the material evidences of the existence of the wheeled transport in the region during the 32 century B.C. So, for the first time in the world one can state with certainty that the wheeled transport appeared in Ukraine in the 32 century B.C. It is based on a numerous archaeological finds.

The wheeled vehicles appeared under the influence of migration processes of Ukrainian Indo-Europeans through the Balkans and the Caucasus in the Ancient Near East not before the 26 century B.C. Thus, Ukraine is the region where the original Indo-Europeans invented a

wheel, a wooden cart and a tent. The cart was used as a portable house. It provided the Indo-Europeans graziers of the Chernomorsky and Azovsky steppe region with the very useful way of life and created the introduction of the world's oldest nomadic economy.

Key words: *the Indo-Europeans, a wheel, a domestication of the horse, the Bronze Age.*

В. К. Кульбака

ДО ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЖЕРТОВНОГО КУЛЬТОВОГО КОМПЛЕКСУ ІЗ ЧОРТОМЛИЦЬКОГО КУРГАНУ⁹

Одним із найвідоміших зразків виробів мистецтва давньогрецьких майстрів Північного Причорномор'я є срібна амфора із Чотромлицького кургану. До інтерпретації сюжетів, зображених на ній, дослідники зверталися неодноразово. Автор намагається інтерпретувати призначення певних структурних елементів амфори з Чотромлицького кургану, вважаючи їх безпосередніми ознаками існування культу Соми-Хаоми. Застосування ситечок в амфорі могло бути викликано відділюванням від рідини значних фракцій, скоріш за все рослинного походження. Так, скажімо, при витискуванні соку із рослин та приготуванні із нього напою. Цим напоєм міг бути священний сік Соми – Хаоми, який застосовувався індоарійцями в жертовних обрядах і виготовлявся із рослин Маку. Форму амфори можна також співвіднести з головою Маку, а її «грибоподібні» вінця – з відігнутою кришечкою маківки. Розглядаючи в комплексі всі три предмети (амфору, черпак, таз) можна зробити висновок, що їх призначення суто культове і трактувати сцену центрального фриза амфори як жертвоприношення коня, яке описане в Рігведі. Необхідно відзначити, що обряди жертвоприношення як коня, так і Соми-Хаоми в індоарійській традиції супроводжувались читанням жерцями священних гімнів. Автор вважає, що зображення чоловіка з оголеною правою стороною торсу, повернутого анфас, і який нібито не бере участі в загальних сценах на центральному фризі амфори представляє собою жерця, який промовляє подібні гімни під час жертвоприношення.

Ключові слова: *соматичний культ, скіфи, Чотромлицький курган, жертовний комплекс, Рігведа.*

З виникненням і розвитком грецьких міст на Чорноморському узбережжі посилюються їх зв'язки зі скіфським світом. Особливо яскраво цей процес виявляється у виробках грецьких майстрів, які виготовляються за скіфськими замовленнями і ввозяться до Скіфії.

Одним із найвідоміших зразків подібних виробів мистецтва є срібна амфора із Чотромлицького кургану. До інтерпретації сюжетів, зображених на ній, дослідники зверталися неодноразово. В цілому сюжети трьох фризів амфори дають уявлення про тричастковість простору індоіранської космогонічної системи. Деякі дослідники, розглядаючи амфору та її зображення у тримірному просторі, приходять до висновку про наявність тут і четвертого виміру – часу.

Основні розбіжності в інтерпретації зображених на амфорі сцен відносяться до середнього її фриза, в сюжеті якого вбачають жертвоприношення коня, його таврування і, нарешті, сцену холощіння коня. Не торкаючись в цілому всього комплексу цих зображень, ми хотіли б звернутися до практичного використання подібного виду посудини та його функціонального призначення. У зв'язку з цим необхідно відзначити одну важливу деталь

⁹ Публікацію взято з видання: Україна – Греція: Історична спадщина і перспективи співробітництва : зб. наук. пр. міжнар. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 27–29 трав. 1999 р. – Маріуполь, 1999. – Т. 1, ч. 1. – С. 129–132.

в конструкції амфори – наявність ситечок як в її горловині, так і в системі її краників-зливів. Застосування подібного роду технічних пристроїв перегукується, на наш погляд, з функціональним призначенням ситечок з ручками, що зустрічаються в скіфських похованнях. Подібні ситечка, на думку дослідників, призначалися для проціджування вина. Таке пояснення, на наш погляд, не зовсім відповідає дійсності. Справа в тому, що вина для обміну або продажу повинні були постачатися в готовому вигляді і ніякого проціджування не передбачали. Якщо мається на увазі не проціджування, а фільтрація мутного продукту, який не відстоювався, що для товарного вина доволі важко припустити, то подібний технологічний процес відбувався в місці його виготовлення при відстоюванні ще не готового вина.

Застосування ж ситечок могло бути викликане зовсім іншими цілями – відділюванням від рідини значних фракцій, скоріш за все рослинного походження. Так, скажімо, при витискуванні соку із рослин та приготуванні із нього напою. Цим напоєм міг бути священний сік Соми – Хаоми, який застосовувався індоарійцями в жертвних обрядах і виготовлявся, на нашу думку, із рослин Маку.

Торкаючись теми функціонального призначення ситечок, хотілося б звернутися до використання ще однієї категорії знахідок із скіфських поховань – металевих черпачків. Їх призначення дослідники також пов'язують з «розливанням вина із амфор», з чим знову-таки важко погодитись. Товарне вино імпортувалось і зберігалось в амфорах, які являли собою доволі зручну для розливу «винну тару», що не припускала будь-якого черпання з неї, або проміжного розливання по черпачках. Вочевидь, вони призначалися для черпання зовсім іншої рідини з широкої посудини, подібної дерев'яним чашам або металевим тазам. Такі черпачки, як і згадані вище ситечка, могли застосовуватись в релігійно-обрядових церемоніях для приготування індоарійського жертвеного напою Соми – Хаоми із рослини Маку.

В основі форми амфори деякі дослідники бачать яйце, з якого виник світ, і порівнюють верхню її частину з небесним сводом, а нижню – з землею та нижнім світом. На наш погляд, форму амфори можна також співвіднести з головою Маку, а її «грибоподібні» вінця – з відігнутою кришечкою маківки.

Самі ситечка, як у горловині, так і в зливах-краниках, могли мати не тільки суто технічне призначення – очищення напою від залишків вижимок, а й виконувати сакрально-ритуальну функцію, надаючи напою, що проходив через них, магічних властивостей. В такому випадку сама амфора у вигляді Маку могла виступати еквівалентом «світового дерева», а краники-зливи на ній, особливо голівка крилатого коня, композиційно пов'язана з нижніми пагонами всієї рослини, можуть являти собою джерело живлячого священного напою, який витікав із «світового дерева», представленого рослиною Маку.

В такому випадку функціональне призначення та трактовку сюжетів, зображених як на амфорі, так і на срібному тазу з цього поховання необхідно розглядати в комплексі з черпачком. Подібний підхід, але тільки відносно до амфори і тазу, пропонував Д.А.Мачинський.

Звернемося тепер до третього предмету із даного комплексу – срібного тазу. Формою він нагадує дерев'яні чаші з золотими накладками, ритуально-обрядове застосування яких майже не викликає сумніву. В цьому аспекті буде цікаво розглянути зображення на зовнішній стороні тазу під його ручками. Тут зображена богиня з ногами, які переходять в рослинні пагони; руки її розведені в сторони і підняті вгору, а на голові знаходиться незвичайний головний убір, що розширюється догори. Дослідники звертались до цього зображення, відзначаючи його рослинну приналежність, та пов'язували його з богинею земних плодючих сил – персонажем, парним Фагімасаду, а також з образом грецької Деметри. Ми вважаємо за необхідне звернути увагу на головний убір цього божества – калаф, який представляє собою розширену догори корону і нагадує відігнуту кришечку макової голівки. Подібний головний убір, як і інші елементи рослинного походження (стебло-тулуб, листя-руки, голова-маківка) ми знаходимо в другому антропоморфному божестві, зображеному на ритуальній посудині марлицького типу із

Гіляне. В своїй роботі, проаналізувавши подібні зображення, ми дійшли висновку, що вони представляють собою антропоморфізовану рослину Маку. Таким чином, із вищесказаного можна зробити висновок, що на тазу зображено божество, пов'язане з культом священного напою Соми-Хаоми.

Розглядаючи в комплексі всі три предмети (амфору, черпак, таз) можна зробити висновок, що їх призначення суто культове і трактувати сцену центрального фриза амфори як жертвоприношення коня, яке описане в Рігведі (1.162).

Наприкінці хотілося б зупинитися на одній деталі центрального фриза амфори. Це зображення чоловіка з оголеною правою стороною торсу, повернутого анфас, і який нібито не бере участі в загальних сценах. Необхідно відзначити, що обряди жертвоприношення як коня, так і Соми-Хаоми в індоарійській традиції супроводжувались читанням жерцями священних гімнів. Нам здається, що ця деталь і представляє собою жерця, який промовляє подібні гімни під час жертвоприношення. В тексті Рігведи про нього говориться: "Хотар, адхвар'ю, жрець, що відганяє жертвою (небезпеку), запалювач вогню. Утримувач давильного каміння, а також натхненний п р о м о в л ю в а ч". Оголена ж права рука підтверджує наше припущення, оскільки індійські жерці до теперішнього часу зберегли подібну деталь в своєму ритуальному одязі.

V. C. Kulbaka

THE PROBLEM OF THE SACRIFICIAL CULT COMPLEX FOUND IN THE CHORTOMLYK MOUND

A silver amphora found in the Chortomlyk mound is one of the most famous work of art made by the masters inhabited the territory of the Northern Black Sea. The researchers used to explain the scenes depicted on the amphora. The author tries to read the appointment of the certain structural elements of the amphora found in the Chortomlyk mound into the proper signs of the Soma-Haoma cult.

There were a number of the strainers in the amphora. It could be caused by the polyrrhea of the fluid. The fluid was likely to have a plant origin. So, they used the plant pomace juice to prepare a special drink. That drink could be a sacred drink named Soma-Haoma. The Indo-Aryans use it during the sacrificial rites. They used plants «Маку» (Poppy) to make the juice. The amphora shape can also be correlated with a head of a poppy and its «mushroom» crown can be correlated with a curved crown cap of a poppy seed. If you examine all three items together (the amphora, a bucket and a basin), you can conclude that their purpose was purely religious. And you can interpret the scene depicted on the central frieze of the amphora as an ashvamedha which was mentioned in the Rig Veda.

It should be noted that the ceremonies of offering sacrifices (such as: an ashvamedha or Soma-Haoma scarifice) were accompanied with the reading of the sacred hymns by the priests according to the Indo-Aryan traditions. The author believes that the image of a man with his naked torso and his head frontally on the right side at the central frieze of the amphora is the image of a priest saying such hymns during the sacrifice

Key words: *Soma cult, the Scythians, the Chortomlyk mound, a sacrificial complex, the Rig Veda.*

**НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІНФОРМАЦІЙНО-БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ВІДДІЛ ІНФОРМУЄ***

ІНДОЄВРОПЕЇСТИКА

1. Балужок В. Проблема трипільського спадку в Україні і питання індоєвропейської прабатьківщини / В. Балужок // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 3. – С. 10–17.
2. Вопросы методики сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков. – М. : АН СССР, 1956. – 324 с.
3. Грушевський М.С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1994. – Т. 1 : До початку XI в. – 1994. – 736 с. [С. 62–69]
4. Довбня І. Індоєвропейські витоки мовних позначень категорії простору / І. Довбня // Київська старовина. – 2009. – № 5/6. – С. 154–164. – Библиогр. в конце ст.: 25 назв.
5. Залізняк Л. Проблема походження індоєвропейців / Л. Залізняк // Диволово. – 2000. – № 5. – С. 23–27.
6. Залізняк Л.Л. Нариси стародавньої історії України / Л.Л. Залізняк. – К. : Абрис, 1994. – 256 с. [С. 78–117]
7. Иванов В.В. Индоевропейская мифология / В.В. Иванов, В.Н. Топоров // Мифы народов мира : в 2 т. / ред. С.А. Токарев. – 2-е изд. – М. : БСЭ, 2003. – Т.1 : А-К. – 672 с. [С. 527–535]
8. История Европы : в 8 т. С древнейших времен до наших дней. – М. : Наука, 1988. – Т. 1 : Древняя Европа. – 704 с. [С. 97–110]
9. Конча С.В. Проблема спільноіндоєвропейської культурної термінології / С. В. Конча // Мовознавство. – 1998. – № 1. – С. 54–62.
10. Космос древньої України. Трипілля –Троянь: Міфологія. Філософія. Етногенез VI тис. до н.е. – I тис. н.е. / упоряд. В. Довгича. – К., 1992. – 304 с.
11. Михальчишин І. До проблеми індоєвропейської прабатьківщини / І. Михальчишин // Наукові записки / Львівський історичний музей. – Львів, 1998. – Вип. 7. – С.180–186.
12. Мэллори Дж.П. Индоевропейские прародины / Дж.П. Мэллори // Вестник древней истории. – 1997 – № 1. – С. 61–82.
13. Наливайко С. Трипільська цивілізація і «Рігведи» / С. Наливайко // Зарубіжна література. – 2007. – № 31. – С. 1–3.
14. Павленко Ю. В. Індоєвропейська спільнота, мова та етнічна / Ю. В. Павленко // Енциклопедія історії України : в 5 т. / ред. В.А. Смолій. – К. : Наук. думка, 2005. – Т. 3 : Е-Й. – 672 с.
15. Павленко Ю. В. История мировой цивилизации. Философский анализ / Ю. В. Павленко. – 2-е изд. – К. : Феникс, 2004. – 760 с.
16. Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті: монографія / Ю. В. Павленко. – К. : Фенікс, 1994. – 416 с. [С. 40–90]
17. Ренфрю К. Разнообразие языков мира, распространение земледелия и индоевропейская проблема / К. Ранфрю // Вестник древней истории. – 1998 – № 3. – С. 112–121.

*Відповід. за розділ І. В. Булова

18. Самунин В. Глядась в холодный и полярный круг... / В. Самунин // Наука и религия. – 2004. – № 2. – С. 40–43.
19. Сегеда С. «Неолітична революція» в Європі. Проблема походження індоєвропейців / С. Сегеда // Народна творчість та етнографія. – 2008. – № 3. – С. 53–59. – Библиогр. в конце ст.
20. Сиволап М. Про можливий внесок археологічних та індоєвропейських студій у формування українського національного міфу / М. Сиволап // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. пр. – К. : УНІСЕРВ, 2001. – Вип. 9: Історико-етнологічні дослідження і національна ідея. – С. 72–76.
21. Таранець В.Г. Походження поняття числа і його мовної реалізації (до витоків індоєвропейської прамови) : монографія / В.Г. Таранець. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Одеса : Астроспринт, 1999. – 116 с.
22. Тищенко К. М. Індоєвропейська спільність / К. М. Тищенко // Енциклопедія Сучасної України / відп. секретар М.Г. Железняк. – К. : Поліграфкнига, 2011. – Т. 11 : Зор-Как. – 712 с. [С. 380–382]
23. Шилов Ю. Трипільська культура Наддніпров'я України і її зв'язок з прабатьківщиною індоєвропейців / Ю. Шилов // Народна творчість та етнографія. – 2000. – № 1. – С. 74–82.
24. Янович В. Спадщина століть / В. Янович. – К. : КНИГА, 2008. – 448 с. [С. 125–131]

БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ ВОЛОДИМИРА КОСТЯНТИНОВИЧА КУЛЬБАКИ (1954–2009)

Монографії

1. Кульбака В. К. Давні індоєвропейці України у світлі новітніх археологічних досліджень / В. К. Кульбака, В. Качур. – Маріуполь : Інформ Меню, 2002. – 94 с.
2. Кульбака В. К. Індоєвропейські племена України епохи палеометалу / В. К. Кульбака, В. Качур. – Маріуполь : Рената, 2000. – 80 с.: іл. – Библиогр.: С. 74–79.
3. Кульбака В. К. Сома/Хаома: рослина, напій, божество / В. К. Кульбака, В. Качур. – Маріуполь, 2003. – 64 с.
4. Кульбака В. К. Соматичні культури бронзового віку півдня Східної Європи / В. К. Кульбака, В. Качур. – Маріуполь, 1998. – 60 с.

Статті

5. Кульбака В. К. В пошуках ключа до індо-європейської проблеми / В. К. Кульбака // Актуальні проблеми науки та освіти : матеріали VIII підсумкової (2006 р.) наук.-практ. конф. викладачів, м. Маріуполь, 2 лют. 2006 р. : зб. наук. пр. : в 2 ч. / за ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь, 2006. – Ч. 1. – С. 127–128.
6. Кульбака В. К. Грунтовый могильник золото-ордынского времени. Лапинская балка из Северо-Восточного Приазовья / В. К. Кульбака, А. В. Евжевский // Степи Европы в эпоху Средневековья. – Донецк, 2003. – Т. 3. – С. 363–405.
7. Кульбака В. К. До інтерпретації жертвеного культового комплексу із Чортотомлинського кургану / В. К. Кульбака // Україна – Греція: Історична спадщина і перспективи співробітництва : зб. наук. пр. міжнар. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 27–29 трав. 1999 р. – Маріуполь, 1999. – Т. 1, ч. 1. – С. 129–132.

8. Кульбака В. К. До питання про так звані ранньокатакомбні поховання / В. К. Кульбака // Матеріали II ітогової (1999 г.) науч.-практ. конф. преподавателей / отв. ред. Ю. Н. Косенко. – Мариуполь, 2000. – С. 84–85.
9. Кульбака В. К. До постановки проблеми: українська праатьківщина індоєвропейців / В. К. Кульбака // Актуальні проблеми науки та освіти : матеріали X підсумкової (2007 р.) наук.-практ. конф. викладачів, м. Маріуполь, 1 лют. 2008 р. / за ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь, 2008. – С. 128–129.
10. Кульбака В. К. Загадочная наука археология / В. К. Кульбака // Код города. – 2008. – № 4, июль. – С. 70–71.
11. Кульбака В. К. Курган срубной культуры у с. Коминтерново / В. К. Кульбака, В. О. Забавин, С. Г. Небрат // Гілея: науковий вісник : зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 29. – С. 136–141. – Библиогр. в конце ст.
12. Кульбака В. К. Найдавніша індоіранська писемність з території України / В. К. Кульбака // Матеріали V підсумкової (2002 р.) наук.-практ. конф. викладачів, м. Маріуполь, лют. 2003 р. : зб. наук. пр. / за ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь, 2003. – С. 60–61.
13. Кульбака В. К. О находке сосуда с граффити в Мариуполе / Э. Е. Кравченко, В. К. Кульбака // Археологический альманах : сб. ст. / гл. ред. А. В. Колесник. – Донецк : Лебедь, 2010. – № 21. Изобразительное искусство в археологическом наследии. – С. 386–395.
14. Кульбака В. К. Предистория г. Мариуполя в свете археологических исследований / В. К. Кульбака // Мариуполь: история и перспективы : материалы науч.-практ. конф. : сб. тр. : в 2 т. – Мариуполь : ПГТУ, 2002. – Т. 1. – С. 4–6.
15. Кульбака В. К. Студенты МГГУ готовятся к археологическим раскопкам / В. К. Кульбака // Приазовский рабочий. – 2008. – 11 июня. – С. 4.
16. Кульбака В. К. Уникальные находки мариупольских археологов: новый взгляд на историю человечества / В. К. Кульбака // Надо. – 2008. – 11 июля (№ 28). – С. 7.
17. Кульбака В. К. Українська колиска індоєвропейців / В. К. Кульбака // Історична наука: проблеми розвитку : матеріали міжнар. наук. конф., м. Луганськ, 17–18 трав. 2002 р. – Луганськ, 2002. – С. 99–103.

**АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ
МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

ЗВІТИ

1. Кротова О.О. Звіт про розкопки Амвросіївської палеолітичної стоянки в 2009 р. / О.О. Кротова, І.А. Снежко, Ю.М. Грїбченко, В.О. Забавін, Г.О. Леонова // НА ІА НАН України, Ф.е., № 2009.
2. Забавін В.О. Звіт про розвідки археологічної експедиції МДУ в Володарському районі Донецької області у 2010 р. / В.О. Забавін, С.Г. Небрат // НА ІА НАН України, Ф.е., № 2010.
3. Забавін В.О. Звіт про розкопки археологічної експедиції МДУ в Новоазовському районі Донецької області у 2011 р. / В.О. Забавін, С.Г. Небрат // НА ІА НАН України, Ф.е., № 2011.
4. Забавін В.О. Звіт про розвідки археологічної експедиції МДУ на півдні Донецької області в 2012 р. / В.О. Забавін, С.Г. Небрат // НА ІА НАН України, Ф.е., № 2012.

ПУБЛІКАЦІ СПІВРОБІТНИКІВ

1. Забавин В. О. Вклад археологической экспедиции МГУ в изучении культур эпохи бронзы Европы / В. О. Забавин // Наука та освіта в сучасному університеті в контексті міжнародного співробітництва : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 23–25 трав. 2011 р. – Маріуполь, 2011. – С. 330–331.
2. Забавин В. О. Дослідження кургану збройної культури в урочищі Гайдамацький Кут (Північно-східне Приазов'я) / В. О. Забавин // Археологічні дослідження в Україні в 2011 р. – К. ; Полтава, 2012. – С. 210–211.
3. Забавин В. О. Исследования археологической экспедиции МГУ в Северном Приазовье в 2010 г. / В. О. Забавин // Українська державність: історія і сучасність : зб. матеріалів всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених, м. Маріуполь, 26 листоп. 2010 р. / під заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь, 2010. – С. 95–96. – Библиогр.: 6 назв.
4. Забавин В. О. Исследование кургана срубной культуры в уроч. Гайдамацкий Кут (Северо-Восточное Приазовье) / В. О. Забавин // VII Межвузовская археологическая конференция студентов и аспирантов юга России : тез. докл. – Ростов-н/Д. : Изд-во Южного федерального ун-та, 2012. – С. 15–16.
5. Забавин В. О. Материалы эпохи поздней бронзы из разведок в Донецком Приазовье / В. О. Забавин // Аркасівські читання : матеріали I міжнар. наук. конф., м. Миколаїв, 14–15 квіт. 2011 р. – Миколаїв : МДУ ім. В. О. Сухомлинського, 2011. – С. 52–54.
6. Забавин В. О. Материалы эпохи поздней бронзы из разведок в Донецком Приазовье / В. О. Забавин, С. Г. Небрат // Українська державність: історія і сучасність : зб. матеріалів всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених, м. Маріуполь, 26 листоп. 2010 р. / під заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь, 2010. – С. 96–97. – Библиогр.: 6 назв.
7. Забавин В. О. Новое поселение срубной культуры в Северном Приазовье / В. О. Забавин, С. Г. Небрат // Гілея: Наук. вісник : зб. наук. пр. – К., 2010. – Вип. 34. – С. 220–224.
8. Забавин В. О. Новое поселение срубной культуры около с. Кременевка / В. О. Забавин, С. Г. Небрат // Гілея: Наук. вісник : зб. наук. пр. – К., 2010. – Вип. 32. – С. 138–142.
9. Забавин В. О. Новые поселения эпохи бронзы в Северном Приазовье / В. О. Забавин // Історичні етюди. – Дніпропетровськ : Літограф, 2011. – Вип. 3. – С. 174–178.
10. Забавин В. О. Погребения срубной культуры длинного кургана у села Орловское (из раскопок В. К. Кульбаки) / В. О. Забавин // Донецький археологічний збірник. – 2009/2010. – № 13/14. – С. 174–184.
11. Забавин В. О. Разрушенное погребение срубной культуры у с. Калиновка в Северном Приазовье / В. О. Забавин // Літопис Донбасу: Краєзнавчий зб. – Донецьк : Донбас, 2012. – Вип. 20.
12. Забавин В. О. Розвідки в Північно-Східному Приазов'ї / В. О. Забавин // Археологічні дослідження в Україні в 2010 р. – К. ; Полтава, 2011. – С. 112–113.
13. Забавин В. О. Срубная культура Северного Приазовья в системе срубных древностей / В. О. Забавин // Актуальні проблеми науки та освіти : зб. матеріалів XIV підсумкової наук.-практ. конф. викладачів, м. Маріуполь, 10 січ. 2012 р. / за заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь, 2012. – С. 363–364.
14. Забавин В. О. Топографические и ландшафтные особенности размещения курганов срубной культуры Северного Приазовья / В. О. Забавин // Донецький археологічний збірник. – Донецьк : Вид-во Донецького ун-ту, 2012. – № 16.

15. Кульбака В. К. Грунтовый могильник золото-ордынского времени. Лапинская балка из Северо-Восточного Приазовья / В. К. Кульбака, А. В. Евжевский // Степи Европы в эпоху Средневековья. – Донецк, 2003. – Т. 3. – С. 363–405. *
16. Кульбака В. К. Давні індоєвропейці України у світлі новітніх археологічних досліджень / В. К. Кульбака, В. Качур. – Маріуполь : Інформ Меню, 2002. – 94 с.
17. Кульбака В. К. До інтерпретації жертвовного культового комплексу із Чортотлинського кургану / В. К. Кульбака // Україна – Греція: Історична спадщина і перспективи співробітництва : зб. наук. пр. міжнар. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 27–29 трав. 1999 р. – Маріуполь, 1999. – Т. 1, ч. 1. – С. 129–132.
18. Кульбака В. К. Загадочная наука археология / В. К. Кульбака // Код города. – 2008. – № 4, июль. – С. 70–71.
19. Кульбака В. К. Предистория г. Мариуполя в свете археологических исследований / В. К. Кульбака // Мариуполь: история и перспективы : материалы науч.-практ. конф. : сб. тр. : в 2 т. – Мариуполь : ПГТУ, 2002. – Т. 1. – С. 4–6.
20. Кульбака В. К. Студенты МГГУ готовятся к археологическим раскопкам / В. К. Кульбака // Приазовский рабочий. – 2008. – 11 июня. – С. 4.
21. Кульбака В. К. Уникальные находки мариупольских археологов: новый взгляд на историю человечества / В. К. Кульбака // Надо. – 2008. – 11 июля (№ 28). – С. 7.

НА ШПАЛЬТАХ МІСЦЕВОЇ ПЕРІОДИКИ

1998

Гринько В. Археологи – на бывших новостройках / В. Гринько // Донбасс. Неделя. – 1998. – 8 окт. (№ 149). – С. 10.

1999

Кульбака Н. Археологи из МГИ / Н. Кульбака // Приазовский рабочий. – 1999. – 13 янв. (№ 6). – С. 4.

2002

Кульбака В. Колесо в Мариуполе изобрели на 500 лет раньше, чем в Месопотамии / В. Кульбака ; бес. Л. Кудрина // Приазовский рабочий. – 2002. – 16 февр. (№ 25). – С. 3.

2003

Кудрина Л. Золото скифов хранит курган в центре нашего города? / Л. Кудрина // Приазовский рабочий. – 2003. – 26 апр. (№ 63). – С. 1–2.

2007

В Мариуполе обнаружены остатки казацкой крепости? : [консультация В. Кульбаки] / коммент. Р. Божко // Ильичевец. – 2007. – 15 мая (№ 51). – С. 1, 2.

2008

Студенты МГГУ готовятся к археологическим раскопкам : [комментарии руководителя экспедиции В. Кульбаки] / служба новостей «ПР» // Приазовский рабочий. – 2008. – 11 июня (№ 87). – С. 4.

2009

Забавін В. Володимир Кульбака. Післямова : [пам'яті археолога, викладача кафедри історичних дисциплін МДГУ] / В. Забавін, Т. Ігнатченко // Ильичевец. – 2009. – 14 мая (№ 50). – С. 6.

2011

Коваль Т. Мариуполю возвращают его историю : [об участии студентов МГУ в археологических раскопках на территории г. Мариуполя, за зданием ДОСААФ] / Т. Коваль // Приазовский рабочий. – 2011. – 16 авг. (№ 150). – С. 3.

REVUE

ПРАЦІ В. К. КУЛЬБАКИ У ФОНДАХ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Більшість сучасних дослідників вважають територію України прабатьківщиною індоєвропейців. Згідно до розповсюджені серед лінгвістів та археологів «курганної гіпотези» це територія Північного Причорномор'я в межиріччі Дніпра та Волги. Предки індоєвропейців – це напівкочове населення степових районів сучасних сходу України та півдня Росії, що жило в цих місцях в V–IV тис. до н.е.

Доказам цієї теорії присвячені наступні праці В.К. Кульбаки, опубліковані у співавторстві з В.Качуром:

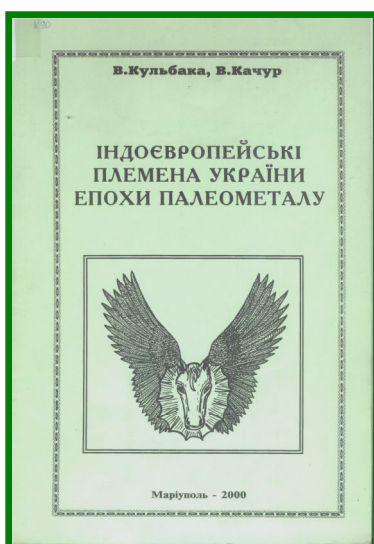


Кульбака В. К. Соматичні культури бронзового віку півдня Східної Європи / В. К. Кульбака, В. Качур. – Маріуполь, 1998. – 60 с. – ISBN 966-604-021-2

В першій праці вказаного циклу представлені матеріали Маріупольської археологічної експедиції, яка провадила дослідження у Північному Надазов'ї та прилеглий Сіверськодонеччині в 1984–1992 рр.

Перший розділ присвячено дослідженню елементів поховальної обрядовості катакомбної культури. Другий розділ розглядає соматичний культ, пов'язаний з рослиною Соми-Хаоми. На археологічних, етнографічних та лінгвістичних матеріалах автор висуває гіпотезу, що рослиною, яка використовувалась в релігійних культурах індоіранців, був Мак. В праці простежується зародження соматичного культу Соми/Хаоми в мідно-бронзовому віці України. На підтвердження цієї гіпотези наводяться найдавніші індоарійські письмена з території України.

Праця розрахована на археологів, істориків та етнографів.



Кульбака В. К. Індоєвропейські племена України епохи палеометалу / В. К. Кульбака, В. Качур. – Маріуполь : Рената, 2000. – 80 с. : іл. – Бібліогр.: С. 74–79. – ISBN 966-7329-30-5

В праці на матеріалах археологічних досліджень обґрунтовується зв'язок окремих археологічних культур з деякими гілками індоєвропейської мовної родини. Вперше на археологічному ґрунті проводиться розподіл арійських племен на три групи: індоарійців, давніх іранців та нуристайців.

На основі порівняльного аналізу та методу каліброваного радіовуглецевого датування доводиться, що

саме на теренах України проходило як зародження, так і розповсюдження та удосконалення колісного транспорту в середовищі індоєвропейських скотарів. Тут же проходила доместикація коня, а також було винайдено найдавнішу в світі систему кінської упряжі.

Робота розрахована на фахівців-істориків, археологів, етнографів, а також на тих, хто цікавиться індоєвропейською проблематикою.

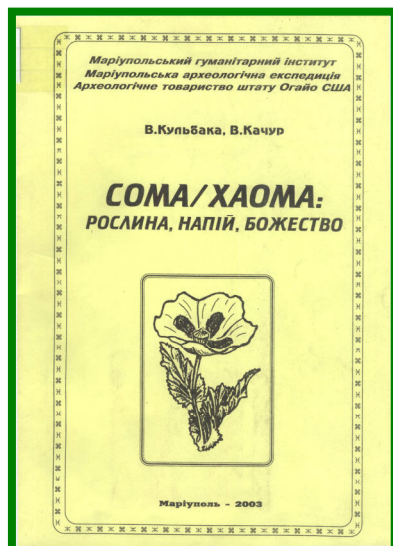


Кульбака В. К. Давні індоєвропейці України у світлі новітніх археологічних досліджень / В. К. Кульбака, В. Качур. – Маріуполь : Інформ Меню, 2002. – 94 с.

В праці на широкому археологічному, етнографічному та лінгвістичному матеріалі аналізуються причини виникнення, застосування і розповсюдження шнурової орнаменталістики кераміки та її трансформація в пружкову орнаменталістику в індоєвропейському середовищі.

Вперше як етномаркуючий еталон індоєвропейців визначається «індоєвропейська тріада» в яку входять: винахід колісного транспорту, доместикація коня та запровадження шнурової орнаменталістики кераміки, місцем виникнення яких є Україна.

Праця розрахована на археологів, етнографів, істориків та дослідників індоєвропейської проблематики.



Кульбака В. К. Сом/Хаома: рослина, напій, божество / В. К. Кульбака, В. Качур. – Маріуполь, 2003. – 64 с.

Остання праця серії присвячена дослідженню соматичного культу, пов'язаного з жертвопринесенням відомого по авестійським та ведійським літературним джерелам соматичного напою з рослини Сом/Хаоми. За ствердженням автора це була рослина, яку всю поважали і обожнювали, на яку і за допомогою якої молились і проводили релігійні церемонії, яка поставала основою міфологічного світогляду. Автор наводить докази, що даною рослиною, був Мак, що саме він використовувався в релігійних культурах індоіранців.

Робота розрахована на фахівців-істориків, археологів, етнографів, лінгвістів, а також на тих, хто цікавиться індоєвропейською проблематикою.

Виходячи з представлених у публікаціях даних робляться висновки, що територію України можна вважати первинним осередком індоєвропейської цивілізації, де вона і пройшла весь свій шлях від зародження, розвитку і розповсюдження по всій майбутній індоєвропейській ойкумені.

АРХЕОЛОГІЯ ВОЛИНИ



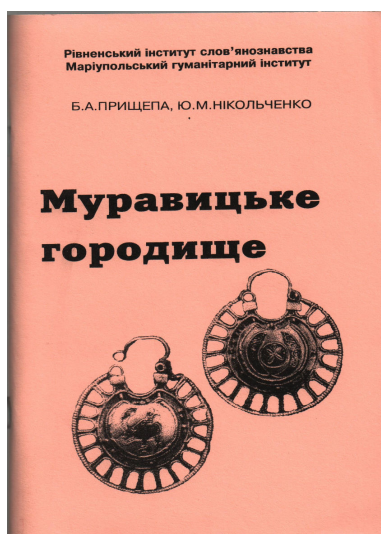
Прищепя Б.А. Літописний Дорогобуж у період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X–XIII століттях / Б. А. Прищепя, Ю. М. Нікольченко. – Рівне : Державне ред.-вид. підприємство, 1995. – 248 с.

Монографія висвітлює складний процес історичного, соціально-економічного і культурного розвитку населення Західної Волині в X–XIII ст. автори вперше, на підставі писемних джерел та матеріалів археологічних досліджень розглянули історію, господарство, побут і культуру одного з визначних міст Київської Русі – дорогобужа Волинського.



Нікольченко Ю. М. Культура населення Погориння X–XIII століть за матеріалами літописного Дорогобужа / Ю. М. Нікольченко. – Рівне : ЕВЕН, 1998. – 228 с.

Монографія присвячена одному з найяскравіших періодів історії Західної Волині – періоду Київської Русі. В XI–XIII ст. Дорогобуж був значним економічним та культурним центром Київської Русі. За допомогою історичних джерел та унікальних археологічних матеріалів дослідження літописного Дорогобужа відтворено широку картину політичного, соціально-економічного, культурного розвитку Погориння. В основу книги лягли щоденники і звіти археологічної експедиції Рівненського краєзнавчого музею, а також безпосередній речовий матеріал, що зберігається в експозиції і фондах музею.



Прищепя Б. А. Муравицьке городище / Б. А. Прищепя, Ю. М. Нікольченко. – Маріуполь : Рената, 2001. – 80 с.

Монографія презентує результати археологічних досліджень Муравицького городища. Описано матеріали поселень епохи міді-бронзи, ранньосередньовічні пам'ятки літописної Муравиці, які виявлені під час багаторічних розкопок на території селища Млинів Рівненської області. Подається характеристика відкритих споруд, речових знахідок, уточнюється хронологія поселення. Автори обґрунтовують власний погляд на особливості соціально-економічного розвитку давньої слов'янської фортеці на Волині.



**Прищепя Б.А. Дорогобуж на Волині у X-XIII ст.
/ Б. А. Прищепя. – Рівне : ПП ДМ, 2011. – 250 с.**

Монографія є підсумком багаторічних студій автора над історією літописного Дорогобужа. Публікуються матеріали, здобуті археологічною експедицією Рівненського обласного краєзнавчого музею під керівництвом автора. Характеризуються історична топографія міста, планування забудови, основні види господарської діяльності жителів, простежуються напрямки торговельно-економічних зв'язків, аналізується соціально-економічний та культурний розвиток міста.

Співставлення свідчень археологічних і писемних джерел дозволило розглянути планування поселення, основні етапи його розвитку, заняття міських жителів, їх побут і духовну культуру. Близько середини X ст. у Дорогобужі на місці слов'янського поселення було збудовано потужну фортецю, яка стала опорним пунктом поширення влади київських князів на землях в басейні ріки Горині, на західних рубежах «Руської землі». За археологічними та писемними джерелами Дорогобуж характеризується як класичне мале місто Русі, яке сформувалося в умовах феодального (державного) шляху розвитку.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- БУРОВА ІННА ВАЛЕРІЇВНА – завідувач інформаційно-бібліографічного відділу наукової бібліотеки Маріупольського державного університету.
- ВАХРАМЕЄВА ГАННА ВІКТОРІВНА – магістрант спеціальності «Історія» Донецького національного університету.
- ВОРОНОВА МАРІЯ ЮРІЇВНА – магістрант спеціальності «Історія» Маріупольського державного університету.
- ГУЗЬ ОЛЬГА ЄВГЕНІЇВНА – магістр з історії Ніжинського державного університету ім. М.В. Гоголя.
- ДЕМІДКО ОЛЬГА ОЛЕКСАНДРІВНА – магістрант спеціальності «Історія» Маріупольського державного університету.
- ЗАБАВІН В'ЯЧЕСЛАВ ОЛЕГОВИЧ – асистент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету, начальник Археологічної експедиції Маріупольського державного університету.
- ЗАВОРОТНА ГАННА ВІКТОРІВНА – магістр з історії Національного університету «Києво-Могилянська академія».
- КАЧМАР ОЛЕКСАНДРА ВАДИМІВНА – магістрантка спеціальності «Історія» Донецького національного університету
- КІЩЕНКО ВАЛЕНТИН ВАЛЕНТИНОВИЧ – автор колекції «Стрели древних и средневековых культур мира», реконструктор, директор представництва «Європейський страховий альянс» у м. Маріуполі.
- КУЛЬБАКА ВОЛОДИМИР КОСТЯНТИНОВИЧ – старший викладач кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету, начальник Археологічної експедиції Маріупольського державного університету у 1997 – 2009 рр.
- НЕБРАТ СЕРГІЙ ГЕННАДІЙОВИЧ – магістр з історії, заступник начальника Археологічної експедиції Маріупольського державного університету.
- НІКОЛЬЧЕНКО ЮЗЕФ МОЙСЕЙОВИЧ – доцент кафедри культурології та інформаційної діяльності Маріупольського державного університету, заслужений працівник культури України.
- ПАНКОВА АНАСТАСІЯ ІГОРІВНА – студентка III курсу спеціальності «Історія» Донецького національного університету.
- ПРИЩЕПА БОГДАН АНАТОЛІЙОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету.
- РІЗНИЧЕНКО ЯРОСЛАВ ВОЛОДИМИРОВИЧ – магістр з історії Маріупольського державного університету.
- СОКОЛОВА ПОЛІНА ЮРІЇВНА – студентка ОКР «Спеціаліст» спеціальності «Історія» Маріупольського державного університету.
- ТРЕТЯК МАРГАРИТА ОЛЕГІВНА – магістр з історії Криворізького державного педагогічного університету.
- ЦЕУНОВ ІГОР АНДРІЙОВИЧ – магістрант спеціальності «Археологія» Національного університету «Києво-Могилянська академія».

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ НАУКОВИХ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЙ В ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ

1. Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам *ДСТУ 7152:2010* до структури наукової статті. Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи:

- *постановка проблеми* у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

- *аналіз останніх досліджень і публікацій*, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;

- *виклад основного матеріалу* дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

- *висновок* з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. *Публікація починається* з класифікаційного індексу УДК, який розміщується окремим рядком, ліворуч перед ПІБ автора (авторів). Текст публікації повинен відповідати структурній схемі:

- ліворуч ініціали та прізвище автора (авторів) у називному відмінку;

- назва публікації по центру сторінки великими напівжирними літерами;

- анотація мовою тексту публікації (курсив) згідно з ДСТУ ГОСТ 7.9-2009;

- перелік ключових слів з підзаголовком Ключові слова: (курсив);

- основний текст статті;

- список використаної літератури, оформлений згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006;

- дата надходження до редакції арабськими цифрами, після бібліографічного списку, ліворуч;

- після тексту статті ліворуч ініціали та прізвище автора (авторів) англійською мовою;

- назва публікації по центру сторінки великими напівжирними літерами англійською мовою;

- розширена анотація англійською мовою (курсив); для публікацій іншими мовами розширена анотація українською обов'язкова.

Розширена анотація оформлюється згідно з «Рекомендаціями з підготовки журналів для зарубіжної аналітичної бази даних SCOPUS», укладеними співробітниками групи з науково-методичного забезпечення видавничої діяльності НАН України (<http://www.nbu.gov.ua/node/931>).

3. *Вимоги до оформлення тексту:*

- матеріали подаються у друкованому вигляді (папір формату А4) та на електронному носії (компакт-диск, e-mail) в форматі Microsoft World 97-2003. Обсяг – від 6 до 12 сторінок, включаючи рисунки, таблиці, список використаної літератури. Основний текст статті – шрифт Times New Roman, кегель 12, інтервал – 1, поля дзеркальні: верхній – 25 мм, нижній – 25 мм, зсередини – 25 мм, ззовні – 25 мм., абзацний відступ – 10 мм; оформлюються згідно з ДСТУ 3008-95 «Документація. Звіти у сфері науки і техніки. Структура і правила оформлення»;

- *перелік літературних джерел* розташовується за алфавітом або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком *Список використаної літератури* і виконується мовою оригіналу. Джерела в переліку посилань нумеруються вручну, без використання функції меню Word «Формат – Список – Нумерований»;

- *щодо символів*. В тексті необхідно використовувати лише лапки такого зразку:

«», дефіс – це коротке тире «-». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також в них. Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки»;

- *посилання на літературу* в тексті подаються за таким зразком: [7, с. 123], де 7 – номер джерела за списком, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258, 231 зв.];

- згадані в тексті науковці, дослідники називаються за абеткою – М. Тард, Е. Фромм, К. Юнг, К. Ясперс та інші. На початку зазначається ім'я, а потім прізвище вченого. Необхідно виокремлювати зарубіжних та вітчизняних дослідників.

4. *Супровідні матеріали:*

- стаття обов'язково супроводжується *авторською довідкою* (див. відповідний *Зразок*) із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; поштового індексу, домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти. Вся інформація надається українською та англійською мовами.

- статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.

5. Редакція очікує, що надані матеріали раніше не публікувалися і не передавалися для публікування до інших видань, містять достовірну інформацію. За достовірність фактів, статистичних даних та іншої інформації відповідальність несе автор. Редакція залишає за собою право на рецензування, редагування, скорочення і відхилення статей, а також право опублікування, розповсюдження та використання матеріалів у наукометричних та наукових базах та ресурсах відкритого доступу, у мережі Інтернет (в рамках електронної бібліотеки МДУ). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

Зразок оформлення статті

УДК 902'18(477.82)

Б. А. Прищеп

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ВОЛИНСЬКИХ МІСТ ЕПОХИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ У 1991–2010 РР.

У статті проаналізовані середньовічні археологічні джерела, здобуті за останні двадцять років під час розкопок літописних волинських міст. Розглянуті питання хронології культурного шару та комплексів, характеру житлового будівництва та планування поселень, їх історичної топографії. Намічені основні етапи розвитку цих поселень в епоху Київської Русі.

Ключові слова: *Волинь, середньовіччя, археологічні джерела, городище, житло.*

Текст статті

.....

.....

.....

.....

Список використаної літератури

1.
.....
2.
.....
3.
.....

Стаття надійшла до редакції __.__.20__.

В. Prishchepa

**MAIN RESULTS OF ARCHEOLOGICAL RESEARCH
OF VOLYN CITIES OF KIEVAN RUS OF 1991–2010**

The article highlights medieval sources obtained over the last twenty years at the time of excavations of Volyn cities described by chroniclers. The author dwells upon such issues as chronology of the cultural layer and related facilities, the character of construction of estates and planning settlements as well as the historical topography thereof. The author also describes the development stages of those settlements in the epoch of Kievan Rus. Over the last twenty years expeditions of various research institutes and educational institutions have carried out magnificent archeological research on the territory of Busk of Lvov Region, Vladimir-Volynsky, Lutsk of Volyn Region, Dubno, Peresopnits, Dorogobush and Ostrog of Rovno Region. In combination with the results obtained by the previous researchers, the new archeological sources make it possible to analyse the processes of their genesis and development in the epoch of Kievan Rus as well as to typify the population's activities. The archeological sources obtained from the latest excavation of Volyn cities supplement the chronicler's short narratives and make it possible to trace the early stages of their development. As a rule, the cities were formed on the territory that had been inhabited by the Slavs long before. In Busk, Lutsk, Dubno, Peresopnits, Dorogobush and Ostrog we found signs of the early Slavic settlements of the 8th – 9th century. Drastic changes had occurred in the 10th century: there was an increase in the populated area and in the density of those settlements. Hill-forts are also observed. It is quite evident that at that time they were much bigger tribal centers. The results of the research of Dorogobush make it possible to make a conclusion that the prince's fortress was built there.

Key words: *Volyn, medieval times, archeological sources, fort-hill, estates.*

Зразок

для авторів, що надсилають статті до редакції збірника наукових праць
«Вісник Маріупольського державного університету»

АВТОРСЬКА ДОВІДКА

Прошу опублікувати у збірнику наукових праць «Вісник Маріупольського державного університету» статтю

назва статті

Відомості про Автора:

	<i>Українською мовою</i>	<i>Російською мовою</i>	<i>Англійською мовою</i>
Прізвище			
Ім'я			
По-батькові			
Посада			
Назва установи / навчального закладу			
Науковий ступінь			
Вчене звання			
Контактні телефони, E-mail:			
Домашня адреса			

Відомості про наукового керівника (якщо автор статті не має наукового ступеня):

Прізвище	
Ім'я	
По-батькові	
Науковий ступінь	
Вчене звання	
Посада	
Назва установи / навчального закладу	

Автор надає право Маріупольському державному університету розміщувати свою статтю повністю або частково у наукометричних та наукових базах та ресурсах відкритого доступу, у мережі Інтернет (в рамках електронної бібліотеки МДУ)

підпис

Автор несе всю відповідальність за зміст цієї статті та факт її публікації.

Автор підтверджує, що в матеріалах статті не містяться відомості, заборонені до опублікування, і тому стаття може бути надрукована у відкритому друці.

Автор підтверджує, що надані матеріали раніше не публікувалися і не передавалися для публікування до інших видань, а також містять достовірну інформацію.

дата

підпис

П.І.Б.

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Маріупольський державний університет

ВІСНИК
МАРИУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ, ПОЛІТОЛОГІЯ
ВИПУСК 4-5

Головний редактор чл.-кор. НАПН України, д.політ.наук., проф. К. В. Балабанов

Редакційна колегія серії:

Відповідальний редактор – д.і.н., проф. В. М. Романцов
Заступник відповідального редактора – к.філос.н., доц. С. В. Янковський
Відповідальний секретар – к.і.н., доц. С. П. Пахоменко

Засновник Маріупольський державний університет
87500, м.Маріуполь, пр.Будівельників, 129а
тел.: (0629)34-60-93; e-mail: istfak_mdgu@ukr.net

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ №17802-6652Р від 24.05.2011)
Тираж 100 примірників. Замовлення №469.4

Видавець МФ ТОВ «Друкарня «Новий світ»»
87510, м.Маріуполь, Красномаякська, 2; тел.: (0629)41-35-13
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК №1792 від 20.05.2004

Друкується в авторській редакції з оригінал-макетів авторів
Редакція не несе відповідальності за авторський стиль статей